

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

VƏLİ OSMANLI

QƏDİM TÜRK ƏDƏBİYYATI
(VI-X əsrlər)

BAKİ – «SABAH» – 2008

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: Nizami Cəfərov
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəyçilər: Əlyar Səfərli
AMEA-nın müxbir üzvü

Elməddin Əlibəyzadə
Filologiya elmləri doktoru

VƏLİ OSMANLI.
QƏDİM TÜRK ƏDƏBİYYATI (VI-X əsrlər).
Bakı, 2008, 244 s.

ISBN 5-86106-111-4

Kitab Azərbaycan və bütünlükdə türk xalqları ədəbiyyatı tarixçiliyində yeni bir mərhələyə - başlanğıc mərhələsinə həsr olunub.

Hələ iyirminci əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızın tarixini Orxon-Oğuz abidələrindən başlamaq fikri irəli sürülmüşdür.

Həmin fikrin davamı olaraq həm Orxon, həm Yenisey abidələri sırasında ədəbi məzmun daşıyan bədii nümunələr aşkar edilib, hərəsi ayrıca ədəbi janr səviyyəsində işlənib ortaya çıxarılır. Eyni zamanda şerimizin qədim yazılı nümunələri müəyyənləşdirilir.

Bütün bunlarla ədəbiyyat tariximizin VI-X əsrləri əhatə edən beş yüz illik qədim dövrü aşkarlanmış olur.

4603000000
029 – 2008

I FƏSİL

TÜRK – AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TARİXİ HARADAN BAŞLANIR? (Məsələnin qoyuluşu)

QƏDİM TÜRK-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI BARƏDƏ MÖVCUD ƏDƏBİ-ELMİ FİKİR

Bizim ədəbiyyat tarixçiliyinin özünün müəyyən tarixi vardır. Bir əsrdən artıqdır ki, ədəbiyyat tarixçiliyimiz müstəqil bir elm sahəsi kimi mövcuddur. On doqquzuncu əsrin sonlarından ayrı-ayrı qabaqcıl ziyalılarımız tərəfindən ədəbiyyatımızın tarixini yazmaq istiqamətində təşəbbüslər edilmiş, onun müxtəlif mərhələləri tarixləşdirilmişdir.

Yazılıb ortaya çıxarılan hər bir ədəbiyyat tarixinin elmi dəyəri birinci növbədə onun tarixi gerçəkliyə uyğunluğundadır. Bu məsələdə bizim ədəbiyyat tarixinin problemləri vardır. Onlardan biri ədəbiyyat tariximizin başlanğıc mərhələsinə aiddir.

Ədəbiyyatımızın tarixinin haradan başlamalı olduğu elmimizdə hələ müəyyənləşməyib. Bu müəyyənləşmənin milli-tarixi əhəmiyyəti öz yerində. Üstəlik bunsuz ədəbiyyatın inkişafını izləmək mümkün olmur. Bütünlükdə ədəbiyyat tarixi bünövrəsiz görünür. Onun dövrləşməsi dayaqsız qalır.

Milli söz sənətimizin keçib gəldiyi yol özlüyündə tarixi dövrlərə bölünür. Buna müvafiq ədəbiyyatımızın tarixi -- dövrləşdirilməyə ehtiyacı olan tarixdir.

Ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinin əhəmiyyəti təkcə tədqiq olunan materialı hissələrə ayıraraq onun mənimsənilməsinə asanlaşdırmaqla bitmir. Başlıcası odur ki, dövrləşmə tədqiq olunan sahənin yaranmasının və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını görüb seçməyi asanlaşdırır. Bu mənada ədəbiyyat tarixinin başlanğıc mərhələsinin müəyyənləşdirilməsi çox gərəklidir. Orada milli yazılı söz sənətinin məhz yaranması və inkişafının tam bir sıra ümumi qanunauyğunluqları hifz olunmaqdadır.

Ədəbiyyat tariximizin bütünlükdə dövrləşdirilməsi elmimizdə müstəqil həllini gözləyən sahələrdəndir.

Bizi burada düşündürən ədəbiyyat tariximizin o ilkin, başlanğıc mərhələsidir.

Etiraf edilməlidir ki, indiyədək yazılmış ədəbiyyat tarixlərimiz belə bir ilkin başlanğıc mərhələsindən, o mərhələdəki ana dilli bədii nümunələrdən, milli tarixi köklərdən məhrumdur.

Bu tədqiqatın obyektini yazılı ədəbiyyatımızın məhz ilkin dövrüdür.

Ədəbiyyatşünaslığımızda «Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı» ifadəsi işlənməkdədir. Son üç cildlik «Azərbaycan ədəbiyyat tarixi»nin birinci cildinin əhatə etdiyi dövr belə göstərilir: «Ən qədim dövrlərdən XVIII əsrin sonuna qədər». Həmin bu «ən qədim» işarəsi yazılı ədəbiyyatda öz ifadəsini «VIII-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı» fəslində tapır.

Əvvəla, göründüyü kimi, VIII-XII əsrlər heç də «ən qədim dövrlər» deyildir. İkincisi, bu başlıq altında nələrin axtarılması təəssüf doğurur. İlk abzasdan Albaniya dövlətindən, Alban tayfalarından söz açılır. Alban ədəbiyyatı nümunələri axtarılır: «Azərbaycan mədəniyyətinin bəzi yadigarları erməni tarixçilərinin əsərlərində mühafizə edilmişdir. VII əsrdə yaşamış Davdağın (Davudun) yazmış olduğu məşhur mərsiyə belə yadigarlardandır».¹

Çox acınacaqlıdır. Həmin ədəbiyyat tariximizin yazıldığı dövrədən çox-çox əvvəllər artıq dünya türkologiya elmini məşğul edən, məhz elə VII əsr Türk ədəbiyyatımızın mövcud nümunələri əvəzinə, beləcə mənsubiyyəti məlum olmayan Davdağın «Mərsiyə»si bizə milli «mədəniyyət yadigarı», qədim ədəbi bünövrə kimi təqdim olunur.

Bu fəsil Qətran Təbrizi, Fələki, Qivami və Məhsətinin farsca yazdıqları şeirlərin dilimizə tərcüməsi ilə yekunlaşır. Belə olduğu halda «ən qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı» ilə nəyin nəzərdə tutulduğu qeyri-müəyyən qalır.

Bununla öz milli dilində bir dənə də olsun bədii ədəbi nümunəsi göstərilməyən Azərbaycan Türk ədəbiyyatı tarixi başlanır. Bu, bizim ədəbiyyat tariximizin elmimizdəki başlanğıc mərhələsi və mənzərəsidir.

Bizim ədəbiyyat tarixçiliyimizin təcrübəsi təzkirəçiliklə qoyulub. Təzkirəçilik ədəbiyyat tarixçiliyinin yaranmasında bütövlükdə Yaxın Şərqdə tarixi təcrübə rolunu görmüşdür. «Azərbaycan və Yaxın Şərq yazıçıları haqqında, qısa və səthi də olsa, ilk məlumatı biz əsasən təzkirələrdən alırıq. Bizə məlum olan təzkirələrdən ən qədimi Məhəmməd Ovfinin (XII əsr) «Lübabül-əlbab» (seçilmiş xalis ağıllar, qəlblər) adlı əsəridir. Daha sonralara aid olan təzkirələr, - Dövlətsah Səmərqəndi «Təzkirətüs-şüəra», Lütfəlibəy Azər «Atəşgədə», Əmin Əhməd Razi «Həft iqlim», Rzaqulu xan Hidayət «Məcməül-füsəha» və sairə...»²

Təzkirələr əsasən fars dilində yazılır və ən çox fars dilində yazan yazıçı və şairlərdən söz açılırdı. Təcrübədəki bu əlamətləri ilə təzkirəçilik bizim ədəbiyyat tarixlərinə asanlıqla yol tapmış, milli kökləri axtarmağı «lüzumsuz» etmişdir.

Bununla da, göründüyü kimi, ədəbiyyatımızın tarixi özünün başlanğıc dayaqlarından – qədimliyindən, milli dilindən, xalqı kökündən təcrid edilmiş olur. Tarixi yazılan ədəbiyyatımızın öz tarixi, ilkin milli ədəbi nümunələri axtarılmamış, bünövrə kökləri izlənməmişdir.

Bu mənzərə onu göstərir ki, indiyədək yazılmış ədəbiyyat tarixlərində ədəbiyyatımızın tarixini haradan başlamaq müəyyənloşməmiş problem olaraq qalmaqdadır.

Hazırkı tədqiqatla irəli sürülənlər ədəbiyyat tarixçiliyində yeni bir mərhələ, təzə bir dövrləşmədir. Buna imkan verən son iki əsrdə ədəbiyyatımız keçmişinə dair ədəbiyyat tarixçiliyinin və türkologiya elminin axtarışları sayəsində əldə edilən tapıntılardır. XIX əsrin əvvəllərindən bəri toplanan ədəbiyyatımız ilkin çağların yazılı bədii nümunələridir, filoloji materiallardır, tarixi faktlardır.

Məsələn, keçən əsrin iyirminci illərində o vaxtlaradək yerli ictimaiyyətə kifayət qədər bəlli olmayan Qədim Türk əlifbası barədə, gec də olsa məlumatlar ortaya çıxırdı: «İslamiyyəti qəbul etdikdən sonra din təsirilə türklərdə siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni həyat tamamilə dəyişdi... Şaman məzhəbi yerinə islam dini, əski türk əlifbası yerinə ərəb əlifbası, heca vəznə yerinə ərəblərdən alınmış ərəz vəznə oturdu».¹ Deməli, «əski türk əlifbası yerinə ərəb əlifbası». Alimin nişan verdiyi o «əski türk» əlifbası türkologiya elmində çoxdan məlum olan Göytürk əlifbasıdır.

Filologiyada milli bünövrə məsələsi adətən yazı mədəniyyəti ilə bağlı olur və yazının mənşəyinə gedib çıxır.

Bizim Türk xalqlarının tarixində yazı mədəniyyəti iki dövrə bölünür. Biri millidir, əzəlidir, ilkindir. Digəri qeyri-millidir, sonrakıdır, orta əsrlərdəndir. Türklərin ilkin milli yazısı, deyildiyi kimi, Göytürk yazısıdır. Türkoloqlar onu «run»vari yazısı da adlandırırlar.

Digəri ərəb əlifbalı yazıdır ki, hələlik əldə olan ədəbiyyat tarixlərimiz bu əlifbalı materiallarla başlayır. Sanki Türklər islam dini ilə bərabər ərəblərin yazı mədəniyyətini əxz edib, yazıya ərəb yazısından qoşulublar. Ərəb əlifbası və yazısına qədər olan dövr barədə isə üç cildliyin birinci cildində deyilir: «Azərbaycanda işlənən alban və pəhləvi əlifbalı qadağan edilib, ərəb əlifbası rəsmi əlifba olaraq qəbul olundu».²

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üç cildə, I c. Bakı, 1960, s.38

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üç cildə, I cild, s.87

¹ Abdulla Şaiq. Əsərləri beş cildə, IV c. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı 1977, s.259

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üç cildə, I c. s. 41

Göründüyü kimi, Göytürk əlifbasının heç adı çəkilmir.

Ərəb əlifbasının bu qəbulu ilə ədəbiyyatımızın ilk yazılı nümunələrindən ayrı düşülür. «Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələri XI-XII əsrlərə aiddir»,¹ hökmü verilir. Bu da, deyildiyi kimi, Qətran Təbrizdən o yana keçməyə yer qoymurdu.

Əvvəla həmin «qəbul olunma» əslində keçid hadisəsi idi. Göytürk əlifbasından ərəb əlifbasına keçid. İkincisi, XI-XII əsrlərin ərəb əlifbalı, fars dilli yazıları «Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələri» ola bilərdimi.

Qarşıda görəcəyimiz kimi mövcud ədəbi, bədii nümunələr bu fikri tamamilə inkar edir. Ümumən üç cildliyə görə ədəbiyyat tarixinin başlanğıcı XI-XII əsrlərlə sərhədlənirdi.

Əslində Türklərin öz əlifbası ilə, Şaiqin dili ilə desək «əski Türk əlifbası» ilə öz dilində yazılmış böyük bir mədəniyyət mövcuddur. Həmin mədəniyyətin mərkəzində qədim milli yazılı ədəbi, bədii, tarixi sərvətlərdir. O milli yazılı sərvətlər birinci cildə sözü gedən XI-XII əsrlərin arxasında qalmışdır. Onbir-onikinci əsrlərin arxasında qalan və bizim söhbət açacağımız dövr – türkologiya elmində ictimai, elmi, ədəbi dəyərləri ilə sabitləşmiş olan V-X əsrlərdir.

Birinci cildəki hökmün dili ilə deyilsə «Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələri XI-XII əsrlərə yox, V-X əsrlərə aiddir». Bunun arxasında zəngin bir ədəbi irs və ədəbiyyat tariximizə yeni bir baxış dayanır.

Ədəbiyyatımızın başlanğıc mərhələsi özü bilavasitə ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixçiliyi məsələsi olsa da onun ilkin nümunələri türkologiyada üzə çıxmışdır. Türklərin həmin bu doğma milli Göytürk əlifbasında yazılmış ana dilli nümunələrdə bəirlənmişdir. Odur ki, söhbət açdığımız sahəyə aparın yol türkologiyadan, türkologiya elminin ilkin obyektı olan məlum Qədim Türk yazılı abidələrindən başlanırsınız.

Qədim Türk yazılı abidələri və onları öyrənən müxtəlif ölkə alimlərinin müxtəlif dilli tədqiqatları. Ədəbiyyat tariximizin bünövrəsini, onun ilkin mərhələsini burada axtarmaq lazım gəlir. Abidələri araşdıran müxtəlif ölkə alimlərinin elmi fikirləri bizi buraya yönəldir.

Qədim Türk yazılı abidələri elmdə yeni məsələ deyildir, iki əsrdən çox onun tarixi vardır. Abidələrə maraq sözün hərfi mənasında onun hərflərindən, Göytürk hərflərindən irəli gəlmişdir. Hərflər, yazı və dil. Türkologiya deyilən elm, birinci növbədə məhz bu sahələr üzərində qurulub, bünövrələnmişdir.

¹ Yenə orada, s.VII

Qədim Türk yazılı abidələri indiyədək, əsasən, dilçilik mövqeyindən öyrənilib. Qədim bir yazı nümunəsi və dil hadisəsi kimi araşdırılıb elmdə öz yerini tutmuşdur.

Bizim ali məktəblərdə Qədim Türk yazılı abidələrinin əlifbası, dili, qrammatikası ayrıca fənn kimi uzun illərdir tədris olunur. Bu sahədə ilk araşdırmalar da abidələrin dili üzrə dilçi alimlərimizin yazdıqları tədqiqatlardır.

Bizi isə Qədim Türk yazılı abidələrinin ədəbi tərəfi düşündürür.

Qədim Türk yazılı abidələrinə ədəbi gözlə baxmaq, bədii yaradıcılıq mövqeyindən yanaşmaq.

Məlum olur ki, Qədim Türk yazılı abidələrinin içərisində ədəbi məzmun daşıyan, bədiiyi ilə seçilən ədəbi əsərlər vardır ki, bunlar ədəbiyyat tariximizin ilkin nümunələridir. Bu, nisbətən yeni məsələdir. Nisbətən deyirik ona görə ki, abidələr sırasında ədəbi məzmunlu yazılarm olduğu türkologiyada aşkar edilmişdirsə də, ədəbiyyatşünaslıqda deyilmişdirsə də, ədəbiyyat tarixi kimi işlənməyib. Bunu nəzərə alaraq biz də həmin türkoloqların, ədəbiyyatşünasların fikirlərindən mətləbə gəlməyi münasib bilirik.

Bizi düşündürən – ədəbiyyatımızın başlanğıc mərhələsi barədə kifayət qədər elmi fikirlər və mənbələr mövcuddur. Onlar bir neçə milli mənsubiyyətli, müxtəlif dilli ədəbi, linqvistik və ümumi türkoloji mənbələrdir.

Birincisi, əlbəttə, milli fikirlərimiz, öz elmi mənbələrimizdir.

On doqquzuncu əsrin ortalarından başlayan Türkçülüyn yeni dalğası Türk məmləkətlərində milli keçmişə marağı gücləndirmişdir. Növbəti iyirminci əsrin ilk illərində bu hərəkatın Azərbaycanda yetişdirdiyi görkəmli nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadə 1905-ci ildə «Həyat» qəzetində dərc elətdiyi «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» əsərində ədəbiyyatımızın da tarixi başlanğıcı barədə axtarırlar aparmışdır. O, bu başlanğıcın Orxon abidələrindən hesab edilməsinə dair fikirlər söyləmişdir. Qədim Türk abidə yazılarından bəhs edərkən yazmışdır: «Bu növ yazılarda türk qövmünün vəqaiyi-tarixiyyəsi, xanların fütühatları... Bilgə xanın vəfatına qədər qayət milli və şairanə bir surətdə hekayə edilir».¹

Yeni – XX əsrin ilk illərindəki bu müşahidə – Orxon yazılarının «qayət milli və şairanə» olması fikri getdikcə şəxələr açır.

Əmin Abidin «Azərbaycan Türklərinin ədəbiyyat tarixi» tədqiqatında yazdıqları həmin fikrin davamı sayıla bilər. O, yazır: «...Oğuzların arasında qədim zamandan bəri yazının və yazılı ədə-

¹ Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı, Mütərcim, 1997, s.231

biyyatın varlığı məlumdur... Orxon kitabələrindəki üslub və ifadə bir yazı ədəbiyyatının təkamül etməyə başlayan dövrü əsərlərindən olduğunu göstərir.¹

Burada bir neçə mətləb ifadə olunub. Əvvəla, Oğuzlar. Azərbaycan Türklərinin bu ulu sələfi arasında qədim zamanlardan bəri yazının və yazılı ədəbiyyatın varlığı. O qədim zaman, Oğuzlar arasında yazı və yazılı ədəbiyyat.

Əlbəttə, bunları söyləməyə əsas vardır. Birinci əsas «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanıdır. «Lisani-tayifeyi-Oğuzan». «Oğuz qövmünün» bilicisi Dədə Qorqud. Dədə Qorqud ədəbiyyatı.

İkinci nəzərdə tutulan Orxon kitabələrinin özüdür. Orxon yazısıdır, üslubudur, ədəbiyyatıdır.

Nəticə etibarilə müəllifin Oğuzlar arasında yazı və yazılı ədəbiyyat adı altında «Dədə Qorqud» dastanı, Orxon abidələri nəzərdə tutulduğu aydınlaşır. Müəllif Oğuzların bu iki qədim misilsiz ədəbi abidəsini nişan verir. Onların qoşa tədqiqi isə qarşıda durur.

İlk ədəbiyyat tarixlərindən olan bu tədqiqatda həmin o qədim ədəbiyyatın ümumiliyi, onun Türk xalqlarının hamısının ədəbiyyatı olduğu da xüsusi vurğulanır: «...bu günkü vəziyyətə görə Dərbənddən Bağdada, Xorasandan Qara dənizə qədər yayılan geniş torpaqlar üzərində yaşayıb da eyni dil və ləhcə ilə danışan Türklərin yaratdığı ədəbiyyat bizim ədəbiyyatımız deməkdir».²

İyirminci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat tariximizə, bununla bağlı eyni zamanda Qədim Türk yazılı abidələrinə ədəbi maraq artmaqda ikən Əli Nazim 1925-ci ildə dərc etdirdiyi «Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz» məqaləsində yazmışdır: «Bizim ədəbiyyat tariximiz hər millətinkindən daha geri və zəifdir... bu gün Türk ədəbiyyatının ən birinci və ibtidai tarixi nümunəsi Orxon kitabələridir. İkincisi isə «Kutadqu bilik» ədəbiyyatıdır ki, bu da tarixi bir sənəddir. Üçüncü tarixi sənəd isə Turfan ədəbiyyatıdır».³

Məqalədə iki cəhət diqqəti cəlb edir: əvvəla A.Şaiqin, Ə.Hüseynzadənin, Ə.Abidin dedikləri kimi Orxon abidələrinin ədəbiyyatımızın «birinci, ibtidai, tarixi nümunəsi» olmasıdır. Həmçinin Turfan yazılarının və «Kutadqu bilik»in «tarixi sənəd» hesab edilməsidir. İkincisi, bunların hələ ədəbiyyatımızın başlanğıcı olmadığı fikridir. «Əcəba, doğrudanmı Azərbaycan ədəbiyyatı, Orxon, yaxud Turfanla başlayır? İstər Orxon, istər Turfan və «Kutadqu bilik» ədə-

biyyatımızın başlanğıcı sayıla bilməz. Çünki bunlar ədəbiyyatımızın daha təkamül etmiş və irəliləmiş səhifələridir. Bunlardan daha əski, daha ibtidai və xalqı şeylər bunları doğurmuşdur... Bu kitabələr yazıldığı zaman türklər artıq şəhərli olmağa başlamışlardı... onlar istər həyatca, istər ictimai vəziyyətə, istərsə də ədəbiyyatca bir sıra dövrlər keçirmişlərdir».

Deyildiyi kimi, Əli Nazim ədəbiyyatımız «başlanğıcı»nı daha qədimlərdə axtarmağa yönəldirdi.

Bəli, ədəbiyyatımızın milli tarixi bu yöndə axtarılmalıdır: Oğuzların qədim yazısı və yazılı ədəbiyyatı, Orxon kitabələri, onların bir yazı ədəbiyyatının təkamül etməyə başlayan dövrü əsərlərindən olması. «Bizim ədəbiyyat» anlayışı. Onun coğrafi həddləri: Dərbənddən Bağdada, Xorasandan Qara dənizə qədər eyni dil və ləhcə ilə danışan Türklərin yaratdığı ədəbiyyatın «bizim ədəbiyyat»lığı. Bizim Türk ədəbiyyatının ən birinci və ibtidai tarixi nümunəsinin Orxon kitabələrinin sayılması. Tarixi sənədlərdən birinin Turfan ədəbiyyatının olması...

Keçən əsrin ilk illərindən ortaya çıxan, dövrün qabaqcıl ədəbiyyatşünaslıq fikirləri istiqamətin sərrast seçildiyini göstərirdi. Milli ədəbiyyat tariximizin mövcud o məlum ilkin mərhələsi düzgün nişan verilirdi. O mərhələdə iki amil uzaqgörənliklə müəyyənləşdirilirdi: Oğuzlar və Orxon yazıları. Oğuzlar – milli müəyyənlik, Orxon yazıları – erkən ədəbi nümunələr. Orxon abidələrinin Oğuz ədəbiyyatı kimi təqdimi. Qarşıda da görəcəyimiz kimi, milli ədəbiyyatımız tarixi birinci növbədə bu iki bünövrə üzərində qərar tutmuşdur.

Dövrün qabaqcıl ədəbiyyatşünaslarından Atababa Musaxanlı «Türk ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri» tədqiqatında «Orxon yazıları» başlığı ilə ayrıca bölmə vermişdir. Orada deyilir: «Orxon kitabələri türk ədəbi məhsulları içərisində ilk – zaman etibarilə ədəbi-bədii yazılı əsər olaraq qəbul edilir».¹ Deməli, Orxon kitabələri zaman etibarilə ilk türk ədəbi-bədii məhsul kimi qəbul edilmişdir. Özü də Oğuz ədəbiyyatı adlanır.

İyirminci əsrin əvvəllərindən elmi ictimaiyyətimizi məşğul edən bu Orxon abidələrinin nəşri əsrin sonlarında mümkün olmuşdur.

Bu mükəmməl nəşrdə – Əbülfəz Rəcəbovun və Yunis Məmmədovun «Orxon Yenisey abidələri» kitabında deyilir: «Çox vaxt məzar poeziyası adlandırılan bu yazılar qədim türk... bədii təfəkkürünün müqəddəs səhifələridir... Əsrlərin imtahanından çıxmış bu daş kitabələr istər dilçilik, istər ədəbiyyatşünaslıq, istər tarixilik, istər etno-

¹ Əmin Abid. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Birinci kitab. Əlyazma. İstanbul-Bakı, 1922-1927, s.63

² Yenə orada, s.26

³ Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1979, s.29

¹ A.Musaxanlı. Türk ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri. Ədəbiyyatdan iş kitabı. Birinci hissə. Azərnəşr, Bakı, 1928, s.80

qrafik, istər fəlsəfilik... baxımından bu gün də hər hansı bir türk xalqı, türk milləti üçün aktual əhəmiyyətə malikdir».¹

Bu deyilənlər onu göstərir ki, iyirminci əsrin əvvəllərində ədəbiyyat tarixçiliyində tutulan milli tarixi yol əsrin sonunda da öz doğruluğunu itirməmişdir: Orxon və Yenisey abidələri, onlardakı məzar poeziyası, qədim Türk bədii təfəkkürünün müqəddəs səhifələri, bu «daş kitabələri»nin əsrlərin imtahanından çıxması, onların mədəniyyət abidəsi olaraq əhatə dairəsi – dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarixilik, etnoqrafik fəlsəfilik tərəfləri, abidələrin hər bir Türk xalqı, Türk milləti üçün aktual əhəmiyyətə malik olması.

Orta Asiya alimləri Türklərin bütünlükdə qədim filologiyasının mənbələrini yazılı abidələrdə axtarmışlar.

Qədim Türk yazılı abidələri yerləşdikləri tarixi məkan etibarilə hər yerdən daha artıq Orta Asiyaya yaxındır. Bu məkan yaxınlığı region alimlərinin üzərinə əməli vəzifələr də qoymuşdur. Birinci növbədə Türklərin tarixi yurdlarında – Şərqi Sibirdə, Talasda, Tuvada, Yenisey, Orxon çayları ətrafında və digər yerlərdə yazılı abidələrin axtarılıb tapılmasında, onların qeydə alınmasında yerli mütəxəssislərin üzərinə düşən vəzifələr.

Həmin əməli işin davamı olaraq Orta Asiya türkoqları əsasən abidələrin nəşri, onların əlifbası, yazısı, dili, qrammatikası üzərində çalışmışlar. Məsələn, abidələrin dili ilə məşğul olan A.S.Amanjolov «Türk runi əlifbasının tarixinə dair» kimi əsərlər yazmışdır.

İ.A.Batmanov və A.Ç.Kunaanın birgə tədqiqatında oxuyuruq: «Tuva ərazisində tapılmış Qədim Türk yazılı abidələrinin ümumi sayı altmışa çatmışdır... Onlar (Orxon-Yenisey yazıları) ümumi inkişaf yolu keçmişdir: şəkil cızmasından – ideoqramma – ideoqrammadan hərfə.

Axtarış işi, oxunuşu dəqiqləşdirmə və materialları nəşrə hazırlamaq bir neçə müəssisə və təşkilatların əməkdaşları, müxtəlif elmlərin – tarixçilər, arxeoloqlar və dilçilərlə əlaqəli surətdə aparılmışdır».²

Q.Aydarovun «Orxon abidəsi Bilgə xaqanın dili» kitabı abidələrin əlifba və yazısmadan başlayır: «Abidənin əlifbası bəzi variantlarla 35 işarədir. Yazının istiqaməti sağdan sola və yuxarıdan aşağıdır, hərflər bir-birilə birləşmişdir...»³

Kitab – fonetika, leksika, morfologiya və sintaksis fəsilələrindən ibarətdir.

Abidələrlə ardıcıl məşğul olan Aydarov bu sahəyə iyirmidən çox tədqiqat əsəri həsr etmişdir. Alim «Canlı Oğuz dilləri və Orxon yazılarının bəzi ümumi əlamətləri» əsərində adından da göründüyü kimi Orxon abidələrinin dili ilə müasir Oğuz dillərinin ümumiliklərini ortaya çıxarmışdır.

Abidələrin təkcə dilçiliyini Aydarov türkologiyada ayrıca elm sahəsi hesab edir: «VI-VIII əsrlərin Yenisey-Orxon və Talas qədim türk yazılarının dilinin öyrənilməsi indi türkologiyada ayrıca sahədir».¹

Orta Asiya elmi mühitində Qədim Türk abidələri müasir Türklərin hamısının ümumi ortaq tarixi sənədi və mədəni sərvəti olduğu yekdil qənaətdir: «Mübahisəsizdir ki, Orxon-Yenisey və Talas yazıları, - Türk dili ailəsinin hansı qrupuna mənsub olmasından asılı olmayaraq, - müasir Türk dillərinin ümumi xəzinəsinə aiddir. Hərçənd bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, epitafiyalar əsasən Oğuz dil qrupunun xüsusiyyətlərini əks etdirir».²

Yaxud: «Orxon-Yenisey abidələri Türk dilləri üçün ümumi olduğundan onlara bu dillərin tarixini öyrənməkdə əsas mənbələrdən biri kimi baxılmalıdır».³

Həmin kitabın redaktoru A.K.Kurişjanov Orxon sahəsinə aid ədəbiyyatı «Orxonistika», Yeniseyə aid olanları «Yeniseika» şəklində işlədir ki, bu da onların müstəqil janr sahəsi olduğuna işarədir.

Qədim Türk yazılı abidələrinə ədəbi mövqedən yanaşmaqda və ümumən XI əsrdən əvvəlki Türk xalqları ədəbiyyatına münasibətdə Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı bizə nisbətən qabaqdadır və tarixi gerçəkliyə daha yaxındır.

Abidələr məsələsində Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının bizdən bir fərqi də ondadır ki, orada artıq dünya türkologiyasını çoxdan məşğul edən «Yenisey abidələri» adı ilə yayılmış Yenisey çayı hövzəsindəki qəbirüstü yazılar da Qədim Türk ədəbiyyatının nümunəsi olaraq elmə gətirilmişdir.

Türkiyədə Yenisey yazılı abidələrinin mükəmməl tədqiqi otuzuncu illərdən Hüseyn Namik Orkunun dörd kitab şəklində çap etdirdiyi əsərlərdən sayılır. H.N.Orkun abidələri bilavasitə orijinaldan oxuyub işləyirdi. Onun abidələr üzərindəki həmin işi 1987-ci ildə «Eski türk yazıtları» adı ilə 962 səhifə həcmində buraxılmışdır.

¹ Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov. Orxon Yenisey abidələri, Bakı, «Yazıçı» 1993, s.3

² Батманов И.А. и Кунаа А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск III, Кызыл 1965, с.3

³ Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Бильге-Кагана, Алма-Ата «Наука» 1966, с.13

¹ Айдаров Г. Библиографический указатель литературы по епископско - Орхонским и Таласским палатникам древнетюркской письменности, «Наука» Алма-Ата 1979, с.7

² Yenə orada, s.3

³ Айдаров Г. Библиографический указатель литературы по епископско - Орхонским и Таласским палатникам древнетюркской письменности, «Наука» Алма-Ата 1979, с.5

Qədim Türk əlifbasının, yazısının və dilinin abidəsi olan yazıtların bu tədqiqi onların ədəbi istiqamətdə işlənməsinə yol açmışdır. Onların ədəbi məzmun daşıyanlardan bəzisi hətta ədəbiyyat tarixlərinə salınmışdır.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı bununla V-X əsrlər arasında ümumtürk ədəbiyyatının vacib bir dövrünü müəyyənləşdirmişdir.

Türkiyənin ədəbiyyat tarixçisi M.F.Köprülüzadə «bütün Türk ləhcələrinin ədəbiyyatını» «ən əski mənşələrdən» başlamağı irəli sürmüşdü: «Türk ədəbiyyatı ən əski mənşələrdən bu günə qədər bütün Türk ləhcələrinin bir-birilə rabitə və münasibətləri gözetilərək bir küll şəklində tədqiq olunmadıqca qabil deyil tənəvvür etməyəcəkdir – (aydınlaşmayacaqdır, - V.O.)».¹

Alim bu ədəbiyyatın dövrləşməsinə dörd mərhələyə ayırırdı. Birinci mərhələ – feodalizmdən əvvəlki dövr (ibtidai cəmiyyət dövrü; əşirət cəmiyyəti dövrü; kevmi cəmiyyət dövrü).

Türkiyənin ədəbiyyat tarixi kitabları tarixin özünə uyğun bir dövrdən başlayır. Həmin dövr «İslamlıqdan öncə türk ədəbiyyatı» adı ilə təqdim olunur. Əhməd Kabaklı «Türk ədəbiyyatı» kitabında yazır: «İslamlıq öncəsi türk ədəbiyyatı başlanğıcı kəşdirilməyən (konkretləşdirilməyən – V.O.) çox əski tarixlərdən başlayaraq, aşağı-yuxarı on bir – 11 yüz ilə qədər sürür».² Digər ədəbiyyat tarixçisi S.K.Karaalioglu da eyni fikirdədir: «İslamlıqdan öncəsi türk ədəbiyyatı başlanğıcı bilinməyən dövrlərdən başlayaraq XI yüzilin ortalarına qədər gələn sürəyi kapsanıma alır».³

Gətirilən fikirlərdə diqqət ediləsi cəhət odur ki, hər iki alim «İslamlıqdan öncəki ədəbiyyat» adı altında XI əsrdən qabaqda Türk ədəbiyyatının tam bir dövrünün olduğunu deyirlər. Bu hansı dövrdür? Hər halda bu, XI əsrdən əvvəlki dövrdür. Belə ki, mənbələrdə Türklərin islam dinini kütləvi şəkildə X əsrin ortalarında qəbul etdikləri bildirilir. Belə halda «İslamlıqdan öncəki» X əsrdən əvvələ işarədir.

İndi görək həmin alimlər X əsrdən əvvəlki ədəbiyyatı, - deyə nəyi nəzərdə tuturlar. Birinci növbədə Orxon abidələrini. Həmin dövrün ədəbiyyatı nümunəsi olaraq onların öz ədəbiyyat tarixlərində «Kül Tiqin yazıtından», «Orhun anıtları» adlarında həmin əsərlərdən parçalar təqdim edilir.

Deməli, Türkiyəli həmkarlarımız Türk xalqlarının hamısının ədəbiyyatının ortaq olduğu o qədim çağların izinə düşmüşlər. Burada

onlar doğru yoldadırlar. Təəssüf ki, abidələrdən parçalar verməklə kifayətlənmişlər. O dövrün ədəbiyyatını bir ədəbiyyat tarixi şəklində işləməmişlər.

Hər halda hər iki müəllif XI əsrdən o tərəfdə Qədim Türk ədəbiyyatının tam bir dövrünü müəyyənləşdirib təsdiqləyirlər. Həmin dövrün sonu olaraq XI əsr göstərilir. Bununla Qədim Türk ədəbiyyatının başlanğıcı XI əsrdən əvvələ mənsub edilmiş olur.

Türkiyəli həmkarımızın dediklərində maraqlı tərəflərdən biri ədəbiyyatımızın başlanğıcı məsələsidir. Əsrin əvvəllərində bizim ədəbiyyatşünasların Ə.Abidin, Ə.Nazimin və digərlərinin ədəbiyyatımızın başlanğıcının Orxon Turfan abidələrindən daha qabaqlardan gəldiyini burada Türkiyəli həmkarlarımız da təsdiqlənmiş olurlar: «İslamlıq öncəsi Türk ədəbiyyatı başlanğıcı çox əski tarixlərdən, yenə də başlanğıcı bilinməyən dövrlərdən gəldiyi bildirilir.

Ədəbiyyatşünaslarımızın ehtimalları ilə səsləşən bu «çox əski tarixlər», «başlanğıcı bilinməyən dövrlər» qənaətlərinin özü də düşündürücüdür.

Digər ədəbiyyat tarixçisi Nihad Sami Banarlı Qədim Türk yazılı abidələrinə daha geniş yer vermişdir. Onun şərhində abidələr yazı, dil abidələri olmaqla ədəbiyyat abidələridir: «Türk dili (dilli, - V.O.) ədəbiyyatının ilk gözəl və dəyərli verimləri, Göytürklər dövründə yazılan və dikilən benqü daşlardır... Türk ədəbiyyatının ilk yazılı örnəkləri Göy – türklər tərəfindən daşlar üzərinə yazılaraq buraxılmış əsərlərdir... Görək bu bölgədə (Orxon vadisi nəzərdə tutulur – V.O.) Görək Yenisey çevrəsində irili-ufaqh daha bir çox daşlar da, bu daşlar içində yüksək bir dil, tarix, ədəbiyyat dəyəri daşıyanlar bu gün Göy – türk kitabələri və ya Orhun abidələri deyilən üç böyük kitabədir».¹

Alimin «türk dili ədəbiyyatının ilk gözəl və dəyərli» nümunələri, «türk ədəbiyyatının ilk yazılı örnəkləri», yüksək bir dil, tarix, ədəbiyyat dəyəri daşıyan» ifadələri ilə təqdim elədiyi həmin o daş yazılardır. Göy türklərin dediyi bəngü daşlar, əbədi daşlar. Kitabda «Yenisey yazıları», «Göy türklər dövründə yazılı ədəbiyyat», «Göy-türk yazıları ilə yazılı benqü daşlar» başlıqları ilə o dövrün ədəbiyyatı açıqlanır.

Professor Məhərrəm Ergin «Orhun abidələri» kitabında bu abidələri «Türk ədəbiyyatının ilk şah əsəri»² adlandırır.

Türkiyə ədəbiyyat tarixçilərinin ümumi bir arzusu kimi səslənən aşağıdakı fikirlər xüsusilə aktualdır: «Orta Asiyadakı ilk Türk ədəbiyyatı məhsullarından başlayaraq zamanımıza qədər hər sahədə və

¹ Köprülüzadə M.F. Türk ədəbiyyatı tarixi. I c. s. 5

² Əhməd Kabaklı. Türk ədəbiyyatı, ikinci Basın, ikinci cild, İstanbul, 1968, s.2

³ Seyid Kamal Karaali oğlu. Türk ədəbiyyatı tarixi, ikinci basın I-ci cild, İstanbul, 1980, s.21

¹ Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk ədəbiyyatı tarixi, 1, İstanbul, 1987, s.57

² Məhərrəm Ergin. Orhun abidələri 6 baskı, İstanbul 1980, s.7

hər ləhcədəki bütün əsərləri qavrayan, geniş mənada, bir Türk ədəbiyyatı tarixi meydana gətirmək...»¹

Bəli, indi də aktuallığı ilə qarşıda duran Türk xalqlarının «hər ləhcədəki» ortaqlıq ümumi ədəbiyyat tarixini yazmaq, yaratmaq!

Alim bu ortaqlıq ədəbiyyat tarixini haradan, hansı dövrdən başlamağın da yolunu göstərir: Orta Asiyadakı ilk Türk ədəbiyyatı məhsullarından başlamaq! Deməli Orta Asiyadakı Türk ədəbiyyatı məhsulları Türk xalqları ədəbiyyatlarının hamısı üçün ilkindir, əzəlidir.

V.M.Qocatürkün Türk ədəbiyyat tarixi ideyasında Oğuz-Azərbaycan və Cığatay ləhcələrindəki ədəbiyyat xüsusi vurğulanır.

Qədim Türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi, bütünlükdə türkologiya elmi Azərbaycandan və Türkiyədən əvvəl Rusiya alimlərinin, keçmiş sovet elminin hünəridir. Bizi düşündürən məsələ Rusiyada türkologiya elmi məktəbinin əsasını qoyanlardan akademik V.V.Radlovun fəaliyyətindən istiqamət götürmüşdür. Akademik abidələrin ilk oxunuşunu aparıb onların Atlasını yaratmışdır. Radlovun hərflə bütünlükdə mətnlərin eyni bir dialektə olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bu cəhətə diqqət edən digər türkoloq S.Q.Klyastorni sonralar yazmışdır: «Söhbət VII-X əsrlərdə yayılmış vahid Qədim Türk ədəbi dilindən gedir».²

Bu alimin yeniliklərindən biri o olmuşdur ki, abidələrdə janrları görüb seçmiş, onları janrlara ayırmışdır. «Abidələrin janr mənsubiyyəti müxtəlifdir və altıdan az olmayaraq qrupu seçməyə imkan verir».³

Bunlar – tarixi, bioqrafik, epitafiya lirikası, xatirə, magiya və dini mətnlər, hüquqi sənədlər və məişət əşyaları üzərində qeydlər, – deyə bölünür. Məsələn, birinci qrupa aid olan tarixi-bioqrafik janrlı yazılarda Türk kağanatlığının görkəmli nümayəndələrinin fəaliyyətlərinin vəsf olunduğu, ikinci qrupda, epitafiya lirikasında isə qəbirüstü yazıların lirik keyfiyyətləri göstərilir.

Tarix etibarilə daha əski olan, elmdə «Yenisey abidələri» adı ilə tanınan Qədim Türk yazıtlarının foto-surətinin çıxarılıb kitabda çapı, mətnlərin oxunması, transkripsiyası və tərcüməsi görkəmli türkoloq S.E.Malova məxsusdur. Malovun misilsiz tədqiqatlarında bunlar «epitafiya» adlandırılır. Belə ki, Yenisey yazıtları qəbirüstü yazılardır. Qəbirüstü yazılar isə ədəbiyyat nəzəriyyəsindəki «epitafiya» janrına aiddir. Yenisey epitafiyalarının janrından, dilindən və dövründən

bəhs edərkən Malov deyir: «...bu qəbirüstülər – bizim eramızın V əsrinin qəbiristanlıq poeziyasıdır».¹ Alim onların dilini poeziya dili adlandırır.

Deyildiyi kimi, epitafiya bədii yaradıcılığın xüsusi janrıdır. Malovun, Klyastornin Qədim Türk yazılarında görüb seçdikləri epitafiyalarla Türk xalqları ədəbiyyatlarının bir janrının qədimliyi aşkar edilmiş olur. Bu janr barədə prof. M.Rəfili «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş»də belə yazır: «Azərbaycan həyatında biz epitafiyaya başqa ədəbiyyatlara nisbətən çox təsadüf edirik. Əgər köhnə qəbiristanlıqlara baxsaq, bir çox qəbirlərin üstündə qısa şeirlər görə bilərik. Köhnə Azərbaycanda, qəbir üstündəki bu cür şeirlərin yazılması adi bir şey idi. Odur ki, bəzən Şərqi qəbiristanlığı daş üzərində həkk olunmuş şeir qəbiristanlığına bənzəyir».² Maraqlıdır ki, bir qədər əvvəl xatırladığımız S.Malovun «кладбищенского поэзия» təyini ilə, M.Rəfilinin «Şeiri qəbiristanlığı» ifadəsi belə yaxından səsləşir, biri-digərini tamamlayır.

Daş yazılarının ədəbi məzmununa malik olması monoqrafik miqyasda, yəni ayrıca kitab şəklində qoyulub yazılması İ.V.Steblevanın «VI-VIII əsrlər türklərin poeziyası» adlı kitabı ilə (1965) reallaşdı. Kitabda tədqiqat obyektini olaraq «Orxon-Yenisey» şəklində deyilən runi yazılar müəyyənləşdirilibdir. Kitabın fəsiləri – Orxon-Yenisey mətnlərinin kompozisiyası, «Qədim Türk şeirinin ahəngritm quruluşu», «Qədim türk şeirinin səs quruluşu», «Orxon-Yenisey mətnlərinin üslub əlamətləri»³ və s. ibarətdir. Müəllif Stebleva Qədim Türk yazılı abidələrini «poeziya» adlandırır, poeziya kimi təhlil edir ki, bu da haqlı olaraq fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Türkoloqlardan V.Jirmunski, A.Şerbak bu fikirlə razılaşmayırlar. Jirmunskinin fikri belədir: «İ.V.Steblevadan fərqli olaraq mən hesab edirəm ki, Orxon və başqa türk runi yazıtların mətnləri şeir mətnləri deyil, nəsr mətnləridir».⁴ A.Şerbak da deyir: «Abidə mətnləri adi nəsr əsəridir».⁵

Hər iki halda Orxon-Yenisey abidə yazıtlarının ədəbi əsər olduğu fikri öz qüvvəsində qalır.

Rus türkologiyası bəhs olunan dövrün əski Türk mədəniyyətinə mümkün qədər milli-tarixi mövqedən yanaşır, qədim gerçəkliyə söykənir. Məsələn, akademik V.V.Bartold Bu mədəniyyəti oğuzların milli tarixi ilə birgə izləyərkən öz həmkarı akademik V.V.Radlova isti-

¹ Vəfə Mahir Qocatürk. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara 1964, s.2

² Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М. «Наука» 1964, с.51

³ Yəne orada, s.53-54

¹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград. Изд-во Академии Наук СССР, 1952, с.8

² Рәфилі М. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı, 1958, s.234

³ И.В.Стеблева. Поэзия древних тюрков VI-VIII вв., Москва 1965

⁴ Тюркологический сборник, Москва, 1970, с.61

⁵ Yəne orada, s.119

nad edib bu məsələni bir qədər də açıqlayır: «...adına VI əsrdə vizantiyalılarda rast gəldiyimiz türk xalqı sonralar Qabaq Asiyada məskunlaşmış Oğuzlarla düz gəlir. Fakt budur ki, Orxon türkləri və Oğuzlar eyni bir xalqdır. Bunlar hələ Radlov tərəfindən müəyyən edilmişdir».¹ «Orxon türkləri» və «Oğuzların» eyniliyi məsələsi akademikin sonrakı fikirlərində təsdiqlənir. «...Oğuzlar – Orxon yazılarının sahibi olan türklərin varisləridir. Beləliklə Oğuzlar üç xalqa bölünür: Osmanlılar, Azərbaycanlılar və Oğuzların türkmən nəsl».²

Orxon yazıları «Orxon türkləri»nin varisi olan Oğuzlara mənsubdur. Alimin fikrincə Oğuzlar – üç xalqa bölünən, əslində isə ərazicə üç məkana ayrılan – Osmanlılar, Azərbaycanlılar və Türkmənlərdir.

Alim, Türk həyatında yeni mərhələnin nəzərə çarpdığını bildirir: «...Türk həyatının yeni mərhələsi müşahidə edilir: müsəlman Türklər özlərinin itirdikləri müsəlman mədəniyyətinə qədərki nailiyyətlərini qaytarmağa yönəlmişlər».³

Bəli, o «itirilmiş mədəniyyət».

Qədim Türk yazılı abidələri Rusiya elmindən də qabaq Avropa alimlərini məşğul etmişdir. Məlumatlarda deyilir ki, 1730-cu ildə İsveç zabiti İohann Stralenberq (Tabbet) bir neçə abidənin üzünü əl ilə köçürüb Stokholmda nəşr etdirmişdir. Həmin nəşr işi Avropada Sibirin yazılı daşlarına maraq oyatmışdır. Fəqət abidə yazılarının ilk oxunuşu yenə Avropada, bilindi ki, Danimarka alimi Vilhelm Tomsen tərəfindən 1893-cü ildə mümkün olmuşdur. Göytürk hərflərini ilk oxumağa nail olan V.Tomsenin bu fəaliyyəti kəşf kimi qarşılanmışdır. İki yüz ildən bəri (1692-1893) dünya elmini məşğul edən, Rusiyanın, Almaniyanın, Finlandiyanın sahib çıxmaq istədikləri abidələrin sirri açılmışdı. Abidələrin bu ölkə xalqlarından heç birinə deyil, Qədim Türklərə məxsus olduğu sübuta yetirilmişdir. Bununla V.Tomsenin adı Türk dünyasının sivilizasiyası tarixinə əbədi yazılmışdır. V.Tomsen sonralar da abidələr üzərindəki işini davam etdirmişdir. V.Tomsenin tədqiqatlarına əlimiz çatmır, yalnız o barədə yazılanlarla kifayətlənməli oluruq. Məsələn, akademik V.V.Bartold V.Tomseni «günahlandırır» ki, abidələrdə Tomseni, əsasən, cəlb eləyən «gözəl ifadələr və obrazlardır». Fikir verək «gözəl ifadələr və obrazlar». Abidələrdə bədiiilik axtardığımız bir vaxtda bu sözlər gərəkli.

¹ Бартольд В.В. Сочинения том V Москва 1968, с.428

² Yənə orada, s.434

³ Yənə orada, s.436

Bəhs etdiyimiz dövrün ədəbiyyatı istiqamətində elmi mərkəz adlandırılmağa layiq bir özək Almaniyada yaranmışdır. Türk ədəbi nümunələrinin izi ilə Prusiyadan Şərqi Türkiyəyə, Qədim Türk yurdlarına, Turfana A.Hryunvedelin və məşhur türkoloq A. Von Le Coq – A. Fon Lekokun rəhbərliyi ilə dörd axtarış ekspedisiyası göndərilmişdir ki, onlar dəyərli faktlar aşkar etmişlər. Həmin ədəbi faktlar, materiallar Berlin Akademiyasına verilmişdir. Bu barədə məlumat verən digər alman türkoloqu A.Fon.Qaben özü bu sahədə səmərəli tədqiqatlar aparmışdır.

A.fon.Qaben xanımın «Qədim türk ədəbiyyatı» adlı tədqiqatından bəhs edilərkən rus dilli mənbədə deyilir: «...burada əsas diqqət birinci Orxon-Yenisey abidə yazılarının ədəbi mənasının xarakterizəsinə yönəlməmişdir».¹

A.fon.Qabenin müşahidəsində iki cəhət seçilir: Orxon-Yenisey yazılarının birinci yazılı abidə adlandırılması və onların ədəbi mənə daşması, həmin ədəbi mənaya əsas diqqətin yönəldilməsi.

İtaliyanın tanınmış türkoloqu A.Bombaçinin «Türk ədəbiyyatı» adlı iri həcmli tədqiqatı ümumtürk ədəbiyyatının tarixi sahəsində dəyərli əsərdir. Əsərdə Türk ədəbiyyatı tarixinin ilk dövrü müəyyənləşdirilir və ayrıca mərhələ kimi verilir. Həmin mərhələni o, «İslam qədərki dövr» adı ilə adlandırmışdır. Türkiyəli həmkarlarımız görünür öz ədəbiyyat tarixlərindəki eyni adlı mərhələnin təsisində buradan təsirlənmişlər.

Əlamətdardır ki, Bombaçi də Türk ədəbiyyatının qədim dövrünün Türklərin İslam dinini qəbul etməzdən əvvəl olduğunu təsdiqləyir. Həmin dövr ədəbiyyatını alim «Etnoqrafika», qəbir daş yazıları adlı fəsilə başlayır. Bu da bizim ədəbiyyat tariximizin belə bir mərhələsinin olduğunu nişan verir. «Bu yazılar qədim Göytürk imperiyasından bizə gəlib çatmış yeganə ədəbi yadigarlardır, bunlar, başqa ədəbi formaların da mövcudluğuna şübhə yeri qoymur».² Göytürk imperiyasından bizə gəlib çatan və digər ədəbi formaların da mövcudluğu.

Müraciət etdiyimiz bu müxtəlif ölkə alimlərinin ədəbi-nəzəri fikirlərindən aşağıdakı qənaətlər doğur:

Əvvəla, kitabın adındakı «qədim» sözü barədə. Nəzərdən keçirdiklərimizdə gördük ki, bəhs etdiyimiz dövr – «qədim», «əski», «drevnie» adlandırılır.

¹ Зарубежная тюркология. Древние тюркские языки и литературы. Москва, «Наука», 1986, с.9.

² Зарубежная тюркология. Древние тюркские языки и литературы, Москва 1986, с.192

ladığı ədəbiyyatdır. Həmin bu tarixi gerçəklik onu «Qədim Azərbaycan Türk ədəbiyyatı» şəklində müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Yeri gəlmişkən, Əmin Abid göstərilən tədqiqatmda yazır ki, Cümhuriyyət dövründə Respublikaya iki cür ad təklif olunmuşdu: Azərbaycan və Oğuzstan.

İlk qənaətlərdən biri dünya elmini məşğul edən Qədim Oğuz yazılı abidələrinin Oğuz yurdu olan ölkəmizdə ədəbiyyatşünaslıq elmimizdən kənarda qalması məsələsidir.

Məlum olur ki, iyirminci əsrin ilk on illiklərində dövrün ədəbiyyatşünaslığında bu məsələ tamamilə təbii şəkildə gündəlikdə olubdur. Ədəbiyyat tarixinə dair burada tanış olduğumuz Ə.Hüseynzadənin, A.Şaiqın, Ə.Əbidin, Ə.Nazimin, A.Musaxanlının fikirləri elə buna yönəlmişdi. Biz gördük ki, onlar və digər başqaları, ədəbiyyatımız tarixini Qədim Türk yazılı abidələrindən başlamağı irəli sürmüşdülər. Fəqət ədəbiyyat tarixçiliyində tutulan həmin o düzgün yol iyirminci əsrin otuzuncu illərindən o yana keçə bilməmişdi.

Keçmiş sovet imperiyasında otuzuncu illərin qadağaları, qırğınları yaxınlaşdıqca Milli Türklük, Türk dünyasına bağlılıq ittihamlar sırasına çıxarılırdı.

Ədəbiyyat tariximizi doğma dilli ana kökdən – Qədim Türk abidələrindən başlamağı irəli sürən, bu bərədəki fikirlərinin bir qismi ilə tanış olduğumuz, həmin o Əmin Abidlərin, Əli Nazimlərin eyni ittihamlarla həbsi, onların xofu uzun illər görk olmuşdu.

Bu ziyalılarımızın repressiyası milli ədəbiyyat tariximizin, ədəbiyyatşünaslıq köklərimizin də repressiyasına çevrilmişdir.

Bizim indiki cəhdimiz əslində otuzuncu illərdən ədəbiyyat tarixçiliyimizin repressiyaya uğramış tərəflərinin elmdə bərpasına yönəlmişdir. Millətimizə unudurulmuş tarixi köklərimiz, o köklərimizə qayıtmaq haqqımız.

Qədim Türk abidələrinə qayıdış, onların bərpası ədəbiyyatşünaslığa nisbətən dilçilik elmimizdə erkən başlamışdı. Keçən əsrin ikinci yarısından dilçilikdə abidələrin tədrisinin bərpası onların elmi araşdırmalarına da yol açmışdır.

Bu sahədə dilçilik elmimizin və ədəbiyyatşünaslığımızın növbəti qədirşünas nəslı yetişmişdir.

Abidələrin ədəbi istiqamətdə öyrənilməsi, onların ədəbiyyat tarixinə cəlb olunması zərurəti ədəbiyyatşünaslarımız Əlyar Səfərlinin və Xəlil Yusiflinin «Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında öz əksini tapmışdır. Ədəbiyyat tarixi kimi yazılmış tədqiqat-dərslikdə ilk dəfədir ki, Orxon-Yenisey abidələrinə, qısa da olsa diqqət yetirilmişdir. Burada abidələr daha çox ədəbi cəhətdən səciyyələndirilir: «...Bilgə Xaqanın dilindən deyilən sözlər isə çox sadə, həm

də xalq ruhuna uyğundur. Kitabədə türk bəylərinə və xalqına müraciət hissəsində isə hadisə və lövhələr canlı və həyacanlı bir tərzdə verilir, keçmiş qəmli, acı əhvalatlardan isə kədərli bir dil ilə danışılır».¹

Müəlliflər abidələrin ümumtürk mədəni sərvəti olduğundan bəhs edərkən rus türkoloqlarının fikirlərinə də nəzər yetirmişlər: «V-XIV əsrlərdə meydana gələn runik və Uyğur abidələri bir xalqın yox, bütün türkdilli xalqların ümumi ədəbi fonduna daxildir» (İ.S.Braginski).

Ə.Səfərli və X.Yusiflinin fikirləri ədəbiyyat tarixçisinin mövqeyi kimi gərəklidir.

Bu ədəbiyyatşünaslarımızın və bəhs etdiyimiz dilçilərimizin tədqiqatları ilə Qədim Türk abidələrinə milli türkoloji cığır açılmışdır.

Dilçilərimiz Əli Şükürlünün, Əbülfəz Rəcəbovun, Ynis Məmmədovun, Nizami Cəfərovun, Əbülfəz Quliyevin, Aqşin Məmmədovun tədqiqatları bunu söyləməyə əsas verir.

Həmin tədqiqatlarda bizim də araşdırmanın obyektı olan Qədim Türk abidələrinin yazılı nümunələri, o cümlədən bilavasitə bədii mətnlər təqdim olunur. Dilçilərimiz, təbii ki, abidələrə ilk növbədə dil mövqeyindən yanaşırlar. Bununla bərabər onlar eyni zamanda abidələrin ədəbi və ümumi filoloji tərəflərini işıqlandırır.

Bütün bu cəhətlərinə görə – abidələrə milli türkologiyamızın açdığı ilk cığır olmaq etibarilə, araşdırmamızın obyekt eyniliyi və nəhayət abidələrin ədəbi tərəfi onların dil faktlarına söykəndiyindən bir qədər bu tədqiqatların üzərində dayanmaq oluruq.

Əli Şükürlünün «Qədim Türk yazılı abidələrinin dili» (1993) kitabı əslində Göytürk imperiyası dövrü Türk dilinin bütünlükdə elmi qrammatikasıdır.

Qədim Türk dilində bu qədər sərbəst hərəkət etmək, onun lüğət fondunu mənimsəmək doğma dil həvəsi ilə illərlə çəkilən zəhmətdən xəbər verir. Tədqiqat Qədim Türk yazı mədəniyyəti ilə başlayır. Göytürk əlifbasının kökü, onların işarələri, yazılış qaydası. Həmçinin Qədim Uyğur əlifbası. Abidələrin fonetikasi, lüğət tərkibi. Morfologiyası. Burada müasir dilçilikdə olan bütün müstəqil və köməkçi nitq hissələri müəyyənləşdirilir.

Bütün qrammatika bəhsi – fonetika, morfologiya sintaksis yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılır.

¹ Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, «Ozan», 1998, s. 29

Bu sırf dilçilik vəzifələri ilə yanaşı Qədim Türk yazılı abidələrinə altısının mətninin orijinalı, transkripsiyası və tərcüməsi təqdim olunur.

Əbülfəz Rəcəbovla Yunis Məmmədovun birgə yazdıqları kitab «Orxon-Yenisey abidələri» adlanır. Kitabın «Müəlliflərdən» hissəsindən bildirilir ki, «Orxon-Yenisey abidələri bütün türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk tarixi» sənədləri, türkdilli ədəbiyyatların zamanəmizə gəlib çatmış ilk poetik inciləridir.¹ Bununla müəlliflər abidələri Türk ədəbiyyatlarının zamanəmizə gəlib çatmış «poetik inciləri» şəklində təqdim edirlər. «Orxon-Yenisey abidələrinin tapılması və öyrənilməsi tarixindən» fəslində bu sahədə dünya alimlərinin fəaliyyətləri deyilir, abidələrin tapıldığı ərazilərin xəritələri verilir.

Abidə mətnləri – qədim əlifbadakı orijinalı, transkripsiya və tərcümələri ilə birgə nəzərə çatdırılır ki, bu da səhihlik üçün zəruridir.

Mətnlər dörd hissədə qruplaşdırılır: Orxon kitabələri, Turfanda kağız üzərində yazılmış əlyazmaları, Yenisey kitabələri və Talas kitabələri.

Bu nəşri fərqləndirən cəhətlərdən biri yazılı daşların bütün tərəflərinin yazılarının səhihliklə oxunması, onların transkripsiyası və tərcüməsidir. Hətta tərəflərdən bəzində cəmi iki-üç söz, yaxud hərf olur. Bununla belə, o iki söz də, bircə hərf də çevirmədən kənarda qalmır.

Kitabda 20 Orxon, 5 Turfan, 57 Yenisey, 10 Talas abidəsi əhatə edilmişdir. Əbülfəz müəllim bunların hər birini öz nüanslı tərcüməsi və izahı ilə tamamlamağa çalışmışdır.

Abidələrin öyrənilməsində ümumi qaydaya çevrilmiş olan «Qeydlər» başlığı ilə onun mətninin tekstoloji təhlili aparılır. Ümumən mətnlərin oxunmasından tutmuş onların «Qeydlər»inə qədər hərəkəsinin üzərində bütöv bir mətnşünaslıq işi aparılmış olur. Kitabın sonunda əlifba sırası ilə abidələrdəki qədim sözlərin lüğəti tərtib olunub.

Abidələrin digər bir nəşri «Əski Türk yazılı abidələri müntəxəbatı» adlı ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulan dərs vəsaitidir. Mətnlərin tərtibi, tərcümə edən, ön sözün müəllifi Ə.A.Quliyevdir. Ön sözdə abidələrə keçmiş məlum münasibəti oxuyuruq: «37-ci ilin dəhşətli faciələri, onun qaragüruh dalğaları dil tariximizin və mədəniyyətimizin qaynaqlarını dərinədən tədqiq etməyə imkan verməmişdir».²

¹ Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, Yazıçı, 1993, s.3

² Əski Türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı universitet nəşriyyatı, 1992, s.3

Bu dərs vəsaitində abidələr həm dilimizin, həm ədəbiyyatımızın qaynağı kimi təqdim olunur: «Azərbaycan dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamış əski türk dili, bu dilin qrammatik quruluşu»nun vacibliyi ilə yanaşı abidələr «bədi təfəkkürümüzün qaynağı», «dilimizin, ədəbiyyatımızın – bir sözlə mədəniyyətimizin» tarixi hesab olunur.

Müntəxəbat «Əski Türk yazılı abidələri» fənninin proqramı əsasında hazırlanıb. Müntəxəbat kimi hazırlanan bu kitabda abidələrə onların dilindən yanaşılır: «Orxon-Yenisey abidələri Azərbaycan dilinin, onun tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir».¹

Abidələri aşağıdakı qrupda öyrənmək təklif olunur: Orxon, Yenisey, Şərqi Türküstan, Orta Asiya və Şərqi Avropa abidələri.

Əvvəlki iki tədqiqatdan fərqli olaraq burada yazı mətnlərinin Göytürk əlifbasında orijinalı verilmir. Onların transkripsiyası və tərcüməsini oxuyuruq.

Kitabda əsas yeri tutan «Əski Uyğur abidələri» adlanan bölmədir. Uyğurlar barədə ümumi tarixi məlumat verilən yerdə «Uyğur ədəbi dili» və «Əski Uyğur ədəbiyyatı» yarımbaşlıqları ilə iki-üç səhifə müvafiq sahələrdən bəhs edilir. Uyğur ədəbiyyatı hissəsi əsasən R.R.Arata «Əski Türk ədəbiyyatı» kitabındakı Qədim Türk ədəbiyyatında işlənən şeir janrları – Koşuq, Takşit, İr, Yır, Küq, Şlok, Kavi barədəki məlumatları görürük. Həmçinin Arata kitabındakı Qədim Türk şairləri – Aprınçur Tigin, Kül Tarkan, Smqu Seli Tutunq, Kiki, Asıq Tutunq barədəki qısa məlumatlar əsasən təkrarlanır.

Uyğur ədəbiyyatı müntəxəbatda dini motivlərinə görə iki yerə – Manixey və Budda əsərlərinə ayrılır. Hər iki dinin şərəfinə qoşulmuş bədii əsərlər – şeir və nəsr janrlarındadır.

Qədim Türk yazılı abidələrindən bəhs açan son kitab Nizami Cəfərovun «Qədim Türk ədəbiyyatı»dır. Admdan da göründüyü kimi, dilşünas həmkarlarından fərqli olaraq müəllifin bu kitabı özünün ədəbi istiqamətilə seçilir. Kitab Qədim Türk ədəbiyyatının bədii nümunələri seçmələrindən tərtib olunmuş müntəxəbatdır. Bununla yanaşı ön söz və kitabın hər bölməsinə müvafiq olaraq «Epos», «Şeir», «Nəsr» başlıqlı giriş xarakterli hissələr ədəbiyyatşünaslıq məzmunlu tədqiqatlardır.

Qədim Türk ədəbiyyatının tarixi barədə türkologiya elmindəki mövcud fikirlərdən biri bu tarixin yeni eradan əvvəllərə aid edilməsidir. Bu fikirə əsaslanan müəllif kitabın ön sözündə Qədim Türk ədəbiyyatının tarixini eradan əvvəl birinci minilliyin ortalarından hesablanmasını irəli sürüb, onu ayrıca mərhələ kimi səciyyələndirməyə ça-

¹ Yenə orada, s.10

Türkologiya elmində geniş işlənərkən olan «Qədim Türk ədəbiyyatı» adı altında VI-X əsrlər nəzərdə tutulur.¹ «Qədim türk dövrünün xronoloji çərçivəsi bizim eranın VI əsrindən X əsrin birinci cərəyanı əhatə edir».²

Göründüyü kimi, «Qədim Türk dövrü» adı altında VI-X əsrlər nəzərdə tutulur. Ümumi elmdə bu dövr «orta əsrlər»ə daxil edilir. Belə məlum olur ki, dünya ədəbiyyatı tarixçiliyində «orta əsrlər»in əhatə dairəsi fərqlidir. Məsələn, N.Konrad orta əsrlər dünya ədəbiyyatının xronoloji bölgüsünü, hətta, III-IV əsrlərdən başlayır. Buradan VII-VIII əsrlərə qədərki dövrü birinci mərhələ adlanır və əlavə edir ki, həmin mərhələdə «ədəbiyyatların ən görkəmliləri VII-VIII əsrlərdə doğulmuşdur».³

Bu bölgüyə görə «Qədim Türk ədəbiyyatı»nın dövrü orta əsrlər dünya ədəbiyyatının birinci mərhələsinə aid edilmiş olur. Özü də o ədəbiyyatların görkəmlilərindən hesab edilə bilər.

Digər bir cəhət. «Qədim Türk ədəbiyyatı» adı türkologiya elmində «Qədim Türkiyə ədəbiyyatı» demək deyildir. Qədim Türk ədəbiyyatı – Türk xalqlarının birgə olduğu dövrün ortaq, müştərək ədəbiyyatıdır. Elə bu cəhət də məsələni ayrıca «Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı» şəklində qoymağı lüzumsuz etmişdir. Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı axtarışları ortaq qədim türk ədəbiyyatına gəlib çıxır.

Doğrudur, «Türk ədəbiyyatı» ifadəsi öz yerini dəyişmişdir. Keçən əsrin iyirminci illərinə qədər bu ifadə bizdə Azərbaycan ədəbiyyatını bildirmişdir. İyirminci illərdən Osmanlı dövlətinin adının dəyişdirilməsilə «Türk ədəbiyyatı» Türkiyə ədəbiyyatı istiqamətini götürmüşdür.

Tarixin özündə «Türk ədəbiyyatı» adı altında hazırda öz varlığını qoruyub saxlayan bütün Türklərin meydana gətirdiyi ədəbiyyat ifadə edilmişdir. Bu mənə indi də özünü saxlamaqdadır: «Türk ədəbiyyatı- Türk dilinin yaratdığı ədəbiyyatdır».⁴

Bu, özəlliklə tarixi başlanğıc məsələsində konkret və dəyişməzdir.

Bəhs etdiyimiz dövrdə xalqlarımızın vahid Türk dili olduğu kimi, vahid Türk ədəbiyyatıdır. Bu hər iki sahədəki, Türk dili və ədəbiyyatı sahələrindəki milli, mədəni irs müasir Türk xalqlarının hamısının ortaq irsi, ümumi sərvətdir. «İndiyədək Qərbi Sibirə, Şimali

Monqolustanda, Çin Türküstanında, Orta Asiyada, Qafqazda və başqa ərazilərdə aşkara çıxarılmış olan Göytürk yazılı abidələri öz varlığını qoruyub saxlayan bütün türk xalqlarının ümumi mədəni sərvətidir və hər bir Türk xalqı öz dilinin tarixini öyrənmək üçün bu yazı mətnlərindən eyni dərəcədə istifadə etmək və onu öz qədim yazısı hesab etmək hüququna malikdir».¹

Dilçi həmkarlarımızın «hər bir Türk xalqı öz dilinin tarixini öyrənmək üçün bu yazı mətnlərindən eyni dərəcədə istifadə etmək, onu öz qədim yazısı hesab etmək hüququna malikdir» fikirləri eynilə hər bir Türk xalqı «öz ədəbiyyatının tarixini» buradan öyrənmək işinə yönəldir.

Nəticə etibarilə tarixdə vahid bir Türk xalqı, ümumi bir Türk dili, ümumi bir Türk ədəbiyyatıdır.

Türk xalqlarının bu ortaq ədəbiyyatından məhz ortaqlıq baxımından vaxtilə bəhs etdiyimizdən onun üzərində dayanırıq.²

Zəmanəmizdə də «Türk ədəbiyyatı» deyilərkən bütün Türk xalqlarının ortaq ədəbiyyatı anladılmaqdadır. Türk ölkələrinin hər birisinə mənsubluğu isə, məsələn, Türkiyə Türk ədəbiyyatı, Azərbaycan Türk ədəbiyyatı və s. şəklində bildirmək mümkündür. Əski sovet Türkologiyasında bu ifadə tarixin özünə uyğun olaraq rus dilində ortaq Qədim Türk ədəbiyyatı «Tyurkskiy», Türkiyə ədəbiyyatı isə «Turetskiy» şəklindədir.

Tarix elmindəki mövcud təsnifata görə bəhs etdiyimiz mərhələ – VI-X əsrlər əslində orta əsrlər dövrüdür. Bununla belə, Rusiya və Avropa Türkologiyasında bu mərhələnin ədəbiyyatı «Drevnetyurkskaya literatura» – «Qədim Türk ədəbiyyatı» adı ilə elmə düşüb. Görünür bu, yazılı abidələrin adından irəli gəlmişdir. Yazılı abidələr «Drevnetyurkskiye nadpisi» adı ilə elmdə özünə yer almışdır.

Bir halda ki, dünya Türkologiyasında VI-X əsrlər ədəbiyyatı «Qədim Türk ədəbiyyatı» adı ilə tarixə düşüb bizim də bu adı və bölgünü qəbul etməyimiz lazım gəlir.

«Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı» əvəzinə «Qədim Azərbaycan Türk ədəbiyyatı» daha düzgündür. Birincisi, söhbət tarixdən gedir. Deyildiyi kimi, o dövrün qədim ədəbiyyatı Türk xalqlarının birgə dövrünün ədəbiyyatıdır, adı da Türk ədəbiyyatıdır. Türkoloqların da təsdiq etdikləri kimi Göytürk yazılı ədəbiyyatı Oğuz Türklərinin baş-

¹ Грач А.Д. Хронологические и этно-культурные границы древнетюркского времени, - «Тюркологический сборник. К 60 - летию А.Н.Кононова» Москва, 1966, с. 193

² Стеблева И.В. Поэтика древне тюркской литературы и ее трансформация в ранне-классический период. Москва «Наука» 1976, с.4

³ Н.И.Конрад. Избранные труды. «Наука» 1978, с.24

⁴ Seyid Kamal Kazaalı oğlu. Türk ədəbiyyatı tarixi, ikinci basım, I cild İstanbul 1980, s.21

¹ Əlişə Şükürlü. Qədim Türk yazılı abidələrinin dili, Bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1993, s.6

² Vəli Osmanlı. Türk xalqları ədəbiyyatlarının ortaq başlanğıcı (VI-X əsrlər). Türkiyə, Ərzurum, 1996

lşır. Bəzi ədəbiyyat tarixçilərimizin də tərəfdar olduqları bu fikir kitabda belə dövləşir: «Qədim Türk ədəbiyyatı... türklərin eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin sonu II minilliyin əvvəllərinə, başqa sözlə İslamın qəbuluna qədər yaratdıqları ədəbiyyatdır».¹ Həmin dövr ədəbiyyatının yaranmasında Türk mifologiyasının, dini təsəvvürlərin rolu olduğu deyilir. Burada Tanrıçılığın, əvvəlki tədqiqatlarda da göstərilən, Mani və Budda anlayışlarının Türk ədəbiyyatında qoyduğu izin bəzi tərəfləri açıqlanır.

N.Cəfərov Qədim Türk ədəbiyyatını dastanlardan, Türk dastanlarından başlayır. Bu bölməyə yazdığı girişdə müəllif Türk eposunun birinci minilliyin ortalarında formalaşdığını göstərir. Qədim Türk eposu barədə məlumatdan Türk dastanları təqdim olunur: «Dünyanın yaranması haqqında», «Türklərin törəyişi haqqında (Boz Qurd dastanları)», «Oğuz kağan», Siyenpi», «Alp ər Tonqa», «Şu», «Ərgənəkən», «Köç» dastanları.

Qədim Türk ədəbiyyatında şeir mühüm yer tutur. Bu şeirlər müxtəlif mənbələrdəndir. Onlardan biri Mani və Budda dinlərinə həsr olunan, bu mənbədən gələn şeirlərdir. Bu şeirlərin orijinal, yaxud tərcümə olması barədə fikirlər fərqlidir. Mövcud fikirləri nəzərə çatdırarkən müəllif ümumi qənaət olaraq həmin əsərlərin «qədim türklərin bədii-estetik mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirdiyi»ni deyir.

Bizə gəlib çatan qədim şeirlərin çoxu müəllifsizdir. Bu cəhəti müəllif bölməyə yazdığı girişdə düzgün qeyd edir: «Qədim türk poeziyasının yaradıcılarından yalnız az bir qisminin adları ilk orta əsrlər mənbələrində əks olunsada, ...onların sayı bizə məlum olanlardan bir neçə dəfə çox imiş».² Elə bu səbəbdən kitabın bu bölməsində yeni imzalar görünür. Əsasən R.R.Aratın kitabındakı adı bəlli imzaları görürük.

Bu nəşrin yeniliklərindən biri bölmədə geniş yer verilən M.Kaşqarlının «Divan»ındakı şeirlərdir ki, onlardan ayrıca bəhs edəcəyik.

Kitabın nəsr bölməsinə yazılmış girişdə oxuyuruq: «Qədim türk nəsrinin şah əsərləri Göytürk imperiyasının son dövrlərində – VII əsrin son VIII əsrin ilk onilliklərində Orxon çayı hövzəsində «bəngütaşlar» («əbədi daşlar») üzərinə həkk olunmuş kitabələrdir».³

Qədim Türk nəsrinə və onun şah əsəri Orxon abidələri.

Bölməyə girişdə Qədim Türk nəsrinə iki yerə bölünür: Real hadisə və şəxsiyyətlərə həsr olunanlar və dini-mistik məzmunlu Mani və Buddist əsərlər. Birinci qəbildən olan əsərlərdən dördünün, ikinci qəbildən olanlardan ikisinin transkripsiyası və tərcüməsi təqdim olunub.

Müntəxəbat Qədim Türk ədəbiyyatının şifahi və yazılı nümunələrindən seçmələr şəklində tərtib edilib.

Gənc dilşünas Aqşin Məmmədov abidələr üzərində Qədim Türk əlifbası, dili, onların leksikasına dair tədqiqatlar aparıb maraqlı məqalələr dərc etdirir. O, yazır: «Qədim Türk abidələri, hər şeydən öncə, Azərbaycan dilinin qədim lüğət tərkibi haqqında müəyyən təsəvvür yaradan dəyərli ümumtürk mənbəyidir».¹

Abidələr ümumtürk mənbəyi kimi verilir.

Tanış olduğumuz bu kitablar birinci növbədə Qədim Türk abidələrinin nəşri, onların xalq arasına çıxarılması, yayılması kimi dəyərlidir. İkincisi, abidələrin bizim də tədqiqatın obyektı olması baxımından yazıların müəyyən hissəsinin ədəbi material, bədii mətn qismində təqdimi, eləcə də bu istiqamətdə az-çox deyilənlər olduqca əhəmiyyətlidir.

Abidələrimizin məhz nəşri baxımından demək lazımdır ki, bu çap olunanlar onlardan yalnız seçmələrdir. Özü də elə seçmələr ki, kitablar bir-birini eynilə təkrar etmir. Hər kitaba yeni-yeni abidələr əlavə olunur. Elə bu da onu göstərir ki, hələ çap olunmamış abidələrimiz çoxdur. Bu seçmələrdən əlavə Göytürk əlifbalı müxtəlif cür yazılar – çubuq, ev əşyaları, bəzək şeyləri üzərinə yazılmış yazılar vardır ki, onların hamısının birgə çapı qarşıda durur. Daş, kağız və əşya yazılarının bütünlükdə külliyyat nəşrinə hələl nail olunmayıbdır.

Abidələrin külliyyat nəşri milli elmimizin bir çox sahələrinə – əlifba, etnoqrafiya, tarix, dil, ədəbiyyat, fəlsəfə, iqtisadiyyat və digərlərinə yeni tarixi material vermiş olardı.

Bu nəzəri düşüncələrdən, müxtəlif ölkə alimlərinin ədəbi-elmi fikirlərilə tanışlıqdan sonra mətləb üstə gəlirik. Ədəbiyyat tariximizin başlanğıc mərhələsini təşkil edən, tədqiqatçıların «Qədim Türk ədəbiyyatı» adlandırdıqları ədəbi materiala, bədii nümunələrin özünə keçirik. Bədii nümunəsiz ədəbiyyat yoxdur, ədəbiyyat tarixi heç yoxdur.

¹ Nizami Cəfərov. Qədim Türk ədəbiyyatı. Bakı, AZA TaM, 2004 s.10

² Nizami Cəfərov. Qədim Türk ədəbiyyatı. Bakı, AZA TaM, 2004, s.52

³ Yenə orada, s.241

¹ «Elm» qəzeti, 30 yanvar 2004-cü il

II FƏSİL

ORTAQ TÜRK ƏDƏBİYYATININ İLK YAZILI NÜMUNƏLƏRİ. YENİSEY MƏZAR DAŞ YAZILARI EPİTAFİYALAR

Birinci fəsildə tanış olduqlarımızdan da göründüyü kimi, bəhs açdığımız dövrdə vahid bir Türk xalqı, bir Türk yazılı abidələridir. Həmin bu vahid abidə yazıları «Qədim Türk yazılı abidələri», «Qədim Türk ədəbiyyatı» adları ilə elmə gətirilmişdir. Bunlar da müasir Türk xalqlarının hamısının orta qədim yazılı ədəbiyyatdır. Ortaq başlanğıc mərhələsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıc mərhələsini axtardığımız yerdə tarixi gerçəklik istiqaməti məhz buraya – orta q Türklüyə yönəldir. Tarixi gerçəklik məsələni Azərbaycan ədəbiyyatının qədim yazılı nümunələrini orta q Türk ədəbiyyatının qədim yazılı nümunələri şəklində qoymağı tələb edir.

Orta q Türklüyün ilkin yazılı ədəbi nümunələri, - elmi qənaətlərə görə, - Yenisey məzar daş yazılarıdır - epitafiya lardır.

Ədəbiyyatımızın tarixinin haradan başlanmasını əslində iyirminci əsrin əvvəllərində yerli mütəxəssislərimiz müəyyən ləşdirmişdilər. Mütəxəssislərimiz bu başlanğıcı Qədim Türk yazılı abidələrində, hətta onlardan əvvəllərdə axtarılmasını irəli sürürdülər.

Başlanğıcı abidələrdən əvvəllərdə axtarmaq qənaətləri indi də qalmaqdadır. Ədəbiyyatımızın tarixinin Şumerdən, Avestadan, ümumən eradan əvvəllərdən hesablanması kimi qənaətlər mövcuddur. Eramızdan əvvələ aid ayrı-ayrı bədii nümunələr də göstərilir. Məsələn, Türkiyə ədəbiyyatşünasları kitablarında Çin qaynaqlarından götürülmüş «Yencişan dağlarını itirdik» misrası ilə başlayan, eradan əvvəl 119-cu ildə yazıldığı güman edilən Türkcə şeir parçasını nümunə göstərirlər.

Eramızdan əvvələ aid olan bu kimi qənaətlər, ayrı-ayrı ədəbi faktlar bir şeydir, tarixin konkret mərhələsində öz milli əlifbasında, yazısında müəyyən bir ədəbi formada sistemli şəkildə ifadə olunub, illərlə yazılıb ədəbi hadisə kimi ortaya çıxan yazılar başqa bir şeydir. Qədim Türk yazılı abidələri – Yenisey və Orxon abidələri məhz belə bir hadisədir.

Ədəbiyyat tarixi kimi fundamental bir işi ayrı-ayrı nümunələr üzərində qurmaq etibarlı görünür.

Yeni eradan əvvələn məsələsi özlüyündə yenə də açıq qalır. Biz eradan əvvəldən gələn qapıları bağlamaq fikrində deyilik. O tapıntı-

ların sayı çoxaldıqca, ona qayıtmaq, oradan başlamaq mümkün olacaqdır.

Son yüz ildə keçmiş sovetlər birliyində, Türkiyədə, Avropada Qədim Türk ədəbiyyatının müxtəlif qaynaqlı və çeşidli nümunələri ortaya çıxarılmışdır. Onlardan biri, bəlkə də birincisi «Qədim Türk yazılı abidələri» adı ilə yayılmış yazılardır.

Elm aləmində bir neçə istiqamətdə araşdırılan Qədim Türk yazılı abidələrini həm də ədəbi istiqamətdə araşdırmaq lazım gəlmişdir. Buna əsas verən yazılı abidələrin tam bir hissəsinin ədəbi məzmun daşımasıdır. Həmin ədəbi məzmun daşıyanlar – Qədim Türklərin məzar daşları və kağızı əvəz edən xüsusi daş lövhələri, eləcə də kağız üzərinə yazdıqları yazılardır. Bu yazılara burada ədəbi mövqedən yanaşılacaq.

İndi elmdə oturuşmuş «Qədim Türk ədəbiyyatı» deyilən ədəbiyyat məhz bu yazılı daşlardan, - həm məzar daşları, həm xüsusi daş lövhələr, - onların üzərində yazılmış bədii sözdən, eləcə də kağız üzərinə yazılmış ədəbi fikirdən başlayır.

Daşlar üzərinə yazılanlar özünəməxsus şəkildə meydana gəlmişdir. Bunlar çöllərdə, açıq səma altında yazılıb yaradılıb çöllərdə də qalmışdır.

Daş yazmaları, yaxud yazılı daşlar Türklərin məlum qədim yurdu Altay və onun ətraf geniş ərazilərin yadigarıdır. Elə yerləşdikləri ərazilərin adı ilə də onlar elmi qeydə alınmışlar.

Burada biz Yenisey çayı hövzəsindəki qədim qəbir daşları üzərindəki yazıların nümunələri ilə tanış olacağıq. Türkologiyada bunlar «Yenisey yazılı abidələri» şəklində işlənir.

Yenisey yazılı abidələri – qəbirüstü daş yazılardır. Sayca bunlar çoxdur, mənbələrdə yüz əlliye qədər olduğu göstərilir. Onlardan bizi ədəbi məzmun daşıyanları, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin epitafiya janrı tələblərinə uyğun gələnləri maraqlandırır.

Tədqiqatımız ədəbiyyatımızın tarixinin başlanğıc mərhələsinə həsr edildiyindən deyilməlidir ki, o başlanğıcın əks olunduğu abidələrin də öz tarixi vardır. Həmin tarix üç mərhələyə ayrılır. Birincisi, abidələrin yazıldığı tarixi dövrün özü. Bu dövr eramızın V əsrindən Qədim Türklər arasında daşlara yazma sənətinin yayılması mərhələsidir. Bu yazılı daşlar uzun müddət – əsrlərlə diqqətdən kənarda qalmışdır. Yazılı daşların tapılması, onlara kütləvi maraq XVII əsrdən (1699) bəriyə aiddir ki, bu, daşların tarixində ikinci mərhələ hesab edilə bilər. Daş yazılarının əsl kəşfi növbəti mərhələdə, onların ilk oxunması ilə baş vermişdir (1893).

Yenisey-Orxon yazılı abidələrinin kəşfi və onların tədqiqi uzun sürən müstəqil bir tarixə çevrilmişdir.¹

Yenisey daş yazıları dövr etibarilə abidələrin ilkinə hesab olunur. Bu ilkinlik Türklər arasında ümumən yazı mədəniyyətinin tarixini yada salır.

Qədim Türklərin yazısına, onların istifadə etdikləri əlifbaya xüsusi tədqiqatlar həsr olunubdur. Onlarda bu yazının eramızdan əvvəllərdən gəldiyi deyilir. Eramızın V əsrindən isə geniş şəkildə işləndiyi bildirilir. Məsələn, bu yazının tarixini izləyən tədqiqatçı yazır: «Biz şimdilik ancaq Yenisey-Orhan hərfləri üçün istifadə tarixi olaraq V Miladi əsrə göstərməklə iktifa edəcəyik».² Bu qəbil fikirlər Göytürk yazısının yaranmasını deyil, onun geniş işlənmə tarixini bildirir.

Məsələ burasındadır ki, Yenisey abidələrinin yazılma tarixi də həmin dövrə – eramızın V əsrinə mənsub edilir. Doğrudur, abidələrin özündə onların yazılma tarixi qeyd olunmayıb. O tarixi köməkçi vasitələrlə – yazı texnikasının və dilinin nisbətən ibtidailiyi, Çin mənbələrindən alınan məlumatlarla düzəltməyə mümkün olur. Ümumən Yenisey abidələrinin V əsrə aid edilməsi elmdə əksəriyyətlə qəbul edilmişdir.

Yenisey yazılarından başlamağımızın səbəbi də budur ki, tarix etibarilə bunlar ilkindir, qədimdir.

Deyildiyi kimi, türkoloqların əksəriyyəti Yenisey yazılarını eramızın V əsrinə aid edirlər: «Türk xalqlarının məzar daş yazılarının tarixini onların daha qədimi, ən ibtidai forması olan və V-VI əsrlərdə mövcud olan Yenisey yazılarından başlamaq gərəkdir».³ «Yenisey runi mətnlər dövr etibarilə Türk dilli ədəbiyyatın ilk nümunələridir».⁴ «Mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Yenisey abidələri Orxon abidələrinə nisbətən daha qədimdir. Lakin bu fikrin əksini söyləyənlər də vardır. Bizcə, belə mülahizələr səhvdir, çünki Yenisey abidələri dil baxımından Orxon abidələrinə nisbətən daha bəsitdir».⁵

Türkoloq L.R.Kızlasov Yenisey məzar daş yazılarının tarixinə xüsusi olaraq iki böyük həcmli məqalə həsr etmişdir.¹ Alim bu abidələrin tarixini üç yolla müəyyənləşdirməyin mümkün olduğunu bildirir: Poleoqrafik, mətnlərdəki terminlərin analizi və arxeoloji göstəricilərin vasitəsilə.

Müəllif bunlardan üçüncünün – arxeoloji vasitələrin üzərində dayanır. Nəticədə müəllif Yenisey epitafiyalarını VII əsrə aid edir.² Hər halda bu tarixin özü də abidələr içərisində Yenisey yazılarının birinciliyini inkar etmir.

Yazılıb yaranma tarixinə, yerləşdiyi məkana və məzmununa görə Yenisey abidələrinin fərqlənməsi bəri başdan onlara fərdi yanaşmağı şərtləndirir. Elə türkologiyada da bu abidələri ayrıca öyrənməyin təcrübəsi mövcuddur.

Yenisey abidələri Türk xalqlarının ilk yazılı ədəbi nümunələri olmaqdan əvvəl Qədim Türk hərflərinin – Göytürk əlifbasının, ümumən Türklərdə yazı mədəniyyətinin mənşəyi baxımından maraq doğurur. Yenisey abidələrinin kəşfi yeni bir əlifba qrafikasının, əlifba sisteminin kəşfi idi.

Zaman keçdikcə yeni-yeni ərazilərdə həmin əlifba ilə yazılmış əşyalar ortaya çıxarıldı. Məsələn, «Talas çubuğu» deyilən abidənin tapılması digər əşyalar üzərində də bu cür yazıların olduğunu göstərirdi. «Talas çubuğuna qədər Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr, əsasən, daş və qranitdən idi. Düzdür, Duxanda kağız üzərində yazılmış abidələr də tapılmışdı. Talas çubuğunun elm üçün əhəmiyyəti ondadır ki, ilk dəfə olaraq Orxon-Yenisey əlifbası ilə üzərində yazılmış yazı tapılırdı».³

Bu kimi faktlar onu göstərir ki, bu əlifba yayılmış əlifba imiş. «İlk oxunuşdan bu yana hələ də mənşəyi elm aləminə bir təhlükə həl edilməyən və ləqət Türk filologiyası üçün çox böyük önəmi olan Yenisey-Orhun hərfləri təqribən beşinci əsrdən doqquzuncu əsrə qədər Yenisey Kırqızları ilə Türkiyə Türkləri tərəfindən geniş ölçüdə istifadə edilmişdir».⁴

V-IX əsrlərdə Türk filologiyası üçün çox böyük önəmi olan Göytürk əlifbası.

¹ Бернштам А.Н. Социально – экономический строй Орхоно-Енисейских тюрок VI-VIII веков. М.Л. 1946

² Əhməd Cəfəroğlu. Göytürklərin kullandığı əlifbanın mənşəyi və bu əlifbanın yarısı. Türk dili tarixi. I, İstanbul, 1970, s.117

³ В.Жирмунский. В Тюркологический сборник, Москва, 1970, с.62

⁴ Стеблева И.В. Поэзия Тюрков VI-VIII веков, Москва, 1965, с.61

⁵ Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, 1993, s.207

¹ Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности, жур. «Советская Археология» 1960, №3, 93-120; О датировке памятников енисейской письменности. «Советская Археология» 1965, №3, с.38-49

² Birinci məqalə, s.118

³ Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, s.336

⁴ Əhməd Cəfəroğlu. Göytürklərin kullandığı əlifbanın mənşəyi və bu əlifbanın yarısı. Türk dili tarixi I, İstanbul, 1970, s.117

Yenisey abidələri həmişə ayrılıqda öyrənilir. Türkologiyada əksər hallarda o Orxon abidələri ilə birgə, bir kitabda öyrənilir. Özündə «Orxon-Yenisey» abidələri, yaxud yazıları şəklində işlədilir. Belə halda abidələr birləşdirildiyi kimi onlara həsr olunan araşdırmalar da birləşdirilmiş olur. Fəqət burada gerçəkliyə uyğun olmayan bir vərdiş demək və ona son qoymaq gerəkdir. O da budur ki, tarixin özündə Yenisey yazıları dövr etibarilə Orxon yazılarından əvvəldir. Bu gerçəkliyi nəzərə alaraq Yenisey sözü əvvəlcə keçməlidir: «Yenisey-Orxon» abidələri, yaxud yazıları şəklində işlədilməlidir.

Tarixin özündə Yenisey yazıları ilkin olduğu kimi onların ortaya çıxarılması da erkən çağlara təsadüf etmişdir. İlk yazılı məzar daşları Xakasiyada aşkar edilmişdir. Türkoloqların yazdığına görə Sibir abidələri barədə ilk məlumat avropalıların 1692-ci ildə çatdırılmışdır. İlk yazılı daşı Polşa təbiətşünas D.Q.Messerşmidt 1721-ci ildə görüb qeydə almışdır. Əvvəlki fəsildə qeyd etdiyimiz o vaxtlar Sibirdə sürgündə olan Poltava savaşında əsir düşmüş İsveç zabiti İ.Stralenberq (Tabbet) tərəfindən 1730-cu ildə Stokholmda çap olunan məhz Yenisey abidələri idi.

Yenisey yazılarına indiki Rusiyanın tərkibində yerləşən Tuva, Xakasiya, Krasnoyarsk, Minusinsk ərazilərində yayılmış, Yenisey axarının yuxarı və orta hövzəsindəki yazılı məzar daşları daxildir.

Yenisey yazılı daşlarının axtarılması və nəşri barədə deyə bilərik ki, keçmiş sovet türkologiyasının uzun illər məşğul olduğu sahələrdən biri Yenisey yazılarıdır. Türkoloq alimlərin dəfələrlə Yeniseyə elm səfərləri olmuşdur. Yazılı daşlar qeydə alınıb, onların mətnlərinin surəti çıxarılıb toplanırdı. Onların bir qismi Minusinsk muzeyində mühafizə edilirdi. O yazıların çoxunu V.Tomsen oxuyub elmdə bərpa etmişdir. Bu sahədəki türkoloji araşdırmalara iki mühüm qaynaq göstərilir: Rus və Fin atlasları. Şəxsən mən bu atlasların heç birini görməmişəm. Rus atlasında fədakar türkoloq V.V.Radlovun araşdırmaları göstərilir.

Radlovdan sonra Rusiyada Yenisey yazılarının mükəmməl nəşri görkəmli türkoloq S.E.Malov tərəfindən gerçəkləşdirilmişdir. Malov, Radlovun nəşrinə əlavələr edərək mükəmməl bir kitab buraxmışdır: «Eniseyskaya pismennost tyurkov» (1952).

Kitabın adındakı «pismennost» sözü Rus dilində iki mənada işlənir. Kəlmə anlamı yazı deməkdir. Filologiyadakı geniş anlamı isə ədəbiyyat, ədəbiyyat əsəri, ədəbi abidə deməkdir. Odur ki, kitabın adı iki anlamda qəbul edilə bilər: Türklərin Yenisey yazısı və ya Türklərin Yenisey ədəbiyyatı. Ehtimal ki, kitabın müəllifi dilçi Türkoloq olduğundan onu birinci mənada işlədib. Bununla belə, ikinci mənə də duyulmaqdadır.

Bu iri həcmli kitabın başlıca məziyyətləri - yazıların Göytürk əlifbasında orijinalının, onların transkripsiyasının, tərcüməsinin və şərhlərinin verilməsidir. Kitabda 51 yazılı daşdan bəhs edilir. Bu 51 daşdan 82 mətn alınmışdır. Bəzi daşların iki tərəfi yazılıdır. Mətnlərin həcmi kiçikdir. İki sətirdən başlayıb. 10-12 sətirə qədər davam edir. Mətnlər böyük olmasa da fikirlər bədii cəhətdən mənalıdır.

Malovun kitabında Yenisey yazıları dilçilik yönündən öyrənilir. Fəqət kitabın girişində ədəbi baxımdan maraqlı müşahidələr vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, biri budur ki, müəllif bu yazıları «epitafiya» adlandırır. Digərində deyilir: «...mənə elə gəlir ki, bu məzar daş yazıları, onların dili miladi V əsrin məzarlıq poeziyasıdır».

Əlbəttə, S.E.Malov dilçilik vəzifələrindən çıxış etdiyindən məzar üstü yazıların nə dərəcədə «epitafiya» və «poeziya» olduğuna varmır. Bizi isə düşündürən onların bu cür adlandırılması və bədilliyidir. Malovun dili ilə desək epitafiyahlıq, poeziyahlıqdır.

Malovla təxminən paralel olaraq Türkiyədə Hüseyn Namiq Orkun Yenisey abidələri üzərində iş aparmışdır. H.N.Orkun 1936-cı ildən başlayaraq abidələrdən dörd kitab buraxmışdır. Müəllif həmin kitabları birlikdə 1987-ci ildə toplu halında «Əski Türk yazıtları» adı ilə iri həcmdə çap etdirmişdir.

Abidələr üzərindəki iş üsuluna görə bu iki alimin araşdırmaları müəyyən qədər oxşardır. Hər ikisi Yenisey abidələrinin mətninin Göytürk əlifbasındakı orijinalını, transkripsiyasını və tərcüməsini vermişdir. Mətnlərə Malov «primeçaniya», Orkun «Notlar» başlığı ilə izahat yazmışlar. İzahatda onlar bir-birinin adını çəkib, ayrı-ayrı sözlərin oxunmasında istinad edir, mətnlərdən fərqli oxuduqları yerləri göstərirlər. Hiss olunur ki, bu iki ölkə alimi abidələr üzərində, qiyabi, yaxud əyni, əlaqəli işləyirlərmiş.

Orkunun kitabında Yenisey abidələrinin sayı 66-dır. Bu nəşr daha möhtəşəmdir. Möhtəşəmlik mətnlərdə Göytürk hərflərinin latın hərfləri ilə səhih ifadəsində, mümkün qədər abidələrin şəkillərinin əhatə edilməsində, daşlardan əlavə əşyalar, qədim qablar, üzükler üzərindəki yazıların da verilməsində, abidələrin zəngin sözlüyünün, o cümlədən xüsusi isimlərin genişliyi ilə tərtibində seçilməkdədir.

Abidələrin Azərbaycan nəşrləri içərisində Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun «Orxon-Yenisey abidələri» kitabı öz əhatəliliyi ilə fərqlənir. Bu kitab S.Malov və H.N.Orkunun adları çəkilən araşdırmaları istiqamətində hazırlanıb. Hər iki tədqiqatdakı materiala yanaşma üsulu - əvvəlcə abidənin harada, kim tərəfindən tapıldığı, oxunduğu, ümumən həərəsinin qısa «tərcüməyi-halı», sonra mətnlərin Göytürk əlifbasında orijinalı, transkripsiyası, tərcüməsi və qeydləri vahid qayda kimi burada da gözlənilibdir. Əbülfəz müəllim özündən

əvvəlki hər iki mütəxəssisə əsaslanıb, yeri gəldikcə onlara istinad edir. Bütün bu cəhətləri ilə də bu nəşr Malovun Moskva-Leninqrada Orkunun Ankara nəşrlərinin davamı, dilimizdə daha da dürüsləşdirilmiş şəkli ola bilər.

Əbülfəz müəllimgilin kitabında «Yenisey abidələri» bölməsində 57 abidə əhatə edilib. Bunlardan başqa Talas abidələri ayrıca verilir, onların sayı isə 10-dur.

Bu üç nəşr – biri rus, ikisi Türk – Türkiyə və Azərbaycan Türkcələrində – dilində olmaqla abidələrin öyrənilməsi sahəsində mükəmməl mənbədir.

İxtiyarımızda olan bu üç nəşrdən bizim hansı nəşrə əsaslanacağımıza gəldikdə bəzi cəhətlərlə sonuncunun üzərində dayanmalı oluruq. O hansı cəhətlərdir. Sözü müəllifin özünə verək: «Biz Orxon-Yenisey abidələrini nəşrə hazırlayarkən indiyədək rus, alman, ingilis, türk və qırğız dillərindəki nəşrləri nəzərdən keçirmiş, onlardan faydalanmışıq. Lakin tərcümələri birbaşa, bilavasitə Orxon-Yenisey mətnlərindən etmişik. Buna görə də orijinalın Azərbaycan dilinə tərcüməsi, bir sıra hallarda hətta oxusu (transkripsiyası) V.V.Radlov, V.Tomsen, P.M.Melioranski, S.E.Malov, H.N.Orkun, İ.A.Batmanov, Mühərrəm Ərgin və başqalarının tərcümə (uyğun dillərə) və oxusundan fərqlənir».¹

Burada bu sahənin mütəxəssisləri, abidələrin hansı dillərə və kimlər tərəfindən oxunub tərcümə olunması bir daha nəzərə çatdırılır. Başlıcası mətnlərin həmin dillərə tərcümələrlə tanışlıq, onlardan faydalanma, fəqət bunlarla kifayətlənməyib bilavasitə mətnlər üzərində yenidən çahşib onların daha səhih çevrilməsi naminə iş aparılmışdır. Mətnlər üzərindəki işə ona görə belə diqqət yetirilir ki, oxunuşdan oxunuşa fərq vardır. Bəzi sözlər bir neçə cür oxunur. Oxunuşa münasib cümlə qurulur. Bütün bunlar tam bir mətnşünaslıq əməliyyatıdır ki, buna xüsusi hazırlıq tələb olunur. Odur ki, bu yeni nəşrlə abidələrin təzə bir oxunuşu əldə edilmiş olur.

Bu kitabın dilimizdə yazılmasını, onun on ildən bəri oxucular arasında yayılmasını da buraya əlavə etsək bu son nəşrin mətnlərindən, bu oxunuşdan istifadəni münasib bilirik.

Bilavasitə predmetə keçdiyimizdən burada Qədim Türk əlifbası, yazısı, dili və bədii düşüncə tərzini üzərində, qısa da olsa, dayanmaq lazımdır.

Mövcud tədqiqatlar bu əlifbanın tarixinin üç mərhələsini seçməyə imkan verir: Əlifbanın mənşəyi, yayılma tarixi və onun inkişaf dövrü.

Abidələrin yazıldığı hərflər qədim əlifbalardan olan «Run» əlifbasına bənzədiyindən onu «runi» (runvari) adlandırmışlar. Oxşarlıq və orijinallıq. Əlifba məsələsində bu anlayışların izahı fərqlidir. Əlifbada yazı işarələrinin oxşarlığı bir növ təbii haldır. Qədim əlifbaların çoxunda bunu görmək mümkündür. Qədim Türk əlifbası da Skandinaviyanın «Run» əlifbasına oxşayır.

Qədim Türk əlifbasının mənşəyi məsələsi ətrafında Avropanın öz mütəxəssisləri arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Türk dili tarixinin əvəzsiz mütəxəssisi Əhməd Cəfəroğlu «Göytürklərin kullandıkları əlifbanın mənşəyi və bu əlifbanın yapısı»¹ tədqiqatında Avropa mütəxəssislərinin həmin fikir ayrılıqlarını yeddi nəzəriyyə ətrafında qruplaşdırılmışdır. Birinci nəzəriyyəyə görə Orxon hərfləri Run hərflərindən doğmuşdur. Türklər hərbi hücumlar zamanı onu Skandinavlardan görmüşlər. İkinci nəzəriyyəyə görə Yenisey-Orxon hərfləri Arami, Səgda, pəhləvi hərflər sistəmlərinə mənsubdur. Üçüncü nəzəriyyə Qədim Türklərin özünə ünvanlanır. Bu nəzəriyyəyə görə Türklərin runisi onların öz damqalarından (Tamqa) düzəldilmişdir.

Qədim Türklərdə damqa anlayışı geniş yayılmışdır. Damqa – bir şəxs, cləcə də onun qohumlarının xüsusi işarəsi kimi düşünülübmüş. Qədim Türklərin damqa etikası gerb ideyasının mənşəyidir. Rus türkoqları bunu «Tamqavaya qeraldika» (damqa gerbi, gerbliyi) adlandırırlar.

Yenisey Abidələrinin mükəmməl tədqiqatçılarından D.D.Vasilyevin kitabında² Yenisey abidələrindəki damqaların 91-nin işarə şəkli verilmişdir. Türk hərflərinin Türk damqalarından doğması nəzəriyyəsi bizi bu iki növ işarələr aləminə yeni gözlə baxmağa yönəldir. Müqayisə üçün: damqa – ʀ → hərflər ʀ (R), damqa – ʁ → hərflər ʁ (G), damqa – ʑ → hərflər ʑ (Y), damqa – ʔ → hərflər ʔ (Ç), damqa ʦ → hərflər ʦ (S).

Mətləb uzanır, o biri nəzəriyyələr üzərində dayanmırıq.

Əlifbada hərflərin sayı 38-dir. Qədim Türklərdə h, j, v, c, f səs-ləri işlədilmədiyindən əlifbada bunların yazı işarələri əks olunmur. Buna baxmayaraq əlifbada hərflərin çoxluğuna səbəb bəzi samitlər qah-nincə olmaqla iki yazı işarəsinə malik olmasıdır.

Yenisey-Orxon əlifbasının mənşəyi məsələsi ətrafında yaranan adını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz mövcud nəzəriyyələrdə onun milli-liyinə şübhə yeri qoyulmur. Bununla bərabər həmin nəzəriyyələr tə-

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, 1993, s.3

¹ Əhməd Cəfəroğlu. Türk dili tarixi. I, İstanbul, 1970, s.120

² Д.Д.Васильев. Корпус Тюркских рунических памятников бассейна Енисея, «Наука» Л. 1983, с.52

findən onun orijinallığı da birdəfəlik etiraf edilmir. «Ruhu, dili və yeganə kullananları Türklər olduğu halda bu günə qədər icadı və mənşəyi layiqli anlaşılmamış və haqqında bir-birindən fərqli teorilərinin doğmasına səbəbiyyət vermişdir».¹

Bu əlifbanın yaranma tarixi, onun hansı dövrdən formalaşdığı məsələsinə gəldikdə elmdə hələ həllini tapmayıb. Buraya yalnız onun inkişaf dövrünün işığında baxmaq mümkündür. Əlifbanın inkişaf dövrünün göstəricilərindən biri onun yazılı nümunələrinin yayıldığı coğrafi ərazilərin genişliyidir. Əldə edilən tarixi tapıntılar libas ziynətləri – üzük, qolbağı, kəmər, ev əşyaları – qızıl qab, küpə, qazan, güzgülər üzərində bu əlifbalı yazılar belə genişliyə malikdir.

Abidə yazılarında nəzərə çarpan cəhətlərdən biri yerləşdikləri coğrafi əraziyə görə bəzi yazı işarələrinin fərqli qaydada yazılmasıdır. Bunu Yenisey yazılarının Orxon yazıları ilə müqayisəsində aydın görmək olur. Bu iki coğrafi ərazidə yerləşən yazılı daşlardakı bəzi hərflərin işarə fərqləri türkoloqların tərtib etdiyi əlifba cədvəlində eyni hərfin iki variantı təqdim olunur. «Orxon-Yenisey abidələri» kitabındakı cədvəldə bunlar öz əksini tapmışdır (Cədvəl əlavə olunur).

Mühitə görə bəzi hərflərinin belə fərqli yazılışını qrafik araşdırıcıları təbii sayırlar. Bu vəziyyətin digər bir tərəfi yazının təkmilləşdirilməsi, yazı mədəniyyətinin təkamülü ilə bağlıdır. Yenisey yazılarındakı bəzi hərflərin dövr etibarilə onlardan sonra yaranan Orxon abidələrində bitkin forma aldığı bunu söyləməyə əsas verir.

Abidə mətnlərinin birində bu yazı işarələri, yəni onun hərfləri «Göytürk» deyə qeyd olunmuşdur. Görünür buna görə əlifbanın adı kimi bunların hər ikisi işlədilir: Runi, yaxud Göytürk əlifbası şəklində.

Göytürk hərflərinin inkişafı, daha doğrusu intişarı Türklər arasında tarixi-mədəni bir hərəkətlə – daşlar üzərinə yazı yazma sənətinin yaranması ilə bağlı olmuşdur.

Bizə gəlib çatan yazı nümunələrindən görünür ki, daşlar üzərinə yazı yazma sənəti Yenisey qəbir daşlarının yazılması ilə kütləvi hal almışdır. Nüfuzlu şəxslərin vəfatı zamanı onlara ehtiram əlaməti olaraq mərhumun bəşərindəki kövrək xatirələri onların qəbir daşına yazmaq etik bir normaya çevrilmiş. Türklər arasında yazı mədəniyyəti belə bir müqəddəs tarixi-mədəni etik qaydalarla bünövrələnmişdir.

Göytürk yazısının yazı qaydası sağdan soladır. Yazıda sözlər nöqtələrlə ayrılır. Hər sözdən sonra biri yuxarıda, digəri aşağıda olmaq üzrə iki nöqtə qoyulur.

Yazının xətt quruluşu, sətirlərin görkəmi ilə tanışlıq üçün bilavasitə daşlardan bütöv çıxarılmış surətlərə baxmaq mümkündür (Surət əlavə olunur).

Yenisey yazıları daha çox bədiiliyə meyilli olduğundan, ədəbi məzmun daşıdığından Göytürk yazısının ədəbi yazı olduğu aydınlaşır. Qədim Türk əlifbasının qol-qanad açması, yazı mədəniyyətinin püxtələşməsi şübhəsiz dilin inkişaf səviyyəsindən asılı bir məsələdir.

Qədim Türk dili. Bu hansı dildir? 1500 il bundan qabaq yazılmış yazıların ədəbi məzmunundan söz açdığımız bir halda bəs o yazının dili? O dil bu gün nə dərəcədə anlaşıqlıdır? Bu kimi suallar doğur. Sualların cavabı isə mətnlərin özündədir. Belə ki, abidələri bizimkiləşdirən, bizi onlara sahib çıxaran birincisi elə onların dilidir.

Abidələrdən qabaq bu dil dövrünə görə yer üzünün ən böyük xalqlarından birinin dili olmaq üzrə maraq doğurur. Qədim Türklər Şərqdə Mancuriya, Qərbdə Qara dəniz, Şimalda Ural, Cənubda İran, İraq sərhədləri ərazilərinə yayılmışdı. Göytürk imperiyası dövründə ölkə iki böyük əraziyə – Şərqi və Qərbi olmaq üzrə bölünmüşdü. Bu ərazilərin hər ikisində vahid Türk dili olub. Bu böyüklükdə əraziyə yayılmış çoxsaylı xalq və yeganə bir dil.

Abidələrə gəldikdə, əlbəttə, birinci maraq doğuran – doğma dilimizin sözlərini orada görə bilirikmi, intizarıdır. Qədim Türk yazılı abidələrindən Kül tikinin şərəfinə yazılmış kiçik abidənin dili ilə müasir Azərbaycan Türk dilinin müqayisəsi aparılmışdır.¹ Abidədəki 170 sözdən 20-dən çoxu indi də işlədilir: bu, oğul, altun, öz, az, bir və s. 55 söz bəzi fonetik dəyişikliklə dilimizdə qalmaqdadır: Tenri, tokuz, yok, ... Abidədəki sözlərin yüzdən çoxu unudulub dildən çıxmışdır.

Tədqiqatçılar Qədim Türk dilinin abidələr dövrünü iki cəhətdən əlamətdar sayırlar: Dilin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsini və onun ədəbi dil vəzifəsini yerinə yetirməsini.

Qeyd etdiyimiz kimi, Yenisey qəbirüstü yazılarının mətnləri həcmcə böyük deyildir. Bəhs edəcəyimiz abidə mətnlərinin özünü də burada tam şəkildə təqdim etmək mümkündür. Əlbəttə, bu imkan ancaq Yenisey abidələrində ola biləcək. Odur ki, təhlilə cəlb olunan əsərlərin mətnlərini bütöv şəkildə görəcəyik.

Təsəvvür üçün abidə yazılarından üçünü öyrənilmə mərhələləri ilə – Göytürk əlifbasında orijinalını, oxunmasını – transkripsiyasını və indiki dillə ifadəsini veririk.

¹ Əhməd Cəfəroğlu. Göstərilən əsəri, s.119-120

¹ Əlişə Şükürlü. Qədim Türk yazılı abidələrinin dili. s.68.

Mərhum adını, ictimai təbəqə mənsubiyyətini – altı qəbiləli xalqın bəyi, rütbəsini, xalq arasındakı vəzifəsini – müqəddəs elinin elçisi olduğunu bəyan edir. Bunlar mətnin görünən məzmunudur.

Mətnin görünməyən, fəqat duyulan hüzn məzmunu da vardır. Hüzn - altmış yaşında ayrıldığı hüzündür. Adətən xalq arasında bir ayrılıq, bir ölüm deyirlər. Burada ayrılıq elə ölümü bildirir.

İkincisi, Uyuk – Turan abidəsidir. Bu abidə Uyuk çayı ilə Turan çayının arasındakı Turan kəndinin yaxınlığında yerləşir. Daşın iki tərəfi yazılıb.

Ön tərəf MƏTN

⋆ x ⋆ B R : ⋆ ⋆ D : ⋆ ⋆ B I : ⋆ ⋆ D : ⋆ J Y : ⋆ x ⋆ H Q : ⋆ D B H : ⋆ B D H 1
⋆ ⋆ J H B : ⋆ ⋆ D : ⋆ ⋆ H H : ⋆ H N Q : ⋆ ⋆ J H B
⋆ x ⋆ B R : ⋆ Y Q T H : ⋆ ⋆ J : ⋆ H Y Q R : ⋆ ⋆ Q Q : ⋆ Y Q ⋆ J 2
⋆ ⋆ D : ⋆ ⋆ H H :
⋆ R : ⋆ Y Q : ⋆ H : ⋆ Y Q : ⋆ T H : ⋆ R : ⋆ T H : ⋆ Y Q : ⋆ H H 3

TRANSKRİPSİYA

1. Kuyda kunçuyun sizdə oğlum yita sizimə yita bökmədim, adırılımtım. Künim, kadaşım yita adırılımtım.
2. Altun əlik keşik belimtə bantım. Tenri elimkə bögmədim. Sizimə yita.
3. Üçin Külüg tirig bən. Tenri elimtə yemlik ben.

İNDİKİ DİLLƏ

1. Sarayda xanımım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən, əfsus, doymadım, ayrıldım. Arxadaşlarım, yoldaşlarım, əfsus, ayrıldım.
 2. Əlli qızıl pullu kəməri belimə bağladım. Müqəddəs elimdən doymadım. Sizdən, əfsus.
 3. Üçin Külüg (məşhur) Tirigəm (diriyəm). Mən Müqəddəs elimdə qurbanlığam (s.219-220).
- Birinci mətnə nisbətən bu bir qədər genişdir. Burada mərhum öz xatunu, oğlu ilə bərabər arxadaşlarına, yoldaşlarına müraciətlə üz tutur: Sizdən, əfsus, doymadım, ayrıldım.

Mərhum əzizlərindən doymadığına təəssüflənir.

Bu mərhum da ictimai mövqeyini xatırladır: «Əlli qızıl pullu kəməri belinə bağladığını», deyir.

Öz əzizləri ilə yanaşı bu mərhumun da dilində onun elidir. «Müqəddəs eli!! Elin müqəddəsliyini o insanlar qəbir daşlarına yazdırırlarmış. El ayrılığı yar, oğul, arkadaş, yoldaş ayrılığından ayrıl-mazdır. Bunlar bir yerdə təəssüf doğurur. Bu təəssüf üç dəfə təkrarlanır, yandırır yaxır.

Hələ mənası tam açılmayan, bizə yarımçıq görünən Son cümlə: Mən müqəddəs elimdə qurbanlığam...

Arxa tərəf MƏTN

⋆ ⋆ J H B : ⋆ ⋆ T Q : ⋆ ⋆ H B C : ⋆ ⋆ J H B : ⋆ ⋆ H ⋆ ⋆ D : ⋆ ⋆ H : ⋆ ⋆ A N 1
⋆ ⋆ ⋆ D : ⋆ ⋆ R ⋆ ⋆ J : ⋆ ⋆ J Y : ⋆ ⋆ H : ⋆ ⋆ J Y : ⋆ ⋆ H Y H H : ⋆ ⋆ Y Q : ⋆ ⋆ T H 2
⋆ ⋆ Y Y : ⋆ ⋆ B I : ⋆ ⋆ H H : ⋆ ⋆ Y Q : ⋆ ⋆ J : ⋆ ⋆ H : ⋆ ⋆ T Q Y H : ⋆ ⋆ H 3
⋆ x ⋆ B R : ⋆ ⋆ T Y H Y Q : ⋆ ⋆ H : ⋆ ⋆ T Y H X N Q : ⋆ ⋆ J Y : ⋆ ⋆ Y B N

TRANSKRİPSİYA

4. Üç yetmiş yaşımka adırılımtım. Əgük katun yerimkə adırılımtım.
5. Tenri elikə kızgakım oğlum öuz oğlum, altı bin yontım.
6. Kanım tülbəri, kara bodun, külüg kadaşım, sizimə, el eşim ər, üküş ər, oğlan ər, küdəgülərim, kız-gəlinlərim, bökmədim.

İNDİKİ DİLLƏ

4. Altmış üç yaşında ayrıldım. Əgük xatun yerimdən ayrıldım.
 5. Müqəddəs elimdən, qızlarımdan, oğlumdan, öz (?) oğlumdan, altı min ilxımdan
 6. Xanımın..., qara camaatdan, məşhur dostumdan, sizdən, igid el dostumdan, çoxlu igidlərdən, oğlan igiddən, kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım (s. 220-221).
- Mərhumun kədəri daşın arxa tərəfindəki yazıda davam etdirilmiş. Kədər in izharında nakamlığım yeni tərəfləri açıqlanır. Məlum olur ki, altmış üç yaşında ayrılıbmış.

Mərhum, yerindən ayrıldığını xüsusi bəyan edir.

Kədərin izharında «ayrıldım»dan, «doymadım»a keçir. Müqəddəs elindən, qızlarından, oğlundan, altı min ilxısından, qara camaatdan, məşhur dostundan, igid el dostundan, çoxlu igidlərdən, kürəkənlərindən, qız-gəlinlərindən doymadığımı deyir.

Tarixən yaşanan bu nakamlıq hissləri getdikcə yaddaşlara keçib milli mənəvi düşüncədə dərin bir qüssə psixologiyası yaratmışdır. Sonralar yetişən bu qüssə psixologiyalı ədəbi obrazlar o nakamlıq düşüncəsini öz talelərində yaşatdılar. Onların dilinə düşdü: Çərxi-fələk qoymadı kam alım dünyadan mən.

Doğmaları ilə yanaşı «el» sözünün mərhumun qəbir daşına həkk olunması epitafiya ləqəbi mütəlakə üslub əlamətinə çevrilmişdir. Qəbir daşlarından başlayan bu el anlayışı getdikcə Türklər arasında Vətən ideyasının müqəddəsliyinə yetmişdir.

Bu üç nümunədən sonra qarşıda mətnlərin yalnız indiki dillə ifadəsi veriləcək.

Xatırlatdığımız kimi, abidələr tapıldığı yerin adı ilə qeydə alınıb qruplaşdırılmışdır. Bu qruplaşdırmalardan biri Barlıq deyilən yerdə yerləşən abidələrdir. Barlıqdan dörd yazılı daş qeydə alınmışdır.

Birinci abidə üç sətirdir. Yazılı daşların həcmi barədə məlumat nəminə deyək ki, bu daşın kitabda göstərilən quruluşu belədir: uzunluğunu 171, eni 56, qalınlığı 9,5 sm-dir.

Mətn:

1. İgidlər igidi adını tapdım (qazandım) igidliyi... (üçün).
2. Öz Yigin Alp Turan altı qəbiləli xalqdan on üç yaşında ayrıldım.
3. Bəyliymdən sizdən ayrıldım (s. 224).

Sözlərin mərhumun öz dilindən izharı qəbirüstü yazılarda bir qayda halını almış. Mətnin orijinalının birinci misrasında atımadım, ər, ikinci misrada öz, atı, üç, yaşmaka yaşında, adırıldım-ayrıldım, üçüncü misrada bəg – bəy sözləri tamamilə anlaşıqhdır, hazırda da işlənməkdədir.

Abidələrdə tez-tez rast gəlinən sözlərdən biri «bəg – bəy» sözüdür. Hiss olunur ki, o dövrün lüğətində ehtiram təriqi ilə geniş işlədilmişdir. Bu barədə qarşıda deyiləcək.

Burada əski Türklərdə bir qayda halını almış olan oğlan uşaqlarının qoçaqlıq göstərib ad qazanma məsələsinə işarə edilmişdir. Bu, qədim Türklərin ilk bədii düşüncəsinin məhsulu olan epitafiya janrına qəhrəmanlıq motivlərinin əlavə olunmasının erkən nümunəsidir.

Barlıqdan bulunan ikinci abidə dörd misradır. Misralar nisbətən qısadır. Biçimcə şeir bəndini xatırladır.

Mətn:

1. Küni Diri üç yaşında atasız oldum.

2. Böyük qardaşım Külük (məşhur) tutuk (məni) adam elədi.

3. Kədərsiz igidlər arasında mən də (bir) igiddim.

4. Saraydakı xanımdan ayrıldım. Böyük bacıma... (s.225)

Bu mətnə yeni görünən mərhumun özü haqqında həyat hekayəsi ilə əlaqəli məlumat verməsidir. Üç yaşında atasız qalması, onu qardaşının tərbiyələndirməsi, qayğısız ər-igidlər arasında onun da bir ər-igid olması...

Yenə də ayrılıq. Saraydakı xanımdan ayrılması.

Bu iki sözün – «ayrıldım» və «doymadım» sözlərinin arxasında Yenisey abidələrinin tam bir kəşfi dayanır.

Bəhs etdiyimiz məzar daşlarının əksəriyyətində «adırıldım-ayrıldım» sözü yazılmışdır. Bu söz burada adi mənasından fərqlidir. Ayrılıq burada dediyimiz kimi, ölümü bildirir. Bu ayrılıq bu dünyadan o biri dünyaya köçməyin ayrılığıdır.

Mərhumun kövrək gileyində «ayrıldım» sözü intizardan ağır olan istirabı, ölümün ağırlığını sanki bir qədər uzaqlaşdırır. Mərhum «Öldüm» demir, «ayrıldım» deyir.

«Ayrıldım» sözü ölüm məfhumunu yumşaldan bir ifadədir. Evfemizmə görə, ədəbi ifadə üsulu etibarilə «ölüm» sözü ağırdır. «Ölüm»də sonluq, bitmək anlamı vardır.

Mərhumun «ayrıldım» deməsində sevgi ilə hicran, həyatla ölüm qarşılaşır. Bu qarşılaşmada giley izhar edilir. Ölümdən giley, sağ qalan əzizlərindən, əqrabalarından üzr diləmək. Sanki mərhum ayrıldığı üçün əzizlərindən, əqrabalarından, xalqından üzr istəyir. Bütün bu keyfiyyətlərlə də «ayrıldım» bədiidir.

Burada tarixi bir təkamül sezilməkdədir: Mərhum ürəyindən qopub gələn «ayrıldım» sözünü özündən xatirə qoyduğu baş daşına həkk elətdirir. Ürəkdən gələn bu ürək sözü daşda qalıb daşlaşır, əbədləşir. Əbədi bir çağırışa çevrilir. Bu söz özü ilə milli mənəviyyata, onun tarixinə nakamlıq yaşantılarını gətirmişdir. Milli mənəviyyatda yeni bir sahə açmışdır. Elə bir sahə ki, onun tarixi abidələrin tarixi ilə ölçülə bilər.

Barlıqdakı üçüncü abidə də dörd sətirdir.

Mətn:

1. Bayna Sanun oğlu Külüg Çor.
2. Dədsiz böyüdüm. Dərd bu imiş:
3. Göydəki Gündən, yerdəki elimdən doymadım.
4. Saraydakı xanımdan, cəsur oğlumdan ayrıldım (s.225-226).

Mərhum, həyatda dədsiz böyüdüynü deyir. Dərd – göydəki günəşdən, yerdəki elindən doymadığının dəridir. «Göydəki günəş» ifadəsi bədii lövhə kimi seçilir. Göydəki günəşdən, yerdəki elindən

doymamağını saraydakı xanımından, cəsur oğlundan ayrılmağın dərdi tamamlayır.

Qəbiristan özü qəmli aləmdir. «Qulağı kar, dili lal» bir aləm. O lal sükutun əbədi «pıçıltıları» qüssədir, qəmdir...

Yenisey yazı mətnlərinin ahəngi qəmlə başlayır. Mətnləri bədii-ləşdirən, onlara ədəbi çalar verən birinci növbədə onların məzmunundakı qəmli hisslərdir, lirik kövrək duyğulardır. Ölümün gətirdiyi nakamlıq duyğuları. Mətnlərin məzmununda həmçinin ağı janrının poetik hüznü duyulmaqdadır.

Bu məzmun göstəriciləri ilə yanaşı mətnlərin formasında ədəbi əlamətlər seçilməkdədir. Yenisey yazıları forma cəhətdən demək olar ki, yekcinsdir. Əvvəla, sözlər bir qayda olaraq mərhumun öz dilindəndir. Mərhum özünün kimliyindən başlaması, ailə üzvlərindən əli üzüldüyünü, əzizlərindən ayrıldığını, elindən-obasından doymadığını, işıqlı dünyadan məhrum olduğunu bəyan etməsi, - bütün bunlar mətnlərdə ümumiləşmiş bir forma biçimi şəklini almışdır. Təcrübədə bir növ qanuniləşmiş olan bu bəyan üsulu lirik nəsr formasında üzə çıxır. Məzar daş yazılarında dərin mənalar daşıyan «ayrıldım» sözü forma baxımından da maraq doğurur. Belə ki, bu sözün məzar daş yazılarında ardıcıl davamı adətən bədii misraların sonunda təkrarlanan ədəbi təkririn ilk tarixi nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Barlıq abidələrindən dördüncüsü qısadır. Üç gödək sətirdən ibarətdir.

Mətn:

1. (Xanımdan), elimdən doymadım.
2. Sarayda xanımdan ayrıldım.
3. Atasız (qaldım) (s.226-227).

Bu məndəki fikirlər artıq bizə tanışdır.

Biz görürük ki, Yenisey epitafiyaları, həcmələrinin böyük və ya kiçik olmasına baxmayaraq, əsasən bir fikrin ifadəsinə yönəlmişdir: Mərhumun yaxımlarından kam almamasından giley etməsinə, onlardan vaxtsiz ayrılmasına. Qeyd etdiyimiz kimi, bu üsul bütün Yenisey abidələrində ana xətti təşkil edir.

Həmcə iri epitafiyalardan biri Elqəş abidəsidir. Bu abidə on iki sətirdən ibarətdir.

Mətn:

1. Sarayda xanımdan, sizdən, əfsus, cəsur oğlundan, sizdən ayrıldım.
2. Yüz igid dostum güclü (olduğu) üçün, yüz ərən öküzə hücum etdiyi üçün ayrıldım.
3. Mavi göylərdə günü, ayı itirdim (görmədim), yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım.

4. Xanımdan, elimdən, sizdən doymadım... xanımdan, elimdən, əfsus ayrıldım.

5. Qalib elin xanı, məğrur bayrağı, qızılı kəmərimi belimə bağladım. Yerimdəki elimdən otuz doqquz yaşında...

6. Bayrağı məşhur Tög Bögü tərkinə atası bəy cəsur (olduğu) üçün mən ər... getdim.

7. Qara xalqım, möhkəmlənin. El qanununu dağıtdınız, əfsus, siz, elim, xanım...

8. Elim uğrunda qoşun olub döyüşçülərim, bəxtim yok. Bir döyüşdə səkkiz döyüşçü igidliyi.

9. ...cənuba ...edərək ayrılmayın. Bars ilində igid...

10. Dörd ayaqlı ilxım, səkkiz ayaqlı dövlətim (olduğu üçün) dərdim yox idi.

11. Kədər mənə batmış (qalib gəlmiş), öldüm, əfsus, sizi, yolu-xaq.

12. Dostlarımdan, kəmərimdən, ayaqlı (sürətli) atlarımdan, əfsus, qara xalqımdan (camaatımdan) ayrıldım, əfsus, mən.

Bu mətnin həcmnin böyüklüyü epitafiyaya yeni motivlərin gətirilməsinə imkan vermişdir. Əvvəla, bu on iki sətirin beşində «ayrıldım» sözü işlədilmişdir. Bir az əvvəl qeyd etdiyimiz məsələ – bədii parçada bəzi sözlərin təkrarlanması hadisəsi indi daha aşkar özünü göstərir.

Epitafiyaya gətirilən o yeni motivlərdən biri kainat təsəvvürüdür: Mavi göy, gün, ay, yer. Mərhum ailə üzvləri ilə yanaşı mavi göydən, gündən, aydan, yerdən ayrıldığına yanıb yaxılır, baş daşma bunlar doğmaları ilə birgə yazılır.

Göytürklərdə mavi göyün müqəddəsliyi bütöv bir dünyagörüşüdür.

Kainatın bir parçası olan Yer isə qədim Türk təfəkküründə ilk vətən düşüncəsini oyadan məkandır.

Qədim Türk mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının ünlü tədqiqatçısı professor Bahəddin Ögel abidələr üzərindəki araşdırmalarında Türklərdə vətən anlayışının yer və su ilə bağlı olduğunu, bu iki varlıqdan başladığını və onların müqəddəsliyini izah edir: «...Türklərə görə dövlət və millətin torpağını meydana gətirən yer və sular müqəddəs idilər... Göytürk yazıtlarında yer və sular «ıduk yer və sub» tanıtması ilə keçməkdədir. «İduk» sözü ıd – ma yəni göndərlmə kökündən gəlir. Prof. Banqa görə bu «Tanrı tərəfindən göndərilmiş» olmahdır».¹

¹ Bahəddin Ögel. Türk kültürünün gelişme çağları, üçüncü baskı, İstanbul, 1988, s.415-416

Türklərdə millətin yeri və suyunun bu müqəddəsliyi ailə üzvləri qədər əziz olduğundan «yerimdən ayrıldım» milli-mənəvi dəyər kimi mərhumun qəbir daşına yazılır. Elə mənəviyyat hadisəsi olmaqla o bədiilik keyfiyyətinə malikdir.

B.Ögel müşahidə edir ki, bu deyiş – yerimdən ayrıldım, - daha çox Göytürk yazılı məzar taşları üzərində görülür.¹

Sonrakı misralarda pozulmuş yerlər bu epitafiyanın nisbətən geniş olan məzmununu yarımçıq etmişdir. Mətnin ümumi ruhu mərhumun baş daşına qoşun, döyüş, qələbə, məğrur, bayraq, xalq, el məhəbbəti kimi motivlərin yazıldığını göstərir.

Mətndəki «dörd ayaqlı ilxım, səkkiz ayaqlı dövlətim» ifadəsi bir əski atalar sözü ilə əlaqəlidir. O atalar sözü təxminən belədir: Qarnı tox atın səkkiz ayağı olar. Səkkiz ayaqlı deyə görünür heyvanların toxluğuna işarədir.

Beləcə bu iri həcmli epitafiya mərhumu xarakterizə imkanını da artırır. Onun mübarizə əzmi, həyatı, varı-dövləti barədə bəzi məlumatlar verir.

Mərhumun öz ağzından çıxan sözlər epitafiyanın bir özəlliyidir. Belə ki, bunlar mərhumun özünün dilindən qoşulmuş qısa həyat hekayəsidir. Bu əlamətlə də o bədii avtobiografik janra yaxınlaşmış olur.

Beqre deyilən yerdə yerləşən daşın qabaq tərəfindəki yazı iki sətirdir.

Mətn:

1. Töz Apa içrəkiyəm. On beş yaşda alınmışam. Xanımımndan kədərlə ayrıldım. Sizi, günü, ayı görmədim.

2. Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus, doymadım, möhkəmlən! (s.235)

Mərhum kədərlə xanımından ayrıldığını, üç oğlundan ayrıldığını, onlardan doymadığını deyir. Ailə dairəsindən kənara çıxıb günü, ayı görmədiyinə kədərlənir.

Bu daşın arxa tərəfində beş sətirlik bir yazı vardır.

Mətn:

4. Yerimdən, əfsus, suyumdan ayrıldım, kədərlə, sizdən əfsus...

5. Xalqımdan, ardıcılardan, dostlarımdan ayrıldım, doymadım.

6. Elimdən, xanımdan doymadım. Altmış yeddi yaşında gözümü yumdum.

7. Yadda (yad yerdə) qohumlarımdan ayrıldım.

8. Onda süd qardaşımdan, onda sizdən, yaxşı dostlarımdan ayrıldım (s. 237).

Qədim Türklərdə yer və suyun mənasını demişdir. Bu mərhum «yer, sub» deyə onları baş daşına yazdırması vətən torpağının, suyunun gözdə tutulmasıdır, onların müqəddəsliyidir.

Mərhum elindən, xalqından, dostlarından doymadığına üzülür. Yad yerdə qaldığına, qohumlarından ayrıldığına qüssələnir. Bu, qəriblik qüssəsinin qədim yaşantısıdır.

Yenisey epitafiyalarında adətən tarix qoyulmur. Lakin bəzilərində mərhumun yaşı yazılmışdır.

Bu beş sətirlik yazının sətirlərinin dördündə «ayrıldım» sözünü görürük. Məzarıstan hüznünün ifadəçilərindən olan «ayrıldım», «doymadım» sözləri beləcə epitafiyalarda üslub əlaməti kimi ümumiləşib mətnlərdə leytmativə çevrilmişdir.

«Ayrıldım»ın bir neçə tərəfindən söz açmaq mümkündür. Ona romantizm yönündən də baxa bilərik. Belə ki, romantizmdə ağılla qəlb arasında əbədi bir giley mövcuddur. Bu giley ölüm hadisəsinə münasibətdə də özünü göstərir. Ağıl insanın ölümündən sonra bir daha geri dönməyəcəyini deyir. Qəlb isə ağılın bu qəti hökmü ilə uyuşmur. Real olmasa da mərhumla görüşməyə yol qoyur. Onun üçün «öldüm» yerinə «ayrıldım» sözü yazılaraq ümidli gözləniş ifadə edilir. Görüş ümidi üzülür. Bu dünyada və ya o biri dünyada bu görüş ola bilər. Bu, romantizmin humanizmindən gəlir. Gözdən keçirdiyimiz epitafiyalarda «ayrıldım» romantik vasitələrlə ümid vəd edir.

Bizim Türk xalqının psixologiyasında ölümdən daha ağır olan qərib ölməkdir. Xalq mənəviyyatının dərinliyindən gələn bu duyğu epitafiya lirika qüssə aşılır.

Dördüncü Çaxöl abidəsi üç sətirdir.

Mətn:

1. Alp (igid) bayraq tutukam. Sarayda xanımımndan, iki oğlanımdan, sizdən, yalnız (təkcə) qızımndan.

2. Səzsiz böyük dostlarımdan, yoldaşlarımdan ayrılaraq getdim (öldüm). Kazan igidindən doymadım.

3. Müqəddəs elimdən başda bəyim (olmaqla) doymadım. Sizdən qırx yaşında qaçdım (öldüm) (s.244-245).

Mərhumun baş daşına hər dəfə məzmunca oxşar fikirlərin, hətta eyni sözlərin yazılması düşündürücüdür. Bu, iki səbəbdən ola bilər: Qədim Türklərdə ölümə birmənalı münasibətin formalaşmasından, yaxud daş yazanların oxşar üsluba əməl etmələrindən. Hər halda mərhum bir qayda olaraq ayrıldığı doğmalarını – xanımını, oğlunu, qızını, dostlarını, xalqını, elini sadələməsi, onların baş daşına yazılmaları bizə gəlib çatan faktdır.

¹ Yenə orada, s.418

Qədim Türklərin səriştəli tədqiqatçısı B.Ögel bu barədə yazır ki, kimsəsizlik, sonsuzluq Türklərdə tarixən ümumiləşmiş milli kədərmiş. Dünyadan kimsəsiz, sonsuz getmək kədəri. Bu səbəbdən hər bir Türk ölərkən özünün kimsəsiz, sonsuz «ayrılmazlığını» bildirir, doğmalarını sadalayır. Kimsəsiz ölmək – ölümdən betərdir.

Beşinci Çaköl abidəsi də üç sətirdir. Hər iki mətn məzmunca yaxındır.

Mətn:

1. Düz Bay Güc Bars Məşhur.
2. Məşhur qadınım görə (məndə: arvadım üçün) varlandım, əfsus, böyük qardaşımdan. Qaynımdan...
3. Məşhur bəyimdən ayrıldım, məşhur dostumdan ayrıldım. (s.246)

Hər iki yazıda mərhum öz evinin adamlarından başqa dostlarından ayrıldığına üzülür. Bu qəbil yazılarla epitafigalara dostluq, arkadaşlıq motivlərinin daxil olduğunu görürük.

Abidələrdə – mərhumun baş daşına yazılanlarda Qədim Türkləri səciyyələndirən döyüş əzmi fəxarətli hal kimi xüsusi yer tuturdu. Həmin motivi yazıların çoxunda görmək mümkündür.

Onlardan biri ikinci KIZIL – Çıra abidəsidir.

Mətn:

1. İgid qulum, mərd ürəyim, sizə əfsus!
2. Yoldaşım sizə yolçuyam, qaçan keyiklərdə igidəm.
3. Müqəddəs elimə töhfəm: doqquz döyüşçü öldürdüm.
4. Elim, xanım, sizdən doymadım, günü, ayı görməz oldum, əfsus.
5. Yoldaşım, arxamca gələnəm, ayrıldım, sizdən, yüz gümüş (parlaq) xalqımdan, əfsus, ayrıldım.
6. İgid cəsurluğumdan doymadım, qırx yaşında ayrıldım.
7. Arslan Külüg (məşhur) Tirig (diri) oğluyam, Külüg Toğanam (məşhur doğanam) (s.301).

Bu bir neçə sətirdə mərhum səciyyələndirilir. Qırx yaşında vəfat edən mərhumu səciyyələndirən igidliyi, mərd ürəyidir. O, doqquz döyüşçünü öldürdüyünü deyir, bunu müqəddəs elinə töhfə bilir.

Qədim Türklərdə səmanın müqəddəsliyini növbəti fəsildə görərik. Bu mərhumu ölümün gətirdiyi fəlakət – göydə günü, ayı görməz olduğu yandırır-yaxır.

Yenisey abidələrində onların yazılma tarixi göstərilmədiyindən hansının əvvəl, hansının nisbətən sonra yazıldığı müəyyənləşdirmək olmur. Bizə gəlib çatan mətnlərin bəziləri avtobioqrafik məzmunu ilə epikliyə meyllidir. Ola bilsin ki, bu qisim mətnlər onu yazanların müəyyən təcrübə qazandıqdan sonra yazdıqlarıdır. Məsələn, Kejilik –

Xobi adlanan yerdə yerləşən abidə mərhumun barəsində avtobioqrafik məlumatları ilə epikliyə meyllidir.

Mətn:

1. Oğlan adım Şubuş İnal, ... adım Kümül Ögə.
2. Beş yaşında atasız qalıb, on doqquz yaşında anasız.
3. Oldum. Möhkəmlənib otuz yaşında müdrik oldum.
4. Qırx il olar el tutub xalqa başçılıq edirəm. Sərhəddən bayırda olan yağlı ilə mübarizə apardım (yağladım), seyrəltirdim (təmizlədim, ələdim).
5. Altmış bir yaşında mavi göylərdə günü, ayı görməz oldum. Sizdən...
6. ...elim sizdən yerim, suyum, vətənim sizdən, sarayda xanımm, mən əfsus, sizdən.
7. Arxamca gələnəm, yoldaşım, sizdən, oğlanım, sizdən, parlağım (qızıl-gümüşüm), qaram (ilxım, qaramalım), sizdən, siz – on beş sizdən.
8. Min harın ilxım, sizdən.
9. Elim siz... döyüşçü... gümüş (qiymətli) xalqım... (?)... siz gümüşüm...
10. Pis Kümüləm. Yaxşını aldım, sizdən doymadım (s. 303-304).

Göründüyü kimi, bu sətirlərdə mərhum avtobioqrafiyası haqq olunub: onun adı, beş yaşında atasız, on doqquz yaşında anasız qalması, möhkəmlənib otuz yaşında müdrikləşməsi, qırx il xalqa başçılıq etməsi, yadelli yağlarla mübarizə aparması...

Mərhumun bu avtobioqrafik hekayəti hüznə müşayiət olunur: Altmış bir yaşında mavi göylərdə günü, ayı görməz olması. Bu mavi göy, gün, ay lirik ricət kimi səslənir.

Mətnin yarısından Yenisey məzar daş yazılarının ümumi üslubunu görürük: Mərhumun doğmalarından – xanımından, oğlundan, yoldaşlarından, var-dövlətindən, ilxısından, mal-qarasından, elindən, xalqından, yerindən, suyundan doymadığı...

Abidələrin çoxunda təkrarlansa da, yazını epitfiya janrına yaxınlaşdırən əslində mətnin bu ikinci hissəsidir. Hüznə kövrək hissə.

Mərhumun barəsində bir qədər ətraflı məlumat vermək üçün abidə daşlarından bəzisinin bütün tərəfləri yazılmışdır. Hər tərəfi yazılı daşlardan biri Abakan abidəsidir. Bu daşın dörd tərəfi yazılıdır. Lakin tərəflərin hamısında yazı eyni vəziyyətdə qalmayıb. Müəyyən yerlərdə yazının hərfləri oxunmaz olmuşdur. Mətnin tam cümlələri bunlardır:

1. Bəxtiniz olduğu üçün tikdik.
2. Cəsurluğu olduğu üçün bəyim Kanıda Aza tutuka hücum etmiş.

3. Qırx doqquz yaşında əlli doqquz döyüşçü öldürmüş. Qoşun başçısı Sanun öldürüb müdrikim, əfsus.

4. Daxili yer ilk artsın. Şöhrətli alp tutuk yoxdur, yoxdur.

5. Doğdu, dursun, artsm. Kuş ovlayan müdrik tutuk yox artsın (artmasın) Alp Kögşin oturdu.

6. Səadətdən, tarlalarımın (?) doymadım, öldüm. Quş kimi şahin düşürmüş idiniz. Kədər içində mən əbədi abidə qoyuram (Son cümlə S.Malovun oxumasıdır) (s.310).

Daşın sağ tərəfi:

7. Tölüş müdrik – adım... mən on altı yaşında alınmışam. Xanım, siz (dən) doymadım, bibim.

8. Cəsurluq elindən doymadım, öldüm.

Daşın sol tərəfi:

9. İgid cəsur adım olduğu üçün abidə tikdim. Yeddi erkək övlad (oğul) üçün tikdik.

Arxa tərəfin yalnız bəzi hərfəri oxunur.

Mərhumun adı, on altı yaşında alındığı göstərilir. Cəsurluq, şöhrət, müdriklik, igidlik kimi mənəvi keyfiyyətlərdən söz açılır. Qoşun, döyüş qəhrəmanlığı xatırlanır.

Mərhumun baş daşma bu cür mənəvi keyfiyyətlərin yazılması zərurəti eyni zamanda epikliyə meyli artırmışdır.

Həmişə olduğu kimi yenə də mətnin sonluğu hüznlüdür. Yenə də nakamliq, doğmalarından doymamaq.

Abidənin oxunan tərəflərində mərhum öz evinin adamlarından, arkadaşlarından ayrıldığına üzülür. Bu çeşid yazılarla epitafiyalara dostluq, arkadaşlıq motivlərinin daxil olduğunu görürük.

Beləcə Qədim Türk ədəbiyyatının mühüm bir hissəsini təşkil edən Yenisey abidələrinin bir qismini gözdən keçirdik. Bir qismi deyirik ona görə ki, özlüyündə Yenisey abidələri çoxdur. Onların sayı S.Malovun kitabında 82, bizim istifadə etdiyimiz kitabda – Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov «Orxon-Yenisey abidələri», - Talas abidələri ilə birgə 100-ə qədərdir. Biz onlardan ədəbi məzmun daşıyanlara diqqət yetirə bildik.

Qədim Türk ədəbiyyatının mühüm sahəsi olan Yenisey abidələrinin əvəzsizliyi ondadır ki, bu yazılar ilkdir. Türk bədii tələkkürünün ilk məhsuludur. Türkcə sözlərin erkən qol-budaq atmasıdır. Bütün bunlar Yenisey abidələrinin Qədim Türk ədəbiyyatında tutduğu yeri və onun böyüklüyünü göstərir.

Biz görürük ki, Yenisey yazıları – qəbir üstü daşlarının yazılarıdır. Ədəbi dillə desək epitafiyalardan ibarətdir. Bu epitafiyaların mətnləri şəkildə nəsrdir. Fəqət lirik nəsrdir. Onların məzmunu bədiidir. Ahəngi hüznlüdür. Eyni zamanda lirikdir.

Yenisey epitafiyalarında bədiilik baxımdan itkilərə də yol verilmişdir. Mətnləri oxuyanlar etiraf edirlər ki, Yenisey daşları baxımsız qaldıqlarından sətirlərin ruhundakı lirizmi sonuna qədər izləmək mümkün olmur. Digər bir çətinlik o zamanlar işlənən və lirik duyğuları ifadə edən sözlərin müəyyən qisminin köhnəlib dildən çıxmasıdır. Özəlliklə Yenisey yazıları qısa olduğundan məndə bədiilik bəzən bir-iki sözdən ibarət olur. Həmin sözlər də köhnəlib sıradan çıxdıqda bədiilik də itmiş olur.

Yenisey yazılarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onu «Qədim Türk Yenisey epitafiya ədəbiyyatı» adlandırmaq daha doğru olur.

Burada biz Yenisey yazılarda ədəbi yöndən yanaşan, onların üzərində olduqca səmərəli iş aparan türkoloq alimlərin fikirlərinə bir qədər geniş yer ayırmağı lazım bilirək. Əvvəla ona görə ki, o tədqiqatlar bizdən əvvəlkidir. Digər tərəfdən abidələrin ədəbi tədqiqi tarixi kimi gərəklidir. Nəhayət, onlar bizim fikrimizə də dayaqdır.

Həmin tədqiqatlardan hələlik görkəmli türkoloq İ.Steblevanın «Poeziya Tyurkov VI-VIII vekov» (1965) kitabı üzərində dayanacağıq.

Bəri başdan deyək ki, İ.Stebleva Qədim Türk abidələrinin mətnlərini «poeziya» adlandırır, elə poeziya – şeir şəkili kimi təhlil edir. «Orxon-Yenisey» deyər onları bir yerdə götürür. Əlbəttə, sonrakı tədqiqatlarda abidə mətnlərinin poeziya deyil, nəsr formasında yazıldığı aşkarlanmışdır. Bununla belə bu tədqiqat öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Stebleva oradan başlayır ki, abidələr oxunandan bəri Türk xalqlarının trixi, etnoqrafiyası, iqtisadiyyatı və dilçilik elmi sahələrində bir sıra nəzəriyyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Abidələrin poeziya istiqamətində araşdırılmasında birinci F.E.Korşun adı çəkilir. Korş Türk xalq şeirinin sillabo – tonik (heca, özü də vurğulu heca) nəzəriyyəsini irəli sürərək Orxon-Yenisey əsərlərinə əsaslanmışdır.¹ O, abidə yazılarının bəzi sətirlərinin ahəngi ilə Türk folklor nümunələrinin ahəngi arasında oxşarlıqlar müşahidə etmişdir.

F.E.Korşun Türk xalqları folklor şeirinin sillabo – tonik qaydasını runik mətnlərə tətbiq etməsinə növbəti türkoloqlar nəslinin nümayəndəsi, Polşa alimi T.Kovalski şübhə ilə yanaşmışdır.²

Abidələrin tədqiqatçısı A.N.Bernştam Yenisey epitafiyalarını Qırğız ədəbiyyatının birinci poetik əsərləri sanırdı. Bu fikirdə maraqlı cəhətlər nəzərə cərpilir. Birincisi, epitafiyaların Qırğız ədəbiyyatı

¹ Ф.Е.Корш. Древнейший народный стих турецких племен, СПб. 1909

² T.Kowalski. Ze studjow nad forma poezji ludow turckich, Krakow, 1921

sayılmasıdır. Bu barədə onu demək lazımdır ki, abidələrin öyrənilməsinin ilk mərhələsində Yenisey yazılarının yerləşdiyi əraziyə görə Qırğız ədəbiyyatına aid edilmə halları olmuşdur. Lakin tədqiqatlar genişləndikcə Yenisey yazılarının ümumtürk ədəbi nümunələri olduğu müəyyənən olmuşdur. İkincisi, Yenisey yazılarının «birinci» hesab edilməsidir ki, bu fikir öz təsdiqini tapmışdır. Üçüncüsü, onların «poetik əsər» adlandırılmasıdır. Bu da müəyyən qədər həqiqətə uyğundur.

Qəti rəyə görə runik mətnlər müəyyən üsluba malikdir. Abidələrin araşdırılması ilə məşğul olan bütün tədqiqatçılar yazıların dilinin cəlalanmış dil olduğunu, özünəməxsus təsvir tipologiyası olduğunu yazırlar.

Abidələrin oxunmasına gəncliyindən həvəslə qoşulan, qısa ömründə türkologiyamız üçün dəyərli işlər görən P.M.Meliorski yazıların üslub əlamətlərini araşdırarkən onlarda paralelizmin olduğunu qeyd almışdır.¹ Həqiqətən Qədim Türk söz sənətində – həm şeirdə, həm nəsrə paralelizmlər mövcuddur.

Alimin tədqiqatı əlimizdə olmadığından biz onun nəzərdə tutduğu paralelizmi yalnız ehtimal edə bilərik. Tanış olduğumuz Yenisey epitafiyalarında mərhumun doğmalarından doymadığı, onlardan namə ayrılığı yerlərin hər dəfə təkrarlanması biz həmin paralelizmə nümunə göstərə bilərik.

Yenisey-Orxon abidələrinin məzmunu və xarakteri barədə elmi ədəbiyyatda fikir müxtəlifliyi olmuşdur. İyirminci əsrin ortalarında hazırlanan Steblevanın bu kitabında həmin fikir müxtəlifliyindən irəli gələn belə suallar qoyulurdu: Yenisey-Orxon mətnləri bədii ədəbiyyat əsərləridirmi? Onları poetik əsər adlandırmaq mümkündürmü? Mətnlərdə janr əlamətləri sezilirmi?

O vaxtlardan bu kimi sualların aydınlaşdırılması gəldirdi. Elə bu kitabda da bunlara münasibət, özü də müsbət münasibət bildirilmişdir. Kitabda Yenisey yazılarının məhz «epitafiya» adı ilə öyrənilməsi həmin münasibətin ifadəsi idi. Onları müəllif belə səciyyələndirirdi: Yenisey epitafiyaları, onların uzun-qısalığından asılı olmayaraq, başlıca bir fikrin ifadəsinə xidmət edirdi: mərhumun kimlərdən «doymadığına», kimlərdən «ayrıldığına» təəssüfünü, yanıb-yaxılmasını bildirirdi. Bu formula bütün epitafiyalarda mütləq iştirak edirdi. Nisbətən geniş epitafiyalarda mərhumun var-dövləti, həyatının bəzi hadisələri əks olunurdu.

Yenisey yazılarının məzmunu və xarakteri üzərindəki araşdırmaları ilə tədqiqatçı bəyan edir ki: Yenisey runi mətnləri Türk epitafiya lirikasının zaman etibarilə birinci nümunəsidir. Bu birinci nümunələri müəllif «Yenisey epitafiya lirikası» adlandırır.

Yenisey epitafiyalarının öyrənilməsindəki çətinliklər sırasında müəllif bəzi məcazları göstərir. O məcazlar ki, mətnlərdə bədii təsvir vasitələri kimi istifadə olunmuşdur.

Ümumən bəzi Yenisey epitafiya sətirlərinin mənasını aydınlaşdırmaqdan ötrü xüsusi araşdırmalar tələb olunur.

¹ П.М.Мелиоранский. Об орханских и енисейских надгробных памятниках с надписями, - «Журнал Министерства народного просвещения», 4.317, 1898, июнь, отд. 2, стр. 280

III FƏSİL

ORXON ƏDƏBİYYATI

Ədəbiyyat tariximizin başlanğıcı olaraq Əli bəy Hüseynzadənin, Əmin Abidin, Atababa Musaxanlının, Əli Nazimin müəyyənləşdirdiyi Oğuzların Orxon ədəbiyyatı.

Orxon yazıları – Oğuz yazılarıdır. Orxon mətnlərində «Oğuz xalqı», «Oğuz bəyləri» mərkəzi yer tutur. Bu məsələ elmdə də məlumdur. «Fakt budur ki, Orxon Türkləri və Oğuzlar eyni bir xalqdır... Oğuzlar – Orxon yazılarının sahibi olan Türklərin varisləridir. Oğuzlar üç xalqa bölünür: Osmanlılar, Azərbaycanlılar və Oğuzların Türkmən nəslı».¹

Bizim ədəbiyyatşünaslıqda Orxon yazıları elə Oğuz yazılarıdır: «...Oğuzların arasında qədim zamanlardan bəri yazının və yazılı ədəbiyyatın varlığı məlumdur. Orxon kitabələrindəki üslub və ifadə bir yazı ədəbiyyatının təkamül etməyə başlayan dövrü əsərlərindən olduğunu göstərir».

Əlbəttə, Orxon yazılarının Oğuzlara mənsubluğu onu bizim də araşdırdığımız ümumtürklükdən ayırmır.

İndi söhbət açacağımız Orxon abidələri yazı təcrübəsi – əlifba, daş qrafikası, fikri ifadə tərzini etibarilə Yenisey yazılarının davamı olsa da məzmunca onlardan tamamilə başqa bir tarixi-mədəni hadisədir. Bu, artıq mərhumun baş daşına yazı yazmaq deyildir. Müxtəlif məzmunlu, daha əhatəli mətnlərin yazısıdır. Həmin yazının kağıza və ya başqa əşya üzərinə deyil məhz daşlara yazılmasıdır. Daş burada kağızı əvəz edən, ondan davamlı, əbədi qalacaq bir material, vasitə kimi düşünülmüş. Ümumən daşyazma sənətinin tarixi Şərqdə qədimdir. Türklərdə daşlara yazma bu yazının qalacağı, onun daimiliyi kimi mənalandırılmışdır. Belə yazılı daşlar «Bəngü daşlar» – əbədi daşlar adlandırılmışdır.

Bu qəbil yazılı daşların kəşfi nisbətən sonralara aiddir. 1889-cü ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən Monqolstanın Şimalında Orxon çayı hövzəsində aşkar edilmişdir. Elə həmin çayın adı ilə Orxon abidələri adlandırılmışdır.

Orxon yazılarının aşkarlanması Yenisey və bütünlüklə Sibir yazılarda xeyli işıq salmışdır. Belə ki, Yadrintsevin axtarışlarına qədər Sibir yazılarına Finlər də sahib çıxırdılar. Sibir yazılarını özlərinin əski yazısı hesab edirdilər. Elmi qənaətlər isə Sibir yazılarının qədim Hunlara mənsub olduğunu söyləyirdi. Bundan istifadə edərək Fin

araşdırıcıları Fin etnoniminin Hun sözündən meydana gəldiyini irəli sürürdülər.

Lakin Orxon yazılarının məsafəyə Sibirdən uzaqlığı Fin alimlərinin qənaətlərini şübhə altına almışdır. Orxon daşlarının bəzində Çin yazısı ilə mətnlər də vardır. Həmin Çin yazısını oxuyan Rus alimi V.P.Vasilev bildirir ki, yazılar Türklərlə bağlıdır. 1893-cü ildə V.Tomsenin və V.V.Radlovun Göytürk yazısını oxumalarından sonra bunların Türk mədəniyyəti tarixində başqa bir hadisə olduğu aydınlaşmışdır.

Qədim Türk yazılı abidələri türkoloji ədəbiyyatda ən çox «Orxon-Yenisey abidələri» adı ilə yayılmışdır. «Orxon-Yenisey» birləşməsi şəklində işlədilməsi görünür onlara adətən eyni bir mövqedən dilçilik mövqeyindən yanaşılmasındadır. Hər ikisi – Orxon yazıları da, Yenisey yazıları da Qədim Türk yazısının, dilinin nümunələridir. Hər ikisində eyni yazı, eyni dildir.

Ədəbi mövqedən yanaşanda bunlar tamamilə ayrıdır. Bu birləşmiş sözlərin Orxon-Yenisey hərəsinin arxasında ayrı bir milli tarixi-mədəni hadisə dayanır. Odur ki, söhbət onların məzmun ayrılığından gedəcəkdir.

Bəzi türkoloqların¹ dediyi kimi, Orxon abidələrinə ayrıca ədəbi janr şəklində yanaşılmalıdır. Bu janrın öz xüsusiyyətləri vardır. Bu janrdakı yazılar çağdaş bədii əsər təsəvvüründən fərqli olduğundan bəzi izaha ehtiyac duyulur. Məsələn, burada Qədim Türklərin ruh aləminə münasibətini yada salmaq gərək olur. Qədim Türklər ruhların varlığına inanırlarmış. Digər mühüm bir tərəf Qədim Türklərin səmaya meyilli olmalarıdır. Onların Göylərə bağlılığıdır. Tanrıya yaxınlıqlarıdır. Üçüncü əlamət Qədim Türklərin özlərini fərqləndirmələri, seçmələridir. Qədimdən Türk qövmini başqalarından fəxrətlə ayırmalarıdır. Türkün müqəddəsliyi, yüksəkliyi şüurunda olmalarıdır. Dördüncüsü, Türk xalqını qorumaq ehtiyacıdır. Türk xalqı yox olmasın deyə Türklərin qəlbini, şüurunu oyatmaq, mübarizəyə ruhlandırmaqdır. Beşincisi, Türk xalqının qorunmasında ağıllı başçıya bəslənən etiqaddır. Qədim Türklərdə belə başçı yerində Kaqan – kağandır. Ağıllı kağan xalq arasında müqəddəslik mərtəbəsindədir.

Təbii ki, abidələrə ilk maraq orada nə yazıldığına, nədən bəhs edildiyinə yönəlir. Bəri başdan deyək ki, Orxon abidələrində yazılanlar o dövrün (690-740) gündəlik hadisələridir. Yaşanmış əhvalatlardır. Yazılarda Türk ellərindən söz açılır. Geniş Türk torpaqlarının mənzərəsi görünür. Ətrafdakı dağların, çayların, ormanların o zamanlı adları anılır. Türk ellərinin başında duran ağıllı, müdrik

¹ Бартольд В.В. Сочинения том V Москва 1968, с.428

¹ Жирмунский В. Тюркологический сборник, 1970 с.61

kağanlar, xalq qəhrəmanları xatırlanır. Tanrının daim Türklərlə olduğu ifadə edilir. Ümumən abidələrdə yazılanlar Türk imperiyasının xalqı ilə dövlətinin birliyini əks etdirir. Bunlar Türk xalqının Yer üzündə ayaq tutmasıdır. Xalqın başına gələnlərin daşlar üzərinə yazılmasıdır. Qədim Türklərin özlərinin dediyi kimi «taş pitik»lərdir. Türkün başına gələnlərin daşlara köçürülməsidir. Daşlara yazılan milli hünərdir. Daş salnamələrdir.

Bu yazıların bədiiliyi də özünəməxsusdur. Qeyri-adi görünsə də abidələrdə bədiilikdən çox estetiklik seçilir. Estetikanın millilik, qəhrəmanlıq, Tanrıçılıq, üvlilik kateqoriyaları aparıcı mövqedədir.

Orxon abidələrinə keçməzdən əvvəl Monqolstan ərazisində yerləşən və başqa bir çayın – Ongin çayının adı ilə adlanan Ongin abidəsinə nəzər salmaq lazım gəlir. Bu abidənin yazıldığı dövr barədə tarixlər müxtəlif olsa da hər halda xronoloji tarix etibarilə əvvəldir. Elə Orxon abidələrindən əvvəl olması ilə maraq doğurur. Belə ki, bu abidə bədiiliyi ilə yanaşı həm də «Türk» adı ilə yaradılan və bu adla da əbədiləşən ilk Türk dövlətinin qurulması barədə tarixi məlumatı özündə əks etdirir.

İstifadə edəcəyimiz mənlərə gəldikdə biz yenə də Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədovun «Orxon-Yenisey abidələri» kitabına istinad edəcəyik. Ongin və Orxon abidələri bu nəşrdə daha əhatəlidir.

Yenisey abidələrinin mətni qısa olduğundan əvvəlki fəsildə bəhs etdiyimiz mənlərin özünü də verməyi lazım bilmişdik. Bu sərifdən indi vəziyyət başqadır. İndi bəhs edəcəyimiz mənlər həcmcə böyük olduğundan onları yenidən buraya köçürməyə ehtiyac görülmür. Onlar tədqiqatın sonuna əlavə edilir.

On ildən çoxdur ki, abidə mənləri adını çəkdiyimiz nəşrlərdə çap olunub, yayılıb. Ümumi qaydaya uyğun olaraq mövcud mənlərin üzərində ədəbi təhlil aparılacaq.

Ongin abidəsinin mətni tam deyildir. Sətirlərdə bəzi sözlər çatmadığından fikir qırıqlığı müşahidə olunur.

Müasir oxunuşla mətn belə başlayır: «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, basmış (məğlub etmiş). O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış...» (s.54)

Bu deyilənlər Türk xalqının keçmişindən konkret bir dövrün tarixi məlumatlarıdır. Burada iki cəhət seçilir: el və elin başçısı.

Bumın xaqan Türk dövlətini quran, bununla adı tarixə düşən müdrik başçılardan olub tarixi şəxsiyyətdir. «...552-ci ildə Bumın özünü xaqan edir, Türk sülaləsinin əsasını qoyur və sonralar mərkəzi

Asiyanın siyasi həyatında böyük rol oynayan Türk xaqanlığını yaradır».¹

Mətnin bədiiliyi də onun tarixiliyi ilə bağlıdır: «Türk xalqının adı yox olub getmişdi. Türk xalqı sona yetməsin deyə, yoxluq olmasın (seyrəlməsin) deyə üstə Tanrı deyirmiş...»

Tarixilik və xəlqilik. Türk xalqı və Tanrı. Bunların fonunda bədi motivlərdir.

Tanrı ilə bağlılıq mətnə aydın seçilir: Yuxarıda Tanrı deyirmiş, Tanrısifət buyurmuş, Tanrısifət yürüş etmiş, Tanrı müdrik xaqana, Tanrı müdrik xaqandan, üstə Tanrı...

Mətnin ifadə etdikləri: Müdrik başçının Türk dövlətini yaratması, onun qəhrəmanlığı, Tanrının Türkü qoruması, xəlqilik, Tanrıçılıq.

Orxon abidələr kompleksi məlum Kül tigin abidəsilə açılır. Abidə iki mətndən ibarətdir: «kiçik mətn» və «böyük mətn» deyə adlandırılır. Hər iki mətn məşhur Türk sərkərdəsi Kül tiginin xatirəsinə yazılıb. Kül tigin adını (şanlı, şərəfli şahzadə) qazanan bu qəhrəman 16 yaşından etibarən Göytürk dövlətində ordunun başmda bulunub ünlü bir sərkərdə olmuşdur. Abidə bu şərəfli qəhrəmanın şöhrətləri ətrafında çox mətləblərdən söhbət açır.

Kül tigin (685-731) İltəris xaqanın oğludur. Bilgə xaqanın kiçik qardaşıdır. Abidə Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır.

Yenisey yazılarının araşdırmaları göstərdi ki, onlar xalq arasında geniş yayılan dünyadan köçən ayrı-ayrı fərdlərin doğmalarından ayrılması hüznünün ifadəsidir. Bu bir növ xalq sənətidir. Orxon yazıları isə dövlət səviyyəsində aparılan milli mədəni tədbirlərdir. Yuxarı sinfin yaratdığı sənətdir.

Kiçik mətnə elə müdrik Türk xaqanın taxta əyləşməsinin təsvirilə süjet istiqamət götürür: «Tanrıək göylərdə doğulmuş Türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum. Sözümlü tükənənədək eşit: Məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyruq bəylər, otuz... doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə!»²

Bu abidədən təxminən qırx il əvvəl yazılmış Ongin abidəsi ilə tanış olarkən onun əcdadımız Bumın xaqanla, xaqanın Tanrı ilə bağlılığından başladığını görmüşdük. İndi Kül tigin abidəsinin də «Tanrıək göylərdə doğulmuş Türk müdrik xaqanı» ilə, onun taxta əyləşməsi ilə söz açılması görünür təsadüfi deyildir. O dövrlərdə Türk ellərində xalq başçısının Tanrı ilə bağlılığı təsəvvürünün yayıldığını

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.16-17

² Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.77

bildirir. Xaqana ehtiram onun Tanrının yerdəki nümayəndəsi təsəvvüründən bəhrələnirmiş.

Tanrıtək göylərdə doğulmuş Türk müdrik xaqanı! Burada nə yoxdur?! Bu, o dövrün düşüncəsidir. Ülviləşdirmə, müdriklik, müqayisə.

Müdrik xaqan üzünü xalqına tutub: Kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, - deyə onlara müraciət edir. Xalqın içərisindəki xüsiləşdirmələrə baxaq: şad və apa bəyləri, tarkanlar, buyruq bəyləri, oğuz bəyləri... «Oğuz bəyləri» müraciəti sanki bu ədəbiyyatın oğuz türklərinin, o cümlədən Azərbaycan Türklərinin qədim milli bədii sərvəti olduğunun sübutu üçünmüş.

Müraciətlə xaqan görək nə deyir: Gün toğsıka – gün doğana – Şərqa, gün otursınaru – gün ortasına – Cənuba, gün batiskına – gün batana, Qərbə, tün ortusınari – gecə ortası – Şimala (oradakı) xalqlar bütünlüklə mənə tabedir.

Bu sözləri transkripsiya ilə verməkdə məqsəd Qədim Türklərin coğrafi cəhətləri fərqləndirmələrinə, onların adlarına diqqəti yönəltməkdir.

Xaqan o böyük ərazidəki xalqını vahid dövlətdə birləşdirib əmin-amanlığa nail olmuşdur. Bu daxili fəaliyyətilə yanaşı Şərqdə Şandun düzünə, Cənuba Doqquz Ərsənə, Qərbə Dəmir qapıya, Şimala Yer Bayruku yerinə qoşun çəkdiyini bildirir. Ötükən yaylasında Tabğaç xalqı ilə əlaqə yaradıb düzəlmişdir.

Göytürk dövlətinin siyasi, ictimai və ədəbi, mədəni həyatı Tabğaçla – Çin xalqı və dövlətilə bağlı olmuşdur. Elə bu abidənin də bir tərəfinin Çin əlifbası ilə o dildə yazılması buna sübutdur. Tabğaçla bu xarici siyasətin içərisində incə mətləblər ifadə olunmuşdur ki, onlar ədəbi baxımdan maraq doğurur: «Bol-bol qızıl, gümüş, taxıl, ipək o qədər verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq (incə) imiş, şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədirmiş... şirin sözünə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, Türk xalqı, çoxluca öldün...»

Tabğaç xalqının milli xarakteri bu bədiilikdə bəlkə də heç vaxt açılmayıbdır. Elə xaqanın xalqına müraciətinin bu bədiilikdə ifadəsi onu ədəbiyyatın malı etmişdir. Bunlar müraciətin bədii pafoslu tərəfidir. Xaqanın xalqına çatdırmaq istədiyi əsas məsələ Tabğaçların «şirin sözünə, yumşaq hədiyyəsinə» aldanmamaqdır. Bununla xaqan öz xalqının da milli xarakterini – tez aldanmasını bəyan etmiş olur.

Türk xalqı, səni «yüksəltmiş xaqanın söznə qulaq asmadığından» zəiflədin, seyrəldin, qırıldın...

Belə bir vəziyyətdə xalqın xilaskarı ağıllı başçı, müdrik xaqandır. «Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xa-

qan oturdum... yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim».

Qədimdən Türkün işi Tanrıdan keçirmiş: Tanrının iradəsi olduğu üçün... o biri tərəfdən şəxsi bəxt, bacarıq. İkinci bir incəlik: Bacarığın bəxtə bağlılığı. Bir sözlə: Tanrı və tale birliyi.

Bu təfəkkür tərzində seçilən digər cəhət düşüncənin qarşıqlığıdır: yoxsul-varlı, az-çox.

Təhkiyənin müraciət forması davam etdirilir: Türk bəyləri, xalqı eşidin...

Bu dəfəki müraciət bilavasitə daşlara yazmağın inqəsədini aydınlaşdırır: «Türk xalqının dirçəlib el tutacağını burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağını da burada həkk etdim. Nə qədər sözüm varsa, əbədi daşa (bəngü taşka) həkk etdim. Ona baxaraq bilin: - indiki Türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılarsınız».

Burada mənalər açılır. Əvvəla, nəyin yazıldığı, həkk edildiyidir: Türk xalqının dirçəlib el tutacağı, bu xalqın yanılıb parçalanacağı. Sonra xaqanın məqsədi: Nə qədər sözüm varsa, əbədi daşlara həkk etdim. Türk xalqı, bəyləri, bu yazıya baxın və bilin, yanılmayın.

Abidəni yazdıran Bilgə xaqan qardaşının qəbri üstündə sərdabə tikdirdiyini də burada həkk elətdirir: «Mən Tabğaç xalqından naxışçı (rəssam) gətirdim. Tabğaç xaqanı saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vurdurdum. Daş hördürdüm».

Deildiyi kimi, bu hekayə Göytürk dövlətinin tarixində öz müdrikliyi ilə «Bilgə xaqan» – bilici xaqan adını qazanmış Bilgə xaqanın dilindən nəql olunur. Burada müdrik xaqanın öz xarakteri də açılır.

Göründüyü kimi, o, xalqa xitabla başlayır. Xalqına üz tutub onlara müraciət edir. Xalqına söyləyəcəyi sözü varmış. Onun dediklərində bədii söz, ədəbi fikir, millət, vətən naminə düşünülmüş ideyalar bir-birini əvəz edir. Bədii söz: «Tabğaç xaqanlığından naxışçı gətirdim sərdabə yaratdırdım, içinə, bayırına naxış vurdurdum». Bənzətmə: «Tanrıtək göylərdə doğulmuş Türk müdrik xaqanı». Ədəbi, milli xarakter: xalqa yönələrək: «sən aldanansan, achq, toxluq bilməzsən, bir doysan achq bilməzsən». Ədəbiyyatın xəlqiliyi: «yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim». Ədəbiyyatın daimi mövzusu olan qəhrəmanlıq düşüncələri: «Şərqa Şandun düzünə tək qoşun çəkdim, Cənuba Doqquz Ərsənə tək qoşun çəkdim. Qərbə Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə qoşun yürütdüm. Fövqəladə qüvvələrə inanc: «Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün».

Xaqanın öz xalqına müraciəti şəklində qurulmuş olan bu yazını müasir elmin müxtəlif sahələri üzrə mülahizə etmək mümkündür. Onun lingvistik, ədəbi, bədii, yaxud tarixi yazı olduğunu, nə məqsədlə yazıldığını birinci növbədə mətnin özündə izləmək gərəkdir. Bu baxımdan mətnə mənalı yerlər vardır. Birinci, orada deyilir: «...o qədər xalqı tam təşkil etdim. İndi eldə iğtişaş yoxdur. Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa, eldə kədər yoxdur». Yəni xaqan ölkədə sabitliyə nail olmuşdur. Bu sabitliyi gələcəkdə də saxlamaq üçün sanki Türk xalqına yaddaş yazdırır: ona baxaraq bilin, yanılmayın. İkincisi, «nə sözün» bədiiliyidir.

Üçüncü mənalı məqam «əbədi daşa həkk etdim»dir. Daşa yazmağın bir səbəbi onun əbədiyi imiş.

Kiçik mətnin sonunda göstərilir: «Bu yazını yazan qohumu Yolıq t(igin).

Kül tiginin şərəfinə yazılan böyük mətn böyük də əsərdir. Təkcə Türk ellərinin deyil, bütünlükdə Şərqi mədəniyyət hadisələrindəndir.

Böyük mətnin süjeti əhvalatlar üzrə qurulub. Əhvalatın hərəsi müstəqil hekayə təsiri bağışlayır.

Böyük mətn yerin, göyün və insanın yaranması hikmətli fikirləri ilə başlayır: «Üstə mavi, göy, altı qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış» (s.78). Burada Türk mətnlərinin gələcəkdə də qarşılaşacağımız dili barədə qeyd bildirməli oluruq. Belə ki, mətnlərin dili hələ ərəb və fars dillərinin təsirini görməmiş saf Türk dilidir. Böyük mətnin bu ilk cümləsindəki iki xarakterik sözün – «insan» və «qonur» sözlərinin öz Türk əsli vardır. Mətnə «insan» əvəzinə «kisi»dir. Hər iki cinsdən olanlar «kisi» adlanırmış. «Yağız» sözü də geniş mənalıdır.

Yaranışın bu obrazlı ifadəsi ilə kişi oğlunun rəhbərliyinə əcdadımız Bumin xaqanın, İstəmi xaqanın taxta əyləşdiyi xəbər verilir.

Ümumən kiçik mətndən başlayan müdrik başçının qəbilələri, xalqı toplayıb vahid dövlətdə birləşdirməsinin, ölkədə yaradılan əmin-amanlığın ifadəsi davam etdirilir. Bumin xaqan, İstəmi xaqan taxta əyləşib «Türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmişlər».

Mətnlər nisbətini nəzərdə tutan türkoloqlar kiçik mətni böyük mətnin «proloqu» adlandırmışlar.

Bədii təsvirin obyektini, belə demək mümkünsə, Türk xalqının yer üzündə ayaq tutub duruş gətirməsidir. Süjetdəkilər – Tanrı və Türk, xaqan və xalq, sərkərdə və qoşundur.

Mövzunun bu cəhəti süjeti daim gərgin, təhkiyəni dinamik etmişdir: «Dörd tərəf tamam yağmış. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xal-

qı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizini çökdürmüş».

Bunlar müharibə dövrünün həyatı deyildir. Dövr özü mübarizəli, müharibəli dövrüdür. Dörd tərəfin yağı olduğu şəraitin gerçəklikləridir. Türklərin yaşadığı günlərin təsviridir. Dörd tərəfin düşmən olduğu bir şərait və Türklərin qoşun çəkib düşməni tabe etməsi.

Göytürk xalqı Şərqdə Kadirkan ormanı, Qərbdə Dəmir qapı ilə əhatə olunan ərazidə məskunlaşmış. O böyük ərazidəki xalqa başçılıq edən xaqan belə səciyyələndirilir: «Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrik imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. El yarıdıb qanun qoymuş. Özünü eləcə həlak olmuş». Bunlar Türk sələflərinin yüksək əxlaqi keyfiyyətləridir.

Xalq başçısı xaqanın müdrikliyi, cəsurluğu, el yarıdıb qanun qoyması, əyanların müdrikliyi, cəsurluğu, bəylərin, xalqın düzlüyü... Göründüyü kimi, burada cəmiyyətin təbəqələri əhatə olunub: Xaqan, əyanları və xalq. Xalq başçısı xaqanın bir rəhbər kimi fərdi obrazının səciyyəsinə görürük: Müdriklik, cəsurluq, düzlük. Bunlar eynilə onun xalqına xasdır.

Xaqanın simasında sanki xalq və xalq başçısı məsələsi qoyulmuşdur. Bu məsələ sonrakı başçının dövründə dərinləşir. Müdrik xaqan həlak olandan sonra «oğlu atasitək olmadığından biliksiz xaqan (taxta) oturmuş, pis xaqan (taxta) oturmuş, əyanları da biliksiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqları düz olmadığı üçün... bəyləri xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün Türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış...»

Müdrik, cəsur, ata-babaların düz yolunun unudulması, taxta «biliksiz, pis» xaqanın keçməsi, əyanların da biliksizliyi, pisliliyi, bəylərin, xalqın düz olmaması, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırması...

Burada Türk dövlətinin və xalqının həyatının iki dövrü, iki mərhələsi əks olunmuşdur: Bilikli, müdrik xaqanların yaratdığı tərəqqi və onları əvəz edən sonrakı nəslin nümayəndəsinin bacarıqsızlığı üzündən başlayan tənəzzül. Bunlar hər ikisi xalqın başına gələn tarixi əhvalatlardır. Bu iki mənzərənin bir-birini əvəz etməsinin ardıcılığı, süjet halında davam etdirilməsi, əhvalatların kontrastlılığı – əvvəlki tərəqqi, sonrakı tənəzzül, onların yazıdakı qanadlı, ilhamlı ifadəsi bütün bunlar bədiiliyə meyllidir.

Hakimiyyətə «biliksiz, pis» xaqanın gəlməsi Türk ellərini Tabğaçların tapdağına salır. Türk xalqı əlli il Tabğaçların istilasında qalır.

Buradan süjetə ikinci bir gərgin əhvalat qoşulur. Türklərin dövlət müstəqilliyini itirməsi ümumxalq faciəsi olur. Bu istilanın ifadəsində də onun məlumatlılığından əlavə bizi bədii tərəfi düşündürür. Budur, bu istilanın ağırılığı xalqın dilindən bədii sual şəklində izah

olunur: «Bütün qara Türk xalqı elə demiş: - Elli xalq idim, elim indi hanı? ...xaqanlı xalq idim, xaqanı hanı?»

Yadların əsarətinə dözməyən xalq: «Türk xalqı, ölək, nəslimizi kəsək, - deyirmiş, yox olaq deyirmiş» Türk xalqı: əsarət yox, ölək, nəslimizi kəsək, yox olaq, - deyirmiş. Situasiyaların gərginliyi onu faciə kolleziyasına yaxınlaşdırır.

Belə bir məqamda fəvqəl qüvvələr işə qarışır. Göydə Türk Tanrısı köməyə gəlir. Türk müqqədəs yeri, suyu dilə gəlir: «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəriş xaqanı, anam İlbilgə xatunu Tanrı təpəsində (təpəsindən) tutub yuxarı qaldırmış».

Türk xalqının ölüm-qalım məqamında onun fəvqəl qüvvələr tərəfindən idarə olunmasını əks etdirən bu hikmətli fikirlər xalq nağıllarında sayaq bədii təxəyyülün məhsuludur.

Biz bu əsərlərin həyatın gerçəkliklərini əks etdirdiyini demişdik. Bununla bərabər müəyyən yerlərdə fəvqəl qüvvələrin işə qarışdığının şahidi oluruq. Budur, «Türk xalqı yox olmasın deyə», Tanrının yuxarıdan idarə etməsi fikri xoş bir xəyalın, şirin bir arzusunun ifadəsidir. Buna bənzər düşüncələrdə Türklərin Tanrı ilə bu dərəcədə yaxından bağlılığı heyrət doğurur. Bu, əski Türk düşüncəsinin elə bir kəşfidir ki, ondan milli mədəniyyətin bir çox sahələrinə işıq saçılır. Qədim Türklərin daim Tanrıya yönəlmələri onların ruhən yüksək olduqlarını göstərir.

Bu mətn yazılı abidələr barədə nisbətən ətraflı məlumat verdiyi üçün onun üzərində dayanmalı oluruq. Süjetə qayıdırıq.

...Tanrının yardım etdiyi, daha doğrusu yüksəltdiyi İltəriş xaqan on yeddi kişi ilə sərhəddi aşmışdır. Bunu eşidən şəhərdəki Türklər dağa çıxmış, dağdakılar aşağı enmiş toplaşmış yetmiş üsyançı olmuşlar. Bu yerdə yenə Tanrıya üz tutulur: «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurdukmış imiş, yağısı qoyuntəkmış imiş».

Tanrıdan gizli yollarla gələn güc öz yerində. Bizi cəlb edən bu dərəcədə mükəmməl bənzətmə ilə mənzərənin ifadəsidir: Atam xaqanın qoşunu qurd kimi qorxmaz olmuş, düşmən qoyun kimi hürkək olmuş.

Tanrı güc verdiyi üçün, yerin, suyun – vətənin hünəri ilə İltəriş xaqan xalqın müdafiəsinə qalxır. İltəriş xaqanın bu fəaliyyətilə süjetdə yeni bir canlanma başlayır: «Şərqə, Qərbə qoşun toplamış, yüksəlmiş, hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub əlsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, Türk qanununu pozmuş xalqı əcdadlarımızın qanununa təşkil etmiş, öyrətmiş».

Beləcə Bilgə xaqanın atası İltəriş yetmiş üsyançı ilə xalqı ayağa qaldıraraq yeddi yüz igid toplamış, əvvəlki güclü dövlət yenidən bərpa olunmuşdur.

Bu parçada on yeddi kişi ilə əsarətdən qurtulma, yetmiş üsyançının ayağa qalxması, yeddi yüz igidin toplanması maraqlı doğurur. Hər dəfə 7 rəqəminin təkrar edilməsi nağıllarımızda işlənən və rəmzi mənə daşıyan «yeddi»nin ilk qaynağı olması ehtimalını oyadır.

Daxildə xalqı «əcdadlarımızın qanununa təşkil» etdikdən sonra ətrafdakı yağılar qalır: «Cənubda Tabğaç xalqı yağdı imiş... Atam xaqan yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün ellini əlsizləşdirmiş, xaqanını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan qanun yaradıb vəfat etmiş». Bununla İltəriş xaqanın erası da sona yetir.

Əgər diqqət edilərsə burayadək əcdadların – babaların və ataların, iki hakimiyyət dövrünün hadisələri həkk olunmuşdur. Bunların hərəsi oxşar məzmunlu, oxşar üslublu, fəqət müxtəlif dövrlü əhvalatlardır. Hər iki haldakı məzmun oxşarlığı – dörd tərəfin yağdı olması, cəsur xaqanın qoşun çəkib yağıları tabe etməsi, ölkədə qanun yaratması. Üslub oxşarlığı – dizini diz çökdürməsi, başını səcdə etdirməsi. Ümumən təhkiyənin poetikliyi.

Süjetdə növbəti mərhələ İltəriş xaqanın kiçik qardaşı Kapağan xaqanın Göytürk dövlətinə başçılığı dövrüdür. Burayadək nəzərdən keçirdiklərimiz – müdrik Türk xaqanlarının yüksək mədəni keyfiyyətləri, onların xalqı, ölkəni bacarıqla idarə etmələri, arada həmin ənənənin unudulması nəticəsində Türk dövlətinin süquta uğrayıb tabe olması, İltəriş xaqanın başçılığı ilə yenidən müstəqilliyin əldə edilməsi – bunların hərəsi süjetdə bir-birini əvəz edən əhvalatlardır. Bu baxımdan Kapağan xaqanın hakimiyyəti dövrü də ayrıca mərhələ kimi seçilməkdədir. Bu yeni mərhələni təhkiyəçi Bilgə xaqan belə təqdim edir: «Atam xaqan (İltəriş xaqan) vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşında qaldım. O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu. Əmim xaqan oturub Türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, yoxsulu varh, azı çox etdi».

Xaqanlıq taxtına əyləşən Kapağan xaqan müdrik, cəsur sələflərinin düzlük yolunu davam etdirərək Türk xalqını yüksəltdi, yoxsulları varlandırdı, azı çoxaldı.

Zamanın Türk xalqının, onun başçılarının qarşısında qoyduğu daxili əmin-amanlıqla yanaşı ətraf yağılardan müdafiə işi imiş. Bu iki sahə Qədim Türklərin həyatının ilk tələbi olduğundan birinci növbədə daşlara həkk olunanlar da bunlardır.

Özündən əvvəlki başçıların dövründə olduğu kimi yağılardan qorunmaq üçün Kapağan xaqanın yeni hərbi yürüşləri başlanır. Təhkiyəçi Bilgə xaqan uşaqlıqda şahidi olduğu həmin yürüşləri və qazanan qələbəni yazıya aldirmışdır: «Əmim xaqan ilə Şərqə Yaşıl Çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik, Qərbə Dəmir qapıya tək qoşun

çəkdik, Kögmən (dağlarını) aşaraq Qırğız yerinə tək qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş (dəfə) qoşun çəkdik, on üç (dəfə) döyüştük. Ellini el-sizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik».

Bu deyilənlər mətndə üçüncü dəfədir ki, eyni tipli hadisənin təsviridir. Üç müdrik, cəsur xaqanın – Bumin, İltəris və Kapağan xaqanların hakimiyyəti dövrünün üç oxşar mənzərəsi. Hər üç xaqanın hakimiyyəti dövründə təsvir olunan hadisələrin bu dərəcədə oxşarlığı maraq doğurur. Bunun inandırıcılığını yoxlamağın yeganə yolu burada təsvir olunanları o dövrün tarixi ilə tutuşdurmaqdır. Yeri gəlmişkən bu abidədə təsvir olunan hadisələrin tarixi, onun gerçəklikləri müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur.¹ Məsələn, abidədə təsvir olunan Kapağan xaqanın müharibələrini tarixi gerçəkliklərlə tutuşdurarkən İ.V.Stebleva yazır: «...Kapağan xaqanın (691-716) hakimiyyəti dövründə hərbi hadisələr müxtəlif idi, bununla belə yazıların müəllifi bütün əhvalatları ardıcılıqla əks etdirməyə yönəlmirdi».² Bu cür tutuşdurmalar da göstərir ki, abidələrdə təsvir olunanlar tarixi gerçəklikdəkindən fərqlənir. Müəllifin məqsədi tarixdə baş verənləri olduğu kimi yazmaq olsaydı onda sırf tarix alınardı. Halbuki indiki halda ümumiləşdirməyə, ideallaşdırmaya, hansısa yazı qaydasına əməl etməyə üstünlük verilmişdir.

İdeallaşdırma – xalqa başçılıq edən xaqanların, onların əyanlarının, bəylərinin müdrikliyi, cəsurluğu, xalqın düzlüyü barədəki təsvirlərdə özünü göstərməkdədir. Hər üç müdrik, cəsur xaqanın dövründə Türk ululuğunun müqəddəs tutulub yaşadılması, yüksək mənəvi keyfiyyətlərinin təkrarlanması ideallaşdırma səviyyəsindədir.

Təhkiyəçi Bilgə xaqan özünün uşaqlıq dövründə şahidi və iştirakçısı olduğu əhvalatları nəql edir: «Əcdadlarımızın tutduğu yer – su sahibsiz olmasın deyə az xalqı təşkil edib, ...Kögmən yeri-suyu sahibsiz qalmasın deyə, az qırqız xalqını təşkil edib gəldik, döyüştük (s.80).

Deyildiyi kimi, «yer – su» Qədim Türklərdə müqəddəsdir, vətən anlayışını bildirir. Dövlətin cəhdi odur ki, əcdadlarımızın tutduğu yer – su, yəni vətən sahibsiz qalmasın. Adı ilə göstərilir – Kögmən yeri –

suyu sahibsiz qalmasın. Bunlar Bilgənin əmisi Kapağan xaqanın dövlət səviyyəsində apardığı işlərdir.

Əcdadlarımızın tutduğu yer – su yiyəsiz qalmasın deyə xalq vətən torpağında yerləşdirilir:

«Şərqdə Kadikan ormanını aşaraq xalqı eləcə yerləşdirdik, eləcə təşkil etdik. Qərbə Kənü Tarmana tək Türk xalqını eləcə yerləşdirdik, eləcə təşkil etdik» (s.80).

Türklərin qədimdən yaşatdıqları adətlərdən biri məskunlaşdıqları, əlaqədə olduqları yerlərə ad qoymaq olubdur. Abidələrin qədim yer adları ilə zəngin olması da buradandır.

Süjet boyu Türk xalqına əcdadlardan gələn nəsihətlər həkk olunmuşdur: Oğuz bəylərinə müraciətlə deyilənlər Türk xalqının möhtəşəmliyini necə də qanadlı, poetik ifadə etmişdir: «Türk Oğuz bəyləri, xalq, eşidin: üstədən Tanrı basmasa, altı yer dəlinməsə, Türk xalqı, (sənin) elini, qanununu kim dağıdar?» (s.80)

Türkoloq F.Korş yazır ki, Bilgə xaqanın bu sözləri abidənin Şərq tərəfində şeir şəklində iki misrada yazılıb:

Üze Tengri basmasar,

Asra yir telinmeser.

Araşdırıcının fikrincə bu misralar – «üstədən Tanrı basmasa, altı yer dəlinməsə» poetik keyfiyyətdir.

Əsərdəki bu qəbil fikirlərlə abidə yazılarının ali məqsədləri açıqlanır. O ali məqsəd möhtəşəm Türk ululuğudur, o ululuqdan gələn müqəddəs qanunlardır. Onları qorumaq, daşlara həkk edib əbədləşdirmək, yaşatmaqdır.

Türk xalqının fəlakətlərinin, Təbğaçların əsarətinə düşməsinin səbəbi kimi səriştəsiz başçıların bacarıqsızlığı, əcdadların yolu ilə getməmələri, ümumən xalqın yanlışları göstərilir: «Türk xalqı, ayıl! İtaət etdiyin üçün (səni) yüksəltdi müdrik xaqanına, axar-baxarlı yaxşı elinə özün yanıldın, pislik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib (səni) yaydı? Süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı? Müqəddəs Ötökən ormanı xalqı gətdin... qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bəkirə qızların kəniz oldu. Qanmadığın üçün, pis olduğun üçün əmim xaqan vəfat etdi» (s.80).

Burada birinci yazı priyomunun özü maraq doğurmaqdadır. Xalqa müraciətlə ümumxalq səviyyəsində söz demək. Xalqa nəsihət vermək. Əcdadlardan gələn Türk ululuğunu dərk edib onu milli məfkurə səviyyəsinə qaldırmaq. O məfkurəni daşlara həkk edib əbədləşdirmək. Onu milli himn kimi yaşatmaq: Türk xalqı, ayıl! Yanıldın, oğulların qul oldu, qızların kəniz oldu. Qanın su kimi axdı, sümüyündən dağ qalandı.

¹ Кляшторный С.Г. Древнетюркские Рунические памятники как источник по истории средней Азии. М. 1964

² Стеблева И.В. Сопоставление истории древних тюрков с ее отражением в орхонских текстах. Поэтика древнетюркской литературы М. 1976, с.64

Bu sözlər bu gün də səfərbər edici mənasını saxlamırmı. Sanki iyirminci əsrin Türk dünyasına, lap indinin Azərbaycanına deyilən sözlərdir.

Buradan Bilgə xaqan Türk sələflərindən özünün hakimiyyətə gəlməsinə keçir. Onun xaqanlıq taxtına əyləşməsi də Tanrının köməyilədir: «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş Tanrı, Türk xaqanın adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü Tanrı xaqan oturtdu» (s.80).

Türk xalqı və Tanrı. Sanki Türk xalqının adı və şöhrəti Tanrı işidir. Bu ad və şöhrət yox olmasın deyə Tanrı özü seçdiyini xaqanlıq taxtına əyləşdirir.

Bilgə xaqan xalqın ağır bir vəziyyətində taxta əyləşmişdir: «Qarnı (içi) aşız, üstü (bayırı) donsuz qorxaq və zavallı xalqın üzərində (xaqan oldum) oturdum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın, - deyə Türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə əldən düşənədək qazandım» (s.80).

Burayadək sələflərin Türk xalqını əzablı yollarla irəlilətməsindən, keçmiş xaqanların Türklük ruhunu ucaltmaq, yaşatmaq söylərindən bəhs edilirdi.

Bu artıq yeni hakimiyyət dövrüdür. Əsərdə təsvir olunan xaqanlıqların dördüncüsüdür. Bu dördüncü hakimiyyət təhkiyəçi Bilgə xaqanın özünün xaqanlıq dövrüdür. Yəni keçmişdən müasirliyə qədəm qoyulur.

Müasir günlərdə xalqın qarnı ac, əyni çılpaq vəziyyətdədir. Xaqanlıq taxtına əyləşən Bilgə xaqan atalarının, əmələrinin qoyduğu müdriklik, cəsurluq yolu ilə işə başlayır. Xalqı ağır vəziyyətdən qurtarmaq üçün qardaşı Kül tigin ilə gecə-gündüz çalışır: Atamızın, əmimizin qazandığı **xalqın adı, şöhrəti** yox olmasın deyə...

Bax, bütün söylər bunadır. Bu deyilənlər əcdadlardan gələn mirasdır. Milli miras.

«Xalqı yüksəldək deyə... on iki (dəfə) qoşun çəkdim... döyüşdüm. (Ondan) sonra Tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim» (s.80-81). Bu parçada Bilgə xaqanın ölkənin həm daxilində, həm xaricində gördüyü işlər əks olunmuşdur. Əcdadların «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə» anlayışına yeni bir motiv də əlavə olunur: Xalqın yüksəldilməsi. «Öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim». Bilgə xaqanın bu «xalqı diriliyə yüksəltməsi» təşəbbüsü zaman keçdikcə milli yaddaşa çevrilmişdir. İyirminci əsrin əvvəllərində Türkcülüynün yeni dalğası güclənərkən

görünür həmin milli yaddaş yada düşürmüş. Ziya Göyaltın izahında «Türkcülük – Türk millətini ucaltmaq» şəklində formulə olunmuşdur.

Maraqlıdır, Bilgə xaqanın hakimiyyətə gəlməsində də Tanrı və Tale köməyə gəlir: «Tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün». Fövqəladə qüvvələrin məlum bədiiatdakı iştirakı.

Təhkiyədəki fikrin ifadəsi, sözlərin öz qarşılığı ilə qanadlı izharı ona bədii məzmun gətirmiş olur: Öləsi xalqı diriliyə yüksəltmək, yalın xalqı donlu etmək, yoxsul xalqı varlı, az xalqı çox etmək. Sözlərin öz qarşılığı ilə qoşa işlədilməsi: Ölü-dir, yahn-donlu, yoxsul-varlı, az-cox.

Mətnə ədəbi əsər görkəmi verən əlamətlərdən biri təhkiyədəki eyni tipli ümumiləşdirmələrdir. Gətirilən parçada ətraf yağılardan qorunmaq üçün Bilgə xaqanın da qoşun çəkəsi, xaqanlıq taxtına əyləşəndə onun da «bəxti olduğu üçün, Tanrı buyurduğu üçün», kimi köməkçi vasitələrin hər dəfə təkrarlanması ədəbi ümumiləşdirmələr səviyyəsindədir.

Abidə Kül tiginə həsr olunsay da Göytürk imperiyasının dövlətçilik ənənəsi, o dövlətçilikdə xaqan və xalq, Türklük ruhunu yaşmaq kimi məsələlərin burada da həkk olunması zəruri bilinmişdir.

Təhkiyəçi Bilgə xaqanın öləri xatırlamasından məlum olur ki, o özü də əcdadların yolu ilə gedərək Türk xalqının birliyini qorumağa yönəlmiş: «Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu» (s.81). Xalqın birliyini qorumağın şərti kimi yenə də ətraf yağıları zərərsizləşdirməyə cəhd olunmuşdur.

Təhkiyənin bu yerində bilavasitə Kül tiginin barəsindəki məlumata keçid gözlənilməz olur. O dönüş səhnəsi belədir: «İşini, gücünü verərək bu qədər qanun qazanıb kiçik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı» (s.81). Kül tigin barədə məlumata beləcə onun ölüm xəbəri ilə keçilir. Bu da mətnə peripetiyə hadisəsi kimi seçilir. Qəhrəmanın ölümündən onun həyatına qayıdır ki, bu da bədii əsər priyomunun ilk nümunəsi fikrini oyadır.

Kül tiginin həyatı, qoşun başçısı kimi ordudakı fəaliyyəti Bilgə xaqanın özünün iştirakı ilə təqdim edilir: «Umaytək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı... Altı tayfalı Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, tabe etdik. Tabğaç On tutuk əlli (min qoşunla gəldi... döyüşdük). Kül tigin piyada hücum etdi. On tutuk yaraqlı əli ilə tutdu, ...o qoşunu orada məhv etdik» (s.81). Beləcə iki qardaş – Bilgə xaqan dövlət başçısı, Kül tigin qoşun başçısı kimi birgə çalışırlar.

Təhkiyədə döyüş səhnələrinə keçilir. Mətnə bu döyüşlər qəhrəmanın yaşı üzrə sıralanır: «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük».

Qədim Türklərdə döyüşü aparan əsasən süvari qoşunlar olmuşdur. Kül tigin də at belində döyüşür. Buradan əsərə at obrazı daxil olur. «İlk dəfə Tadığın çorm boz (atını minib hücum etdi, o at orada...) öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəqin Silig bəyin kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü» (s.81).

Bu deyilənlər gerçəklik faktı kimi də, yazıdakı ifadəsilə də maraq doğurur. Gerçəklikdə həqiqətən də döyüşdə Kül tiginin mindiyi atlar vurulub öldürülürdüsə, özü isə sağ qalırdısa bu Kül tiginin qəhrəmanlığından xəbər verir. Əsərdə buna işarələr də vardır: Kül tiginin «yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi, üzünə, başına biri də dəymədi». Burada qəhrəmanı ideallaşdırma açıqca sezilməkdədir. Yazıda bunlar eyni tipli hadisələrin ümumiləşdirilməsi, vahid üslubda ifadəsi şəklindədir. Məhz elə ədəbi ümumiləşdirmənin qədim nümunəsi olması ilə gərəklidir. Bunların hər ikisi – həm Kül tiginin bir qəhrəman kimi ideallaşdırılması, həm onun yazıdakı bədii tərzdə ümumiləşdirilməsi Türk milli düşüncəsinin qədim nümunəsidir.

Təhkiyədəki hadisə zənginliyi, əhvalatların birindən digərinə keçidlər bədii əsərlərdə olduğu təki təhkiyənin rəngarəngliyini təmin etmişdir. Budur, döyüşlərdən birbaşa nitqə keçilir. «...hücum etdiyini, Türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox etdik. Ondan sonra Yer Bayurku (sərkərdəsi) Ulu İrkin yağı oldu. Onu dağıdıb Türgi gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi» (s.81). Süjet eyni xətlədir: Yağı, hücum, qələbə. Türk ululuğunun bir əlaməti kimi süjeti bunlar müşayiət edir.

Türklərin apardığı döyüşlərin tarixi mətnə göstərilir. Tarix qəhrəmanın – Kül tiginin yaşları üzrə qeyd olunur. «Kül tigin (iyirmi altı...) yaşında (olanda) Qırğızlara qarşı qoşun çəkdi. Süngü batımı (qədər) qarı söküb (dağıdıb) Kögmən ormanı üzə yuxarı yürüyüb Qırğız xalqını yuxuda (ikən) basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayukunun (ağ ayğını) minib hücum etdi, bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. Qırğız xaqanını öldürdük, elini aldıq» (s.81). Qəhrəmanın iyirmi altı yaşı, hücum, qələbə.

Süjet Türklərin hücumları ilə davam etdirilir. Tarix yerində indi «o ili»dir. O ili Türgişlərə (qarşı Altun ormanı) üzüyuxarı qalxaraq. İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqını yuxuda basdıq. Türgiş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi, döyüşdük. Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi... yenə qoşuna girib Türgiş xa-

qanının əyanı Aztutuku əli ilə tutdu. Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq. O xalqı Tabarda (yerləşdirdik) (s.81).

Türk qoşunlarının hər dəfəki hücumu və onun nəticəsi tarixin özündə, söz yox ki, fərqli olmuşdur. Lakin onların yazıya alınması işlənmiş ümumi üslub qaydası üzrə aparılması ədəbi baxımdan maraqlı görünür. Fikir verək: Türgişlərə qarşı Altun ormanı üzüyuxarı qalxmaları, Türgiş xaqanının yuxuda basılması, Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etməsi, Türgiş xaqanını öldürüb elinin alınması (bundan əvvəl Qırğız xaqanını öldürüb elini aldıkları yazılmışdı), - bütün bunlar məhz bədii ümumiləşdirmə üsullarıdır.

Bilgə xaqan qardaşı Kül tiginlə həm xarici yağılara – Tabğaqlara, həm daxili digər Türk tayfalarına – Qırğızlara, Türgişlərə qarşı qoşun çəkdiqlərini yazdırır.

Növbəti həmlə Soğdak xalqına qarşıdır. «Soğdak xalqını tənzim edək deyə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdi» (s.81-82).

Ardıcıl döyüşlərlə Türk qoşunlarının zəiflədiyi halların da yazıya alınması mətnəki hadisələrin reallığını və onların daha çox məhz ədəbi təhkiyəyə yaxınlaşdığını göstərir. «Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi... igid döyüşçülər bizə hücum etmişdi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayırıb döndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara Türgiş xalqını orada öldürmüş» (s.82).

Bu əhvalatların özü də – qoşunun atları arıq, azuqəsi yox, peşman olma, - bunların nağıl edilməsi tərzində ədəbi təhkiyə nümunəsidir.

Bilgə xaqanın təhkiyəsində Kül tiginin həyatına, daha doğrusu onun döyüşlərinə keçiləndən bəri bu döyüşlər qəhrəmanın yaşları üzrə sıralanır. Kül Tiginin iyirmi yeddi, otuz, otuz bir yaşlarındakı döyüşləri şəklində. Məsələn, «Kül Tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. Karluku öldürdük, aldıq. Az xalqı yağı oldu. Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçının ağ (atını) minib hücum etdi, az eldəbərini tutdu, Az xalqı orada yox oldu. Xaqan əminin eli qarışıq (iğtişəş içində) olduqda, xalq elə asi olduqda İzgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağını (ağ atını) minib hücum etdi. O at orada yıxıldı (öldü). İzgil xalqı öldü» (s.82).

Bu parçadan da göründüyü kimi, təhkiyədə iki cəhət qoşa göstərilir: Qəhrəmanın yaşı və onun döyüşləri. Döyüşlərdə də «dörd tərəf yağ» olduğundan hər dəfə yeni düşmən tərəfi üzə çıxır. Gətirilən parçada döyüşlər Karluk, Az, İzgil xalqlarına qarşı aparılır. Hər dəfə də Kül tigin qalib gəlir.

Süjet bir müddət beləcə döyüşlərlə davam etdirilir. Görünür bu da Türk xalqının güzəranının döyüşlü güzəran olduğundandır. Həm ətraf yağılarla, həm daxili tayfalararası çəkişmələr döyüşsüz keçirmiş. «Bir ildə beş yol döyüşdük. İlk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük. Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı. Qoşun qarşılaşanda yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci dəfə Kuşlağakda Edizlərlə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum edib bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalq orada öldü». Sonrakı bir sıra döyüşlər bu sayaq təqdim olunur. Sanki bu döyüşlərin əhəmiyyətini xalqa başa salmaq istəyirmiş kimi təhkiyəçi arada birbaşa onlara müraciətlər edir: «Xatun anam, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləri kəniz olası idi, ölüləri yurdda, yolda yataraq qalası idi. Kül tigin olmasaydı, hamınız öləsiydiniz» (s.83).

Bu cür müraciətlər sadəcə birbaşa nitq olaraq qalmır, bütünlükdə təhkiyədə dönüş yaradır. Bunlar gerçəklikdə baş verən tarixi hadisələrin salnaməsi də hesab edilə bilərdi. Bu gətirilən parça isə müəllif mülahizəsidir, təhkiyədə təhlildir. Bax, mətnə ədəbi əsər məzmununu aşılaraq elə bu kimi müəllif təhlilləridir, münasibətləridir. Müəllif təhlilləri getdikcə dərinləşir, ona qəlb üzüntüləri süzülüb gəlir. «Kiçik qardaşım Kül tigin həlak oldu, özüm düşündüm. Görən gözüm görməz tək, bilən biliyim bilməz tək oldu, özüm düşündüm» (s.83).

Bilgə xaqan hələ hekayətinin ortalarında kiçik qardaşı Kül tiginin ölüm xəbərini demişdi. Budur, əsərin sonunda yenə də Kül tiginin kədəriliyidir. Qardaşının kədərindən görən gözü görməz olub, bilən biliyi bilməz olub. Ağır xəbər içərisində də Bilgə xaqan müdrikdir, həyata fəlsəfi baxışındadır: «Taleyi Tanrı yazır, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş». Burada nə yoxdur?! Həm fəlsəfi, həm bədii.

Bilgə xaqan kədərini mülahizə edir: «Eləcə düşündüm. Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü sıtqı gəlsə, yanaraq düşündüm... iki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqımın gözü, qaşu pis olacaq (ağlamaqdan) deyib düşündüm».

Bir qəhrəman sərkərdə kimi şöhrəti yayılmış Kül tiginin dəfninə gələnlər sadalanır: «Dəfn edən, ağı deyən Kıtay, Tatabı xalqından başda Udar Sənün gəldi. Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, hədsiz qızıl, gümüş gətirdi. Tibet xaqanından Bölön gəldi. Qərbdə gün batandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən Sənün oğlu tarkan gəldi. On ox oğlu Türgiş xaqanından Makraç möhürdar, Oğuz Bilgə möhürdar gəldi. Qırğız xaqanından tarduş İnançu çor gəldi».

Dəfnə həmçinin sərdabə ustası gəlmişdir. «Sərdabə tikən, naxış yaradan, yazılı daş düzəldən, Tabğaç xaqanının qohumu Çan sənün gəldi».

Deyildiyi kimi, Orxon yazıları, o cümlədən Kül tigin abidəsi bir neçə elm sahəsinin maraq dairəsindədir: Dilçilik, ədəbiyyat, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və digərləri. Mətnin məzmununu müəyyənləşdirmək naminə biz onu mümkün qədər süjet boyu izləməyə çalışdıq. Həqiqətən də bu elm sahələrinin hər birinin burada payı vardır. Bunlar öz yerində. Biz ədəbiyyatın üzünə qayıdıraq.

Süjetdə əsasən üç mərhələnin seçildiyini görürük: Müdrik, cəsur əcdadların – Bumin xaqanın, İstəmi xaqamın, Kapakan xaqanın hakimiyyəti illərinin təsviri mərhələsi, Kül tiginin qoşun başçısı kimi yetişib keçirdiyi döyüşlər mərhələsi və nəhayət qəhrəmanın həlak olması mərhələsi. Bu mərhələlərin hər biri adı çəkilən elm sahələrinə material verir. Bununla bərabər birinci mərhələdə əcdadların ideallaşdırılması, ikinci mərhələdə Kül tiginin hər döyüşdən qələbə ilə çıxması, onun qəhrəmanlıq fəthatları, üçüncü mərhələnin başdan-başa kədərə həsr olunması, qəlb üzüntülərinin izharı, - bütün bunlar birinci növbədə bədii aləmə mənsubdur.

Bəhs edəcəyimiz üçüncü əsər Kül tigin abidəsini yazdıran, Göytürk xanədanlığının görkəmli nümayəndəsi Bilgə xaqanın özünün abidəsidir. Əvvəla, Bilgə xaqan və abidəsi barədə: «Çin mənbələrində Mogilyan kimi qeyd edilən Bilgə xaqan... İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur sərkərdə Kül tiginin böyük qardaşdır, on dörd il xaqanlığın Qərb vilayətinin – tartuşların şadı, 716-734-cü illərdə isə Türk xaqanı olmuş, ölkəsinin qüdrətini xeyli yüksəltmişdir. Abidə 735-ci ildə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül tigin abidəsindən böyükdür. P.M.Melioranskinin verdiyi məlumata görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3 m 45, Şərq və Qərb üzlərinin eni 1 m, 74 sm, Şimal və Cənub üzlərinin eni 72 sm-dir... Abidənin Türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun qohumu Yolıq tigin hazırlamış və bir ay dörd gün ərzində «bitig taş»ə həkk etmişdir».¹

Bilgə xaqan abidəsi mətnində, bəzi yerlərində, söz çatışmadığından fikir qırıqlığına rast gəlinir. Mətnin əvvəlinin müxtəlif kitablarda fərqli ifadəsi də elə bu səbəbdəndir.

Bu mətn də hikmətli sözlərlə başlayır. «Tanrı tək Tanrı yaratmış Türk Bilgə xaqanı sözüm (budur). Atam Türk müdrik (xaqan taxta çıxdıqda) indiki... igidlər, sədaqətli doqquz Oğuz igidləri, məşhur bəyləri, xalqı... (Atam öləndən sonra Türk Tanrısının) buyruğu,

¹ Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov. Orxon Yenisey abidələri, s.91

müqəddəs Türk yerinin, suyunun iradəsilə Türk xalqının üstündə xaqanlıq taxtına oturdum» (s.104).

Yeni xaqanın yetişib taxta çıxması da mifik əlamətlərlə müşayiət olunur: Tanrı tək Tanrı yaratmış Türk Bilgə xaqan... Müqəddəs Türk yerinin, suyunun iradəsilə...

Bunlar mifik bədii başlanğıcdır.

Deyildiyi kimi, bu abidədə yazılanlar da Bilgə xaqanın dilindəndir. Kül tigin abidəsilə birgə bu hər iki yazı eyni dövlətin eyni dövründən bəhs edir. Fəqət burada təhkiyəçi Bilgə xaqan Türklərin tarixində böyük bir dövlət olan Göytürk dövlətinin başçısı obrazında çıxış edir. Dövlət başçısının öz dövləti və xalqı haqqında tarixi, siyasi, hərbi, ictimai, mədəni məzmunlu düşüncələridir, dedikləridir. Bu abidədə qədim Türk dövlət quruculuğunun, dövlətçiliyinin bəzi xarakterik cəhətlərini əks etdirir. Məsələn, xalq üçün möhkəm qanunun yaradılması, ətraf yağılardan xalqın müdafiəsi, ölkəyə qənimətlərin gətirilməsi və s. Mətnə əsas yerdə Bilgə xaqanın başçılıq etdiyi Göytürk dövlətinin apardığı döyüşlərdir. Kül tigin abidəsindən bəhs edərkən aparılan ordu savaşlarının qəhrəmanın yaşları üzrə qeydə alındığını görmüşdük. Həmin qayda burada da davam etdirilir. «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, varını (dövlətini) onda aldım. On səkkiz yaşında altı vilayətli soğdakılara qarşı qoşun çəkdim... O qoşunu orada yox etdim. İyirmi yaşında basmillar, müqəddəs qəbiləm (mənim) xalqım idi. Karvanlar (xərac karvanları) göndərməz deyə qoşun çəkdim, ...tabe etdim, çoxlu hərbi qənimət evə gətirdim. İyirmi iki yaşında Tabğaça qarşı qoşun çəkdim...» (s.105-106)

Bir müddət təhkiyə bu qaydada davam etdirilir. Yaşlar üzrə qeydə alınan axırmcı döyüş təhkiyəçinin əlli yaşında apardığı döyüşdür. Həmin müddət ərzində iyirmidən çox döyüşün yazıya alındığını görürük. Bəzən bir ildə Türklər ətraf yağılarda dörd-beş savaş aparmalı olmuşlar.

Burada tarixi gerçəklik və onun yazıya alınması məsələsi üzərində dayanmaq lazım gəlir. Şübhəsiz ki, tarixi gerçəkliyin özündə bu savaşların başlanması, gedişi və nəticələri fərqli şəkildə olmuşdur. Lakin onların yazıdakı əksi belə deyildir. Yazıda onların ifadəsi eyni tiplidir. Döyüşlərin hamısı Türklərin eyni tipli qələbəsi, əldə etdikləri qənimətləri ilə bitir. Eyni üslubda eyni ümumiləşdirmələr aydınca seçilməkdədir ki, bu da təhkiyəni ədəbi təhkiyə şəklinə salmış olur.

Tanrının yerdəki nümayəndəsi kimi ehtiram göstərilən xaqanla, onun fəaliyyətilə xalq ayrılmazdır. Bu ənənəni müdrik Bilgə xaqan öz əməllərində yaşadır. «Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün Türk xalqı qazanmış. Mən bu cür səylə başlayaraq qazanmasaydım,

Türk xalqı öləsi idi, yox olası idi. (Türk) bəyləri, (Türk) xalqı düşünün, eləcə bilin» (s.106).

Burada deyilənlər Türk xaqanlığının uca tutduğu əcdadlardan gələn müqəddəsliklərdir: Tanrı yar olduğu üçün, xaqanın özünün müdrikliyi, səyi və bu kimi amalların xaqan tərəfindən xalqa nəsihəti. Tanrının rəhmi, xaqanın müdrikliyi, səyi. Bunların xalqa təlimi. Bu ilkin təlimlər ehtimal ki, Türk qövminin məlum Şərq didaktikasma verdiyi əzəli töhfələrdəndir.

Xaqanın səyi ilə xalqa qazandırılanlar bir qədər də açıqlanır: «Üstə Tanrı, altda yer yar olduğu üçün... (sarı qızılını) parlaq gümüşünü, qıraqlı (kəsilməmiş) ipəyini, əkinlik taxılını, cins at və aygırını, qara samurunu, göy dələsini Türkimə, xalqıma qazandım, tədarük etdim» (s.108). Bütün bunlar hekayət təhkiyəsi deyildir.

Təhkiyəyə ədəbi məzmun gətirən məsələlərdən biri yenə də mətnə əilə məişət məsələlərinin inikasıdır. «Mən türkiş xaqanına qızımı adətimize, ulu qanunlarımızla verdim. Türkiş xaqanının qızını adətimize, ulu qanunlarımızla oğluma aldım».

Mətnin sonu Kül tigin abidəsinin sonunu xatırladır. Təhkiyəçi Bilgə xaqan orada kiçik qardaşı, ordunun başçısı Kül tiginin ölümündən kədərlərini yazdırmışdı. Bilgə xaqan indi bu mətnə atası İltəris xaqanın dəfnini xatırlayır.

Araşdırıcılar Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri arasında müəyyən bənzərlik görürlər. «Kül tigin və Mogilyan (Bilgə) xaqanın mətnləri üslubca canlı və cəlbedici özəlliyə malikdir. Eyni zamanda bəzi bölmələrində standartlıq özünü göstərir. Döyüşlərin təsviri, xaqanların xidmətinin qeyd edilməsi, mətnlərin giriş və sonluqlarındakı bənzəyişlər, - bütün bunlar rəsmi təhkiyə üslubunun formalaşdığını bildirir».¹

Orxon yazıları sırasına xaqan, sərkərdə abidələri ilə yanaşı vəzir – Tonyukuk abidəsi daxildir. Tonyukuk kimdir? «Tonyukuk üç Türk xaqanının – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanın vəziri olmuşdur. O, Türk xaqanlığının ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən biridir... gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, sonralar düşmənlərə qarşı uğurlu döyüşlərdə və bütövlükdə xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Tədqiqatçıların bir qismi abidənin, təxminən 716-cı ildə, Tom-sen isə 725-ci ildə qoyulduğunu söyləyir».²

¹ Бернштам А.Н. Социально-Экономический строй орхон-енисейских Тюрков VI-VIII веков. М.Л. 1946, с.37-38

² Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov, Orxon-Yenisey abidələri, s.111

Üç xaqanın hakimiyyəti dövründə vəzirlik edən Tonyukuk müdrik dövlət xadimidir.

Xalq başçısı xaqan, ordunun başçısı sərkərdə, indi də dövlətin vəziri. Tanış olduğumuz abidələr bu tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş əsərlərdir. Elə Orxon abidələrinin başlıca nümunələri də bunlardır.

Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdı. Yazan da özlərinin qohumu Yoliq tigidir. Tonyukuk abidəsi isə Tonyukukun öz dilindəndir. O, sözünə belə başlayır: «Müdrik Tonyukuk mən özüm Tabğaç elində tərbiyə aldım. Türk xalqı Tabğaça tabe idi (s.121).

Tonyukukun yetişdiyi mühit yeni hakimiyyətə gələn və yanılıb əcdadların yolunu unudan Türk başçılarının bacarıqsızlığı üzündən Türk ellərinin Şərqi Tabğaçlara tabe olduğu dövrə təsadüf etmişdir. O məlum məğlubiyyətə abidələrdə dönə-dönə qayıdır. O əlli illik istila (630-680-82) Göytürklərin tarixində dərin iz qoymuşdur. Bunun bir sübutu da Tonyukuk abidəsinin də həmin istila ilə başlamasıdır. «Xanı olmayan Türk xalqı Tabğaçdan ayrıldı. Xanlandı (xanı oldu). Xanını qoyub (atıb) yenə Tabğaça tabe oldu. Tanrı elə demiş: xan verdim, xanını qoyub (Tabğaça) tabe oldun. Tabe olduğu üçün Tanrı (onu) öldürmüş. Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində boy (qəbilə) qalmadı. Kolda (çöldə) daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu...» (s.121) Bu, həmin o əhvalatdır ki, İltəris xaqanın başçılığı ilə Tabğaçların əsarətindən qurtarmaq üçün Türklərin üsyanı başlamışdı. Dağdakılar aşağı enmiş, şəhərdəkilər dağa qalxıb birləşib yeddi yüz adamı ardlarmca aparmışlar. Məlum olur ki, həmin üsyanda dövlət vəziri Tonyukuk da iştirak edirmiş. O, üsyançıların çöldəki güzəranını nəql edir: «Çuğay kuzda, Qara qumda otururduq. Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quşək idi, biz sayıq idik» (s.122).

Burada deyilənləri sadəcə məlumat şəklində də bildirmək olardı. Məsələn: Biz mühasirəyə düşmüşdük, mühasirədə oturub gözləyirdik, - şəklində. Lakin müəllif bununla kifayətlənmir. Mühasirədəki güzəranı ifadəsinə keçir. Nə yediklərini, ac-toxluqlarını bildirir. Ac qalmadıqlarını, keyik, dovşan ovlayıb yediklərini yazır. Hələ bənzətməyə də varır: Yağımız ətrafda yırtıcı quşək idi.

Üsyançıların çöldə mühasirədə keçirdikləri günlərin belə incəliklə təsviri hər şeydən artıq bədii təsvir nümunəsi deyilmi.

Üsyançılar mühasirədəkən Oğuzlardan casus gəlir. Casusun gətirdiyi xəbərlər nə qədər ətraflı verilir. Bütün müharibə cinahları sadalanır, o cinahlarda kimlərin durduğu, haradan hücum etdikləri deyilir və onlara reaksiya bildirilir. «O xəbəri eşidib gecə yatmağım

(yuxum) gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim».

Cəsusun gətirdiyi xəbərin oyatdığı həyəcana baxaq: o xəbəri eşidib gecə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi.

Belə bir şəraitdə vəzir xaqana müraciət edir ki, ətrafdakı qüvvələr birləşə bilər, onda bunlar mühasirədə qalacaq. Vəzir müraciətində çıxış yolu kimi özlərinin ehtiyat qoşunlarını xaqana xatırladır. «Şərqdə Kıtayda, Cənubda Tabğaçda, Qərbdə Kurdanda, Şimalda Oğuzda iki – üç min qoşunumuz var, gələcəyik (deyiblər), buna sözün varmı? Eləcə müraciət etdim. Xaqanıma mənim (özümün) müdrik Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi: (Qoşunu) könlüncə apar, - dedi. Göy Önü (keçərək) Yuxarı Ötükən Ormanma (yaylasına) apardım» (s.122).

Mətnə yığcamlıq naminə sıx yazılan bu fikirlər əslində vəzirlə xaqan arasında gedən dialoqdur.

Bu yerdə vəzir mətnə mənası tam aydın olmayan oxşar bir misal gətirir: «Nazik (bir şey) ikən toplamaq asan imiş, incə üzmək asan (dır). Nazik qalın olsa, toplamaq igidlikdir. İncə yoğun olsa, üzmək (qoparmaq) igidlikdir».

Qədim Türklərin həyatında onların Tabğaç əsarətindən qurtarmasının tarixi əhəmiyyətini həkk etdirmək istəyirmiş kimi həmin əsarətdən qurtuluşu mümkün qədər ardıcıl verməyə cəhd hiss olunur. «Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq), çaya töküldü. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər... Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm müdrik Tonyukuk gətirdim. (Xaqan) ötükən yerində yerləşib, - deyərək Cənubdakı xalq, Qərbdəki, Şərqdəki xalq gəldi. İki min idik, biz iki qoşun olduq... Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkirdim» (s.123).

Biz görürük ki, qoşun başçısı sərkərdə ilə yanaşı xaqan və onun vəziri xarici yağılarla bilavasitə döyüşdədirlər. Bu cəhət yazıların necə mühüm hadisə olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Qədim Türklərdə yağılara qarşı mübarizə dövlət işi imiş. Vəzirin fəaliyyəti də bu işə yönəlmiş: «Tabğaç xaqanı yağımız idi. On ox xaqanı da yağımız idi. Art (ıgı Qırğız) güc(lü xaqanı yağımız) idi. O üç xaqan məsləhətləşib Altun ormanı (yaylası) üzərinə yürüş edək, - demiş... Şərqə – Türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəcəkmiz. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, demiş» (s.123). Yenə də ətraf yağılar. Türk xaqanının cəsurluğu, məsləhətçisinin müdrikliyi üç yağ xaqanlılığı birləşib birgə müharibə aparmağa vadar etmişdir.

Belə bir vəziyyətdə vəzir xaqana yenidən, üçüncü dəfə müraciət edir. Bu dəfəki müraciət qoşunu hücum səfərinə aparmaq üçündür. Mətnin bu yeri məhz səfərnəmə kimi maraq doğurur. «Düşündüm, xaqanıma müraciət etdim. Qoşun yürütdüm. Atlandı, - dedim. Ağ Tərməl (çayını) keçərək düşərgə saldırdım. Atlara mindirərək qarı sökdüm. Atları yedəkləyib piyada ağac tutaraq yuxarı qaldırdım. Öndəki döyüşçü(lər) (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq olan təpəni aşdıq, yumbalanıb endik. On gecədə yandakı qar uçuğunları dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldığı üçün boğazlandı. Xaqan kədərənib: - sürətlə getməyə çalış, - demiş. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik. Saymaq üçün (atlardan) düşdük. Atları bağladıq. Gündüz də, gecə də getdik» (s.124). Bu parçadakılar hər şeydən daha artıq nəsr təhkiyəsidir. Elə bil bu gün yazılmış bir hekayədən, yaxud romandan götürülmüşdür.

Təhkiyənin davamı bundan əvvəlki abidələrdə bəhs edilən – Tabğaçlara, Qırğızlara, Türgişlərə, On ox xalqına qarşı aparılan döyüşlərin məlumatıdır.

Bilgə xaqan abidəsində deyildiyi kimi, bu döyüşlərdə xaqan özü bilavasitə iştirak edirmiş. İndi sözü gedən məqamda Xaqan da vəzirlə birgə döyüş düşərgəsində imiş. «...O xəbəri eşidib xaqanı: - Mən evə qayıdım, - dedi. Xatun yox olmuşdu (vəfat etmişdi), onu dəfn edim, - dedi».

Xaqan evə gələrkən vəzirə tapşırıqlar verir: «Altun ormanında oturun, dedi. Qoşun başçısı İnəl xaqan... Müdrik Tonyukuk, - mənə dedi, bu qoşunu apar, - dedi. Cəzanı könlüncə ver, mən sənə nə deyim, - dedi. Gəlsələr, səsdən adam çoxalır, gəlməsələr, dil, xəbər alaraq otur, - dedi. Altun ormanında (yaylasında) oturduq» (s.124).

Bu parçada biz dialoqlu təhkiyənin ilkin nümunəsini görürük. Yazılış qaydası müasir formaya salınsa məlum nəsr dialoqudur.

Qoşun Altun yaylasında dayanarkən necə hərəkət etmək barədə xaqandan gələn göstərişlərin hər biri qələmə alınır. Məsələn, vəzir On ox qoşununun yaxınlaşdığını eşidərkən: «o sözü (xəbəri) eşidib xaqana o sözü (xəbər) göndərdim. Nə edim? Sözü (cavabı) yenə gəldi: - oturun, deyə – demiş. Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basılmağa qoyma, - demiş». Görünür xaqan, müasir dillə desək, eyni zamanda baş komandanmış. Bunlar Qədim Türk dövlətçiliyinin əlamətləridir. Bu yerdə Böyük xaqanın Tonyukuk barədə fikirləri də yazılmışdır. «Böyük xaqan mənə eləcə demiş: - Apa Tarkana gizli xəbər göndərmiş. Müdrik Tonyukuk ayıqdır, mərddir (ağlı özündədir), an-layar...»

Vəzir Tonyukuk Altun ormanındakı qoşunu hərəkətə gətirir. «Altun ormanını (yaylasını) yolsuz aşdım, İrtiş çayını keçidsiz

(körpüsüz) keçdik, gecəni gündüzə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq».

Burada iki cəhət seçilir: Vəzirin idarə etdiyi qoşunun cəsarəti – yolu – izi olmayan Altun ormanını aşmaları, İrtiş çayını o taya keçmələri və təhkiyənin hekayə tərzidir.

Vəzirin idarə etdiyi az saylı üsyançılar düşmənin böyük qüvvəsi ilə qarşılaşır. «Dil gətirdi, xəbəri bu cür: - Yarış yazıda yüz minlik qoşun toplaşdı, - deyir. O xəbəri eşidib bəylər hamısı: - Qayıdaq, təmiz abır yaxşıdır, - dedi. Mən belə deyirəm: Mən müdrik Tonyukuk. Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik. Gəlmiş adamlar cəsurdur, - dedi... Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su (bir) qələbə verdi. Niyə qaçaq. Hücum etdik, dağıtdıq (yaydıq). İkinci gün gəldi (onlar) çoxdur deyə, niyə qorxuruq, (biz) azıq deyə? Niyə basılaq, hücum edək, dedim (düşmən) od kimi qızıb gəldi. Döyüşdük. İki ucu (qanadı) bizdən yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün çoxdur, deyə biz qorxmadıq döyüşdük... Dağıtdıq (yaydıq). Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını orada öldürdük, əlliye qədər döyüşçü tutduq» (s.125).

Əgər diqqət edilsə əvvəlki abidələrə nisbətən bu yazıda hərbi səfərlər də, döyüş məlumatları da bir qədər müfəssəldir. Elə bu cəhət də təhkiyəyə ədəbi məzmun aşılamış olur.

Yazının bəzi yerlərində söz qırışıqlığı, cümlə yarımçıqlığı olsa da daşın xəttə toxunmayan yerlərində təhkiyə fikir ardıcılığı və məntiq ilə irəliləyir: «Gecə On ox xalqına xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib On ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi».

Tonyukuk On ox xalqını da yürüşə aparıb Dəmir qapıya çatanda belə bir əhvalat qeyd olunur: «Tinası oğlu yatan dağa çatmış, sahibi yox imiş. O yerə mən müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gölin, xalça, saysız pul gətirdi». Türklərin döyüşlərdən əldə etdikləri qənimətlər sırasında «sarı qızıl», «parlaq gümüş» şəklində ifadələr digər abidələrdə də nəzərə çarpır ki, bunlar da epitetli ifadələrdir.

Mətnin bu yerində Tonyukuk özü ilə əlaqədar vəziri olduğu İltəris xaqanı, Kapağan xaqanı yad edir. «İltəris xaqan bilik sahibi (olduğu) üçün, cəsur olduğu üçün Tabğaç (qarşı) on yeddi (dəfə) döyüşdü, Kıtaya (qarşı) yeddi (dəfə) döyüşdü, Oğuza (qarşı) beş (dəfə) döyüşdü. Onda məsləhətçi də, əlbəttə, mən idim. Sərkərdəsi də (yağı üzərinə gedəni) mən idim» (s.125). Bunlar həm xaqanın, həm məsləhətçinin vəzirin vəsfi kimi də seçilməkdədir. Bu vəsf hələ davam etməkdədir. Həm özünü, həm xaqanı vəsf. «Qızıl qanımlı tökərək, qara tərini axıdaraq, işimi, gücümü verdim, mən özüm uzun süvari dəstələri göndərdim. Arkuy keşikçi qülləsini ucaltıdım... Xaqanımla (birlik-

də) qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!» Göründüyü kimi, təhkiyə rəsmi şəkildə aparılmır, təhlilli şəkildə aparılır. Vəzir canla-başla çalışdığını beləcə də yazdırır. «Qızıl qan», «qara tər» kimi dilimizdə ilkin epitetlər meydana çıxır.

Mətnlərdə dönə-dönə xalqın varlığı xaqanın varlığına bağlanır. «İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasam, el də, xalq da yox olacaqdı. Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün el (dövlət) də el oldu, xalq da xalq oldu». Bunlar gəlişi gözəl sözlər deyildi, Türk xalqının tarixi taleyidir. «Türk müdrik xaqanı Türk Sir xalqını, Oğuz xalqını yüksəldərək (taxta) oturur». Yeri gəlmişkən, mətnlərdə «Türk xalqı» ifadəsinin sinonimi kimi «Sir xalqı» ifadəsi işlənməkdədir. Görünür «Sir», xalqımız tarixi adlarındanmış. Əlbəttə, sözün etimologiyası öyrənilməlidir.

Fikir verək: Türk müdrik xaqam Türk Sir xalqını, Oğuz xalqını yüksəldərək taxta oturur. Türk Sir xalqını, Oğuz xalqını yüksəltmək.

Qədim Türk təfəkküründə Göylərlə bağlı mənəvi-mifoloji məzmunlu dünyagörüşü mövcuddur. O dünyagörüşü Türkləri Göylərin qatları ilə marağa sövq edirmiş... Kül tigin abidəsindəki müvafiq məqamı yada salaq: üstə Türk Tanrısı, Türk müqəddəs yeri, suyu elə demiş: - Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu Tanrı təpəsindən tutub yuxarı qaldırmış.

Bu deyilənlər əməli, fiziki icradan çox mənəvi məzmun daşıyır. Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə Tanrı onların başçıları təpəsindən tutub yuxarı qaldırmış – yəni yüksəltmişdir. Sözün geniş mənasında Türk xalqını yüksəltmək. Maraqlıdır, iyirminci əsrin əvvəllərində geniş yayılmaqda olan «Türkçülük» anlayışının məğzində duran da «Türk xalqını yüksəltmək»dir.

Nəzərdən keçirdiyimiz bu Orxon mətnləri Yenisey epitafiyalarından fərqli olaraq epik formalı, geniş məzmunlu yazı növüdür. Bunlar artıq sərbəst yaradıcılıq işidir.

Bu abidələrdə çox mətləblərdən söz açılır: Türklərin məskunlaşdığı, döyüşlər apardıkları coğrafi ərazilər, o ərazilərdə yaşayan xalqlar, tarixi hadisələr və digərləri. Bu sahələrin hər birində Qədim Türklüyümüzün milli faktları hiş olunmaqdadır. Bütün o milli tarixi faktlar ədəbi təhkiyə şəkildə ifadə olunmuşdur.

Yenisey yazılarında deyilənlərin üzü keçmişdir. Orxonda isə gələcəyə üz tutulur. Türk xalqı ayıqlığa, diriliyə çağırılır.

IV FƏSİL

QƏDİM TÜRK ŞEİRİ

Bundan əvvəlki fəsillərdə bəhs edilən bədii nümunələrin – Yenisey yazılarının və Orxon abidələrinin konkret mənbəyə, – qəbirüstü daşlar və bəngü daşlar, – müəyyən tarixi zaman hədudlarına, – V-VI əsrlər və 690-740-cı illər, – malik olduğunu gördük. Abidə yazılarının misilsizliyi bir də ondadır ki, onlar həmin daşların simasında əyani, predmetli tarixi mənbəyə malikdirlər.

Bu baxımdan qədim şeirimizin mənbə mənzərəsi bir qədər başqadır. Bu janrın nümunələri ilkin mənbələrini mühafizə edə bilməmişdir. Bununla belə əldə qədim şeirin kifayət qədər tarixi nümunələri vardır. Buradan da özlüyündə Qədim Türk şeiri anlayışı mövcuddur.

Bizim son üç cildlik ədəbiyyat tarixinin birinci cildində ayrıca qədim milli şeir məsələsi qoyulmamışdır. Birinci fəsildə deyildiyi kimi, yalnız cildin əhatə etdiyi dövrə işarə ilə «Ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər» sözləri yazılmışdır ki, bundan da bir şey hasil olmadığını orada demişdik.

Bizim milli ədəbiyyat tarixçiliyindən fərqli olaraq dünya türkologiyasında bu məsələ qoyulmuşdur. Məsələyə münasibətdə türkoloji mərkəzlər axtarışsız və tapıntısız deyildir. Onlardan üçünə baxaq: Türkiyə, Orta Asiya və Rusiya.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında «Əski Türk şeiri» adında ayrıca kitab buraxılıb.¹ Orta Asiyada «Türklərin qədim poeziyası barədə» başlıqlı xüsusi tədqiqat yazılıb.² Rusiyada «Poeziya Tyurkov – VI-VIII v.v.» kitabı çıxdır.³ Beləliklə – «Əski Türk şeiri», «Türklərin qədim poeziyası» və «Drevnetyurkskaya poeziya» anlayışları konkret tədqiqatlarla türkoloji ədəbiyyatda öz yerini tutmuşdur.

Bu adlar altında nəyin nəzərdə tutulduğuna gəldikdə onlar fərqlidir. Qarşıda görəcəyimiz kimi, Aratın kitabında «İslamıq öncəsi» dövrünün – bizdə adı bəlli olmayan qədim müəlliflərin imzalı və bir də «Mani şeiri» deyilən imzasız şeirlərdir. Xayitmetovun «Türklərin qədim poeziyası» deyə Mahmud Kaşqarının məlum «Divani lüğət – it-türk» abidə əsərindəki şeirlər nəzərdə tutulur. Steblevanın «Drevnetyurkskaya poeziya» adı altında Orxon abidələri şeir kimi təhlil edilmişdir ki, bu barədə demişdik.

¹ Rəşid Rəhməti Arat. Əski Türk şeiri

² Хайитметов А. О древней поэзии Тюрков. «Советская Тюркология», 1972, №1

³ Стеблева И.В. Поэзия Тюрков – VI-VIII в.в. М.1965

Bu mövcud faktlar – Qədim Türk şeirinin əsl, əldə olan nümunələri və onların barəsində indiyədək yazılmış olan elmi ədəbiyyat, ümumən bu yöndə ətrafımızda baş verənlər öz növbəsində bizdə «Qədim Azərbaycan Türk şeiri» anlayışını reallaşdırır, onun ədəbi, elmi təsisatı və tədqiqi məsələsini zəruriləşdirir.

Qədim Azərbaycan Türk şeiri. Bu hansı şeirdir? Onu harada axtarmalı?

Qədim Türk şeiri anlayışı ümumi Türk şeirini əhatə etdiyindən o, həm də Qədim Azərbaycan Türk şeirini özündə birləşdirir.

Odur ki, qədim Azərbaycan şeiri ümumtürk şeirindən kənar deyildir.

Bütünlükdə Qədim Türk ədəbiyyatında olduğu kimi, qədim şeir, onun tarixi ilə də daha çox türkologiyada məşğul olunmuşdur. Keçmiş sovet türkologiyasında Qədim Türk mədəniyyətindən bəhs edilərkən aparılan dövrləşmələrdən biri belədir: I Hun dövrü. Bu dövr miladın V əsrinə qədər olan müddəti əhatə edir. Hun imperatorluğundan sonra onun mədəniyyət sahəsində varisi yenə Türklər olmuşdur. İmperatorluğun yazı mədəniyyəti daha çox Oğuzlarda və Uyğurlarda davam etdirilmişdir. II Qədim Türk dövrü. Bu dövrə VI-IX əsrlər aiddir. Göründüyü kimi, bu ikinci dövr Türk yazılı abidələrinin meydana çıxdığı əsrlərdir. Qədim Türklərdə yazı mədəniyyətinin, dövrünə görə ədəbi dilin və bədii düşüncə növünün tərəqqi etdiyi bir dövr. Əldə olan tarixi mədəniyyət faktları – abidələrdəki yazı təcrübəsi, fikrin, o cümlədən bədii fikrin yazıda ifadəsi qədim milli şeirin nümunələrini birinci növbədə məhz yazılı abidələrlə əlaqəli axtarmağa yönəldir. Burada da bələdçi abidələrdir. Abidələri tutub getmək lazım gəlir.

Həmin dövrdən xəbər verən və abidələrlə əlaqəli görünən mükəmməl mənbə Mahmud Kaşqarlının ensiklopedik «Divanı lüğəti-türk» abidə əsəridir. Sorağına düşdüyümüz Qədim Türk şeirinin mühüm bir tərəfi burada həfz olunmuşdur.¹

Müqayisələr göstərir ki, «Divan», buradakı ədəbi nümunələr Orxon abidələri ilə tam bir sıra yaxınlıqlara malikdir. Birinci növbədə hər ikisində eyni dövrün hadisələridir.

Türkologiyada bu barədə bizdən əvvəl fikir deyilmişdir.² Türkoq Stebleva İ.V. «Divan»dakı poetik mətnlərin kompozisiyasından bəhs edərkən oradakı döyüş hadisələrinin Orxon yazılarında sözü ge-

dən döyüşlərlə uyğunluğunu aşkar etmişdir. Bundan əlavə digər yaxınlıqlar da nəzərə çarpır ki, onları deyəcəyik.

«Divan»ın üzə çıxmasından bəri (1915) müxtəlif ölkə alimləri onun üzərində müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar aparmışlar.

Türk xalqlarının ortaq mədəni hadisəsi olan «Divan» çoxtərəfli məzmunu malikdir. Onun ədəbi tərəfi ayrıca sahədir.

Keçən əsrin 20-ci illərindən etibarən dünya türkologiyasında «Divan»ın ədəbi araşdırılması aparılır. Keçmiş sovetlər birliyində akademik V.V.Bartoldun tarix istiqamətli araşdırmalarının ardınca S.E.Malov «Divan»dakı şeirlərin bir neçəsini Rus dilinə çevirib Daşkəddə çap etdirmişdir (1926).

Yəni M.Kaşqarlının ensiklopedik məzmunlu «Divan»ının ədəbi fonduna maraq, bu istiqamətdə ondan söz açılması təzə deyildir. Lakin onlar – cüzi bir hissəsini çıxmaq şərtilə, - ədəbiyyatşünaslığın ilkin tələbləri mərhələsindədir. «Zəngin ədəbi fondu olan DLT-nin ədəbi yönümdə tədqiqi, əsasən, tərtib, nəşr, tematik qruplaşdırma, yazılı və şifahi ədəbiyyat (folklor) örnəklərinin fərqləndirilməsi, formal poetik əlamətlərin ənənəvi şəkildə çeşidlənməsinə say göstərilməsi səviyyəsindədir».¹

«Divan»da daxil olmaqla Qədim Türk ədəbi abidələrinin milli ədəbiyyatın tarixi istiqamətində öyrənilməsi elmimizdə hələlik öz yerini tutmayıbdır. «Divan»a gəldikdə milli filologiyamızda onun taleyi gətirməmişdir. 30-cu illərin ikinci yarısında Elmlər Akademiyasında Xəlil Səid Xocayevin başçılığı ilə «Divan» ərəbcədən türkcəmiyə tərcümə edilmişdir. Həmin tərcümə 1939-cu ildə S.E.Malov və A.N.Kononov tərəfindən redaktə olunmuşdur. Lakin yarım əsrlik sovet dövründə, nə də son on beş illik müstəqillik müddətində bu möhtəşəm abidə bizdə çap edilməmişdir. Bu, bizim milli Türkcülüyümüze münasibətin səviyyəsindən xəbər verir

Bizdə «Divan»a ədəbi maraq son vaxtlar artmaqdadır.²

«Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabının «Erkən orta əsrlər ədəbiyyatı» fəslində «Divan»a yer verilmişdir. «Divan»dakı ədəbi nümunələrdən danışılarkən «atalar sözləri, şerqilər, müxtəlif şeirlərdən gətirilən misra və beytlər, epik məzmunlu parçalar, ... dörd ağı nümunəsi də ayrıca maraq doğurur», - deyilir.³ Gətiri-

¹ Mahmud Kaşqarlı. Kitabı Divanı lüğəti-türk.

² Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период, с.127

¹ Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlının «Türk Dillərinin divanı kitabı»nda ədəbi mətnlər, Bakı – 2001, s.16

² Əlyar Səfərlı, Xəlil Yusifli. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, «Ozan» 1998; Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlının «Türk dillərinin kitabı»nda ədəbi mətnlər, Bakı 2001; Nizami Cəfərov. Qədim Türk ədəbiyyatı (müntəxəbat) Bakı AZAtam, 2004

³ Əlyar Səfərlı, Xəlil Yusifli, göstərilən kitab, s.29-30

lən şeirlərin Türklərin «şifahi və yazılı ədəbiyyat» nümunəsindən olması fikri mənalıdır.

«Qədim Türk ədəbiyyatı» müntəxabatında «Divan»dakı şeirlərin çox qismi mövzular üzrə qruplaşdırılıb indiki oxunuşu ilə birgə çap etdirilmişdir.

Gənc tədqiqatçı A.Xəlilin kitabı öz əhatəliliyi ilə seçilir. Burada bir neçə istiqamətdə iş görülmüşdür: Abidənin tarixi, onun strukturu, Abidə mətnlərinin tədqiqi tarixi, ədəbi, bədii mətnlər, çox mükəmməl olan qeydlər və şərhlər bölmələrində iş aparılmışdır. Ümumən bu kitab «Lügət»dən bədii mətnlərin seçilməsi, mövzular üzrə qruplaşdırılması, tərtib, izah və nəşr xeyirxah məqsədlərinə xidmət edir.

«Divan»ın ədəbi tərəfi bir neçə növ mətnlərdən ibarətdir. M.Kaşqarlı əsərin müqəddəməsində yazır: «Mən bu kitabı hikmət, səci, atalar sözü, şeir, rəzəz, nəsr kimi şeylərlə süsləyərək heca hərfləri sırasına tərtib etdim». Göründüyü kimi, bunların hamısı ədəbi növlərdir.

Deyildiyi kimi, «Divan»ın bədii mətnləri Orxon abidələri ilə əlaqəlidir. Orxon abidələrinin bir sıra tərəfləri «Divan» mətnlərində öz əksini tapmışdır.

Birincisi, Türklərin Tanrıya tapınmasının, Tanrıçılıq inancının, etiqadının bu hər iki mənbədə eyni müqəddəsliklə yaşadılması, əks olunmasıdır. Qədim Türklərdə kök salmış Tanrıçılıq düşüncəsinin yazıya, özü də bədii yazıya gətirilməsidir.

Orxon abidələrindəki Tanrıçılığı görmüşdük. Onların bəzilərini bir daha xatırlayaq: Tenri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım. – Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum (Kül tigin abidəsi). Tenri təg Tenri yaratmış Türk Bilgə kağan Sabım. – Tanrı tək Tanrı yaratmış Türk Bilgə xaqanı sözüm (budur) (Bilgə xaqan abidəsi)...

«Divan»da Tanrı – Tengri sözü əvvəla lügət kəlmələri sırasında verilib. O belədir: «Tengri: Ulu Tanrı. Türklərin dinulusu Tanrıya tapmır» (III, 377). Kaşqarlının bu məlumatı Türk ulusunun dini görüşlərinin tarixi baxımından qiymətlidir. Özü də «Allah» əvəzinə möhz «Tanrı». Deməli, tarixən, ərəblərdən alınmazdan qabaq Türklərin öz «Tanrı»sı varmış.

Bir də var «Divan»ın hikmətli kəlmələrində, bədii fikirdə Tanrıçılıq:

Tənqri ajun türkitti. – Tanrı dünyanı yaratdı.¹ Tənqri oğul toğdırdı. – Tanrı oğul doğurdu. (II, 173) Tənqri ol yağmuz yağltan. – Yağış yağdıran Tanrıdır (III, 53).

¹ Mahmud Kaşqarlı. Divanü lügət-it-Türk, II cild, 1985, s.303

İkincisi, Qədim Türklərdə İlahə Ana Umayın hər iki abidədə yer tutmasıdır: «Umay təg ökim katun kutuna inim Kül tigin ər at bultı» – Umaytək anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin adı qazandı. (Kül tigin abidəsi)

«Divan»da: «Umayqa tapınsa oğul bolur» – Umayya tapınanın oğlu (övladı) olar. (Besim Atalay I, 123).

Üçüncüsü, hər iki ədəbi abidə – Orxon yazıları və «Divan»dakı şeir mətnləri eyni kökdən – Oğuzdan başlaması, ondan bəhs etməsidir.

Orxon abidələrində Oğuz, Oğuzluq faktoru mərkəzi yer tutduğunun şahidi olmuşduq. Yenə də yada salaq: Bu Tabğaçda yıraya bəg Oğuz ara yeti ərən yağı bolmuş. – Bu Tabğaçda Şimala bəy Oğuzlar arasında yeddi igid (ərən) yağı olmuş (Ongin abidəsi)... Tokuz Oğuz bəgləri, bodynı, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tınlə! – doqquz Oğuz bəyləri, xalqı bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə! (Kül tigin abidəsi) və digərləri.

Oğuzluq «Divan»da daha əsaslıdır.

Kaşqarlının əsəri təkcə lügət deyildir. Türk etnosunun tarixi, Türklüyümüzün uzaq keçmişdəki mənzərəsi, mədəniyyəti, xüsusilə filologiyası barədə misilsiz elm, sənət abidəsidir. «Divan»ın əvvəlində Türk ulusunun boyları, Türklərin yer üzündəki məskunlaşması, zonal hissələri, hər hissəsinin öz adı və coğrafi səmti ilə təqdim olunur. Türklərin iyirmi hissə – boy olduğu bildirilir. Onlar aşağıdakılardır:

Bəçenek, Qıfçak, Oğuz, Yəmək, Başqırt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Qırğız, Çigil, Toxsı, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uyğur, Tanqut, Xıtay, Tavqaç.

Maraqlıdır ki, müəllif bu iyirmi boydan yalnız birinin – Oğuz boyunun üzərində xüsusi dayanır, onun bütün bölüklərini adbaad göstərir.

«Lügət»də yazılır:

Oğuz: Bir boyudur. Oğuzlar Türkməndirlər. Bunlar iyirmi iki bölükdür; hər bölüyün ayrı bir bəlgəsi və heyvanlarına vurulan bir əlaməti vardır. Bir-birlərini bu bəlgələrlə tanıyırlar.

Oğuz bölükləri: Kinik – lar, Kayığ – lar, Bayundur – lar, İvalar, Salqur – lar, Afşar – lar, Begtili – lər, Bügdüz – lər, Bayat – lar, Yazqur – lar, Eymür – lər, Qarabölük – lər, Alkabölük – lər, İgdir – lər, Üregir – lər, Tutirka – lar, Ubayundluğ – lar, Tügər – lər, Bəçenek – lər, Çuvaldar – lar, Çepni – lər, Çarukluğ – lar.

Bölgünün sonunda müəllif yazır: «Bu oymaqların hamısını – hər kəsə bilinməsi gərəkli olduğu üçün yazdım».¹ Müəllifin Oğuzları

¹ Mahmud Kaşqarlı. I cild, 3 Baskı, Ankara – 1992, s.58

bütün oymaqları ilə tanıtması, bunu – «hər kəsin bilməsi gərəkli olduğu»nu vurğulaması, əlbəttə, məqsədlidir. Məqsəd Oğuzdur. Bu mənada «Divan» özü də bir oğuznamədir.

Dördüncüsü, Yenisey yazılı daşlarındakı Tamqa – Damğa, Möhür ilə Oğuz bölüklərinin Bəlgələri arasındakı oxşarlıq, bəlkə də eynilikdir. Yenisey yazılı daşlarında şəxsiyyətin və tayfanın məxsusi nişanəsi olaraq Tamqalar əks etdirilmişdir ki, türkoloqlar ona Gerb Tamqası deyirlər.¹

Həmin Tamqalar, deyildiyi kimi, görkəmli şəxsiyyətin və ya tayfanın məxsusi işarəsi, əlaməti idi.

M.Kaşqarlı da iyirmi iki Oğuz bölüyünün hərəsinin öz nişanəsi – Bəlgəsi olduğunu deyir və hər bölüyün qarşısında onun Bəlgə işarəsini qoyur. Oğuz bölükləri həmin Bəlgələrlə fərqlənirmiş.

Yenisey daşlarındakı Gerb Tamqa ilə Oğuz bölüklərinin Bəlgə işarələri arasında bir ənənə əlaqəsi görünməkdədir. Göytürk əlifbasının mənşəyinin Tamqa işarələri ilə əlaqələndirildiyini demişdik. Eyni mövqedən yanaşdıqda Oğuz bölüklərinin Bəlgə işarələri run əlifbasını daha artıq andırır. Bu işarələrin hər biri runi hərfini yada salır.

Beşincisi, bədii təsvir obyektinin eyniliyidir. Orxon abidələrində də, «Divan» şeirlərində də Türklərin apardıqları daimi döyüşlərdən bəhs edilməsidir. Kül tigin abidəsində hər il müharibənin getdiyini görürük. Bu əsərin mərkəzində duran qəhrəmanın apardığı döyüşlərdir. «Lügət»də də savaşları görürük. Burada savaş «tok iş» sözü ilə verilib. Nəhayət Steblevanın dediyi kimi hər iki növ əsərlərdə – Orxon abidələrində və «Divan» şeirlərində eyni müharibələrin qələmə alınmasıdır. Orxon abidələrində adı çəkilən – Tabğaqlarla, Tanqutlarla, Uyğurlarla aparılan döyüşlər «Divan» şeirlərində də həmin tərəflər kimi nəzmə çəkilib ki, bunlara gələcəyik.

Bu deyilənlər və aşağıda gətiriləcək digər dəlillər başqa bir ehtimalı – «Divan»dakı şeirlərin «Lügət»in qələmə alındığı vaxtdan daha qabaqların – yazılı abidələr dövrünün məhsulu olduğu ehtimalını doğrultmaqdadır.

«Divan»ın qələmə alındığı tarix məlumdur (1072). Göründüyü kimi, bu tarix bizim bəhs açdığımız dövrün həddlərindən kənara çıxır. Qədim şeirimizin ilkin nümunələrini axtardığımız yerdə on birinci əsrin hadisəsi olan «Divan»a istinad etməyimizin müəyyən səbəbləri vardır. Məsələ burasındadır ki, «Divan»dakı nəzm hissələri bir sıra əlamətləri ilə «Lügət»in qələmə alındığı tarixdən əvvəl bədii nümunələri olduğunu göstərir. «Divan»dan əvvəl onların mövcudluğu,

«Lügət»ə sadəcə bir misal təriqi ilə gətirildiyi göz qabağındadır. Təəssüf ki, misal gətirilən şeir nümunələrinin götürüldüyü ilkin mənbələr, hansı şairin şeirləri olduğu göstərilir.

Söhbət «Divan»dakı şeirlərin yazılı abidələrlə yaxından səsleşməsindən, onların eyni, yaxud bir-birinə yaxın dövrün hadisəsi olmasından gedir. Həmin səsleşmənin daha bir əlaməti kimi seçilən birincisi, - hər iki növ abidənin Qədim Türklərin eyni dövründən xəbər verməsidir. Bu o dövrdür ki, Qədim Türklər Türk ulusu, - hər iki abidənin – Orxon abidələrinin və «Divan»ın verdiyi xəbərə görə, - Türk boylarına bölünmüş vəziyyətdədirlər. Haqqmda Kaşqarlının məlumat verdiyi Türk boyları.

İkincisi, hər iki növ abidədə eyni hadisələrdən – Türk boyları arasındakı daxili çəkişmələrdən bəhs edilməsidir. Orxon abidələrindəki Oğuz, Uyğur, Tanqut boyları arasındakı çəkişmələr «Divan» şeirlərində əks olunmaqdadır.

Üçüncüsü, «Divan» müəllifi M.Kaşqarlının «Lügət»ə misallar seçərkən əvvəllərə müraciət etməsi, Türklərin uzaq keçmişindən bədii nümunələr – ayrı-ayrı şeir parçaları gətirmə təcrübəsidir. Bunun bir timsalı böyük türkoloqumuzun Alp Ər Tonqa dastanından verdiyi nəzm nümunələridir. Bilindi ki, bu dastan eramızdan əvvəl yedinci əsrin əhvalatlarından bəhs edir.

Qədim Türk ədəbi, bədii nümunələrinin növündən asılı olmaya-raq ilkin maraq doğuran həmin nümunələrin yazıldığı yazıdır. Sözüün hərfi mənasında nümunə yazılarının lap hərfləridir. Qədim nümunə hansı əlifbada və yazıdadır. Bunsuz o uzaq keçmişin filoloji mənzərəsi aydın olmur. Bu baxımdan Yenisey və Orxon abidələrində mənzərə məlumdur: Runi hərfləri, Göytürk yazısı.

Qədim şeir nümunələrində də birinci həfdir, yazıdır. Onu hansı hərfli yazıda axtarmalı.

«Divan»dakı şeirlərin ilkin yazısının, hərflərinin izi görünür. Onların ilkin variantının runi, yaxud uyğur yazıları ilə yazıldığı barədə bir şey deyilmir. «Divan»da yalnız ərəb əlifbasındakı yazısını görürük.

Hərflər və yazıdan sonra dil gəlir. Şeir nümunələrinin dili.

Dil barədə «Divan»ın əvvəlində xeyli məlumat vardır. Onu burada verməli oluruq: «Ən açıq və doğru dil, ancaq bir dil bilib, Farslarla qarışmayan və yabançı ölkələrə gedib-gəlməyən kimsələrin dilidir. İki dil bilən şəhərlilərlə oturub duran kimsələrin dili pozuqdur. İki dil bilənlər Soğdaq, Kəncək, Argu boylarıdır. Gəzinçi (səyyar) olaraq yabançılarla qarışanlar Xatun və Tübt xalqı ilə Tanqutların bir qismidir. Bunlar Türk elinə sonradan gəlmişlər. Mən bunlardan hər birinin dilini yazacağam... Çin və Maçın xalqlarının ayrıca dilləri

¹ Васильев Д.Д. Корпус Тюркских рунических памятников Бассейна Енисея, Ленинград «Наука» 1989, с.48

vardır. Bununla bərabər şəhərlilər Türkcəyi yaxşı bilirlər. Məktublarını bizə Türk yazısı ilə yazırlar... Tübüt – Tibetin və Xotayın ayrı dilləri və ayrı yazıları vardır. Bunların ikisi də Türkcəyi gözəl danışa bilməzlər.

Uyğurların öztürkcə bir dilləri olduğu kimi, öz aralarında danışdıqları zaman ayrı bir ağız daha işlədirlər. Bunlar - ...24 hərfdən ibarət olan Türk yazısını işlədirlər. Kitablarmı, məktublarını onunla yazırlar. Bundan başqa Uyğurların və Çinlilərin ayrı bir yazıları daha vardır. Dəftərlərini, sənədlərini bununla yazırlar. Bu yazıyı müsəlman olmayan Uyğurlarla Çinlilərdən başqası oxuya bilməz. Söylədiklərim şəhər xalqıdır.

Çomul boyunun özlərindən olan çöl xalqı ayrı bir dilə sahibdir, Türkcəyi yaxşı bilirlər. Kay, Yabaku, Tatar, Basmıl boyları da belədir. Hər boyun ayrı bir ağız vardır; bununla bərabər Türkcəyi də yaxşı danışırırlar.

Qırğız, Kıfçak, Oğuz, Toxsı, Yağma, Çigil, Uğrak, Çaruk boylarının öztürkcə olaraq yalnız bir dilləri vardır. Yəməklərlə Başqırtların dilləri bunlara yaxındır.

Rum diyarındakı Beçeneklərə qədər Suvar, Bulqar dilləri sonu qısaldılmış bir Türkcədir.

Dillərin ən yəgnisi Oğuzların, ən doğrusu da Toxsı ilə Yağmaların dilləridir.

Uyğur şəhərlərinə varıncayadək Ertiş – İrtiş, İla – İli, Yamar, Etil – İtil, İdil çayları boyunca oturan xalqın dili doğru Türkcədir. Bunların ən açıq və dadlısı Xaqaniyə – Xakanlılar ölkəsi xalqının dilidir. Balasaqunlular Soğca və Türkcə işlədirlər. Tıraz – Talas və Beyra şəhərlərinin xalqı da belədir. Balasaqana varıncayadək İsbicabdan sayılan bütün Arqu şəhərləri xalqının dili çarpaşıqdır, Kaşqarın Kəncənəkcə danışan köyləri vardır. Şəhərin içindəki xalq Hakanlı Türkcəsilə danışırırlar...¹ Bu deyilənlər Türk dilinin o zamankı mənzərəsini əks etdirir.

Burada çox qiymətli məlumatlar deyilir: «Çomul, Kay, Yaboku, Tatar, Basmıl boyları – hər boyun ayrı bir ağız vardır. Türkcəyi də yaxşı danışırırlar». Deməli, bu beş boyun hərəsinin öz ləhcəsi və hamısının «yaxşı danışdığı» ümumi Türk dili. Bu beş boy bu vəziyyətdədir.

Digərləri – Qırğız, Kıfçaq, Oğuz, Toxsı, Yağma, Çigil, Uğrak, Çaruk boyların «öztürkcə – saf Türkcə olaraq yalnız bir dilləri vardır». Bu boylar yalnız bir dilə, özü də saf Türkcəyə malikdir. Bu məlumatdan sonra Oğuz dilinə yenə vurğu edilir: «Dillərin ən yəgnisi Oğuzların... dilidir».

¹ Mahmud Kaşqarlı. Divanü lüğət-it-Türk, 1992, s.29-30

Bu mövcud tarixi mənzərəni, o cümlədən Oğuz dilinin xüsusişdirilməsini nəzərə alanda ikinci qisim silsilə boyların dilini – Oğuz dil qrupu adlandırmaq mümkündür. Buna imkan verən həm də, bir qədər əvvəl deyildiyi kimi, Türk ulusunun iyirmi boyundan yalnız Oğuz boyunun iyirmi iki bölüyə malik olması, onların da hamısının təqdimi, Bəlgə Tamqalarının təsviri, hətta heyvanlarına vurulan işarələrin göstərilməsi – bunların hamısı bu boyun mövqeyinin üstünlüyündən xəbər verir.

Bu deyilənlər öz yerində. Bunlar boyların dilləri barədə tarixi, nəzəri məlumatdır.

Boyların dillərinə dilçiliyin öz tələblərindən yanaşanda bu boyların ləhcəsini, dilini əks etdirən yazılı yadigarı olan elə bir mənbə olmadığından onların barəsində söz demək olmur. Buna görə dövrün ədəbi dili, eləcə də o dövr şeirinin nümunəsi olan «Divan» şeir mətnlərinin dili barədə hələlik bu deyilənlərdir.

Türk ulusu boylarının «ağız»ları və Ümumi Türkcə barədə bu nəzərdən keçirdiklərimiz burada bilavasitə dilçilik faktları ilə deyil, məntiqin köməyi ilə hərəkət etməyə imkan verir. Məntiqi fikir və müşahidələr isə daha çox Oğuz boyu, Oğuz dili ətrafındadır. Bunlar dövrün ədəbi dilində, eləcə də «Divan» şeirlərinin dilində məntiqi olaraq Oğuz dilinin, geniş mənada Oğuzluğun iştirakına, özü də mərkəz iştirakına şübhə yeri qoymur. Ola bilsin ki, «Lüğət»dəki şeirlərin hamısını buraya mənsub etmək düzgün olmasın, - buna mətnlərin özünə çatanda bir daha baxarıq, - fəqət bu şeirlərdə Oğuz dilinin iştirakı şəksizdir. Odur ki, «Divan» şeirlərini dil baxımından, - verilən məlumatın məntiqi köməyi ilə, - Oğuz dil qrupu şeirləri adlandırmaq mümkündür. Onlara ayrıca baxmaq lazım gəlir.

a) «DİVAN» ŞEİRLƏRİ

«Divan» şeirlərinə müasir ədəbiyyat tarixçilinin tələbləri ilə yanaşıqda başlıca məsələlərdən biri birinci mənbə, onların müəllifliyi məsələsidir. Bunların olmaması, gətirilən şeir nümunələrində göstərilməməsi təəssüf və yenə də təəssüf doğurur. Burada belə bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, bu «Divan» təzkirə deyildir, nə də şeir məcmuəsi kimi nəzərdə tutulmayıbdır. Bu «Divan» lüğətdir. Hələ yaxşı ki, izahlı lüğətdir. Şeirlər buraya ayrı-ayrı parçalarla, bəzən bir-birilə mövzu və süjet əlaqəsi olmadan beyt və bənd şəklində salınmışdır ki, bu da onun lüğətlik vəzifəsindən irəli gəlirdi. Lüğətlik budur ki, müəllif müəyyən bir Türk sözünü verəndə nümunə üçün həmin sözün işlədildiyi bir cümləni yazır. Bəzən cümlədən əlavə həmin sözün işlədildiyi, nə vaxtsa, hansı şair tərəfindənsə yazılmış şeirdən bir beyt, ya-

xud bir bənd misal gətirmişdir. Lüğətlik öz yerində, həmin beyt və bəndlər bizə qədim şeirin nümunəsi kimi gərəkli və qiymətlidir.

Məsələn, «Lüğət»də «uçmaq» sözü verilir. Müəllif bu sözün işlədildiyi hansı şairinsə şeirindən aşağıdakı bəndi seçib təqdim edir.

Uçmaq:

Türlüğ çeçək yarıldı	İndiki oxunuşla:	Dürlü çiçəklər açıldı
Barçın yahım keçildi		İpək qumaşdan yayğı sərildi
Uçmaq yeri körüldü		Cənnətin yeri görüldü
Tumluğ yana kəlgüsüz		Qış yenə gəlməyəcək. (I,119)

Burada Türk sözlərini, indiki halda «uçmaq» sözünü bu bir bənd şeirlə bədii kontekstdə öyrənməyin üstünlüyü nəzərdə tutulmuşdur.

Yeri gəlmişkən Qədim Türklərdə «uçmaq» sözü «ölmək» mənasında işlədilir. Orxon abidələrində «ölmək» – «uç bar» şəkillərində yazılmışdır. Bu şeir parçasında «uçmaq yeri» deyərək «cənnət» nəzərdə tutulur.

Bizim əlimizdə M.Kaşqarlının «Kitabi Divani lüğət-it-türk» əsərinin ərəb dilindəki orijinalı, Besim Atalayın «Divan» cildlərinin Türkiyə Türkcəsindəki tərcüməsidir (1985 və 1992-ci illərin iki nəşri). Azərbaycanda isə A.Xəlilin abidənin ədəbi mətnlərinin nəşrindən ibarət kitabıdır. A.Xəlil ədəbi mətnləri abidənin ərəb əlifbasındakı orijinaldan götürüb indiki latın əlifbamızda vermişdir. Bu variant artıq oxucuların ixtiyarında olduğundan bu kitabdakı şeir mətnləri ilə işləməyi münasib bilir.

A.Xəlilin kitabında hər ədəbi növün nümunələri ayrıca təqdim olunur.

Orxon əsərlərində olduğu kimi, «Divan»dakı şeirlərin başlıca mövzusu müharibələrdir. Buradakı şeirlərin – yüz əlli dördlük bəndlərin üçdə bir hissəsində Türklərin apardıqları döyüşlərdən söz açılır.

Bu şeirlər, onun bəndləri ayrı-ayrı yerlərdən parçalar halında gətirildiyindən onlarda eyni bir mövzu, vahid süjet xətti gözlənilməyib. Sadəcə olaraq «Lüğət» səhifələrindəki şeirlərlə tanış olduqca onların məzmunu, nədən bəhs etmələrinə görə müəyyən bəndlərin bir-birilə səsləşdiyi sezilir.

Bu yolda hərəkət edən A.Xəlil onları bir neçə başlıqlar altında toplamağa nail olmuşdur. Onlardan biri – «Tanqutlarla döyüş» adlanır.

Məlum olur ki, Türk boyları arasında gedən çekişmələr döyüşlərə gətirib çıxarırmış. Budur, o boylardan biri Tanqutlardır.

Türk boylarından olan Tanqutlarla döyüşə Kül tigin abidəsində rast gəlmişdik. Orada deyilir: «On yeddi yaşında Tanqutlara qarşı

qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum (dağıtdım, məhv etdim, - Ə.R.) oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, varını (dövlətini) onda aldım».¹

«Divan» şeirlərində Tanqutlar Kül tiginin onlara qarşı qoşun çəkdiyi düşmən obrazında verilir:

Qatun Sini çoğladı	İndiki oxunuşla:	Qatun Sini savaş etdi
Tanqut bəgin yağladı		Tanqut bəyin yağladı
Qanı axıp yağladı		Qan axıb çağladı
Boyun suvln qızıl sağdı		Boynundan qızıl su (qan) axdı ²

«Qatun Sini – Çin ilə Tanqus ölkəsi arasında bir şəhər adı».³

Məzmun aydındır: Qatun Sini şəhəri Tanqut xanlığına savaşa qalxır. Tanqut bəyini yağı bilib onun qanı axıdır.

Kül tigin Tanqutları məğlub etdiyini, adamlarını əsir götürdüyünü, onların var-dövlətini, ilxısını apardığını deyirdi. İndi şeirdə görünür Tanqutlar müqavimət göstərmiş.

Tanqut süsin üşüklədi	Tanqut süsin üşüklədi
Kişi işin əliklədi	Kişi işin əliklədi.
Ərin atın bəliklədi	Ərin atın bölüklədi
Bulum bulup başı tıgdi	Dustaqlar baş aydılar (s.121)

Tanqut qoşunu gecə basqın edir. Döyüş taktikası göstərir. Fəqət kimin dustaqlar baş əyməsi aydın olmur. Hər halda söhbət döyüşdür.

Tanqutların xanının da şəxsən məğlub olduğu göstərilir:

Tanqut xanı yupıladı	Tanqut xanı hiylə qurdu (nəticə)
Ölüm birlə töpülədi	Ölüm ilə qarşılandı
Qadaşları tapaladı	Qohumları qınaqladı (məğlub olduğuna görə)
Ölümün körüp yüzi ağdı	Ölümü görüb üzü ağardı (rəngi qaçdı) (s.121)

Kül tigin yazısında Tanqutların əsir aparıldığı, burada isə onların xanının özü ölümə qarşılaşdığı deyilir.

Orxon yazılarındakı Tanrıçılığı şeirlərdə də görürük:

Bəgim özün ağırladı	Bəyim özün gizlədi
Yaraq bilip uğurladı	Pusqu qurub uğurladı (uğur dilədi)

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.105

² A.Xəlil. Göstərilən kitabı, s.120. Bundan sonra bu kitabdakı yalnız səhifə göstəriləcək

³ Yenə orada, s.165

Uluğ Tənqri ağırladı Ulu Tanrı ağırladı (mükafatlandırdı)
Anm qut qıv tozı toğdı Onun bəxt ulduzu doğdu (s.120)

Orxon yazılarında «yağı» – şeirlərdə əksini tapmışdır:

Təlim başlar yuwıldımat	Çoxlu başlar yuvarlandı
Yağı andın yawaldımat	Yağı ondan zəiflədi
Küçi anın kevəldimət	Gücü onun kövrəkləndi
Qılıç qınqa küçün sıgdı	Qılınc qına güclə sıgdı (s.121)

Kül tigin Tanqutlara qarşı savaşda qələbəindən danışır, deməli, zəifləyən yağı deyər Tanqutlar nəzərdə tutulur.

Formasma gəldikdə bu parçalar Qədim Türk şeiri barədə çox şey deyir. Formanın ilk əlaməti dildir. Dil etibarilə Qədim Türklərin öztürkcəsində yazılmış şeir! Bədii fikrin biçimi – bitkin dördlük. İlk Türk şeirində hecanın hökmü, heca hegamonluğu misraların hamısının səkkiz heca prinsipi ilə quruluşu. Misrasonu qafiyələnmə.

«Divan» şeirlərinin mühüm bir tərəfi onların şifahi, yaxud yazılı ədəbiyyata mənsubluğudur. Bu barədə elmi ədəbiyyatdakı mövcud fikirlər haçalanır.¹ Bir qrup alimlər onları şifahi ədəbiyyata, digərləri yazılı ədəbiyyata mənsub edirlər.

Üçüncü bir qism araşdırıcılar hər iki növ şeirlərin olduğunu bildirirlər: Kaşqarlının şərhində bunlar deyilmir. Belə olan halda, burada deyildiyi kimi Kaşqarlının özünün qeydlərinə və bir də şeirlərin mətnlərinə diqqət yetirilməli, onlara bu gözlə baxılmalıdır.

Döyüş şeirləri çoxdur. Özü də bəndlər məzmun və ahəngcə bir-birinə yaxındır. Onlara yanaşmaq üçün əvvəlcə döyüşün kimlərlə getdiyini müəyyənləşdirməli. Bunu mətnlərin özündə adı çəkilənlərə görə ayırmaq lazım gəlir.

Döyüşdə adı çəkilənlərin digəri Uyğurlardır. Özü də buddist Uyğurlar. Uyğurlarla döyüşə Orxon abidələrində rast gəlinirdi. Bilgə xaqan abidəsində deyilir: «Uyğur eltəbər yüzçə ərin ilgəri tə(zip bardı)» – Uyğur eltəbər (rütbə adı, - V.O.) yüzə qədər döyüşçü ilə Şərqa qaçıb getdi.

İndi şeirdə qoşunun Uyğur tərəfə hərəkətindən deyilir:

Kəmi içrə öldürüb	Gəmi içrə oturub
İla suvın keçtimiz	İla çayını keçdik
Uyqur tapa başlanıb	Uyğur tərəfə dönüb
Mınqlak elin açtımız	Mınqlaq elini aşdıq (s.122)

Burada misra quruluşuna görə yeddi hecalı növün qədim nümunəsini görürük. Sonralar da davam etdirilən bu növ Türk şeirində o vaxtlardan kök sahbmiş.

Hadisəçiliyə gəldikdə aşağıdakı bənd bu deyilənlərin süjet davamı kimi seçilir:

Bəçkəm urup atlaqa	Bəçkəm vurub atlara
Uyqurdakı tatlaqa	Uyğurdakı tatlara
Oğrı yawuz ıtləqa	Oğru, yaman itlərə
Quşlar kipi uçtımız	Quşlar kimi uçduq (s.122)

Bəçkəm – ehtimal ki, «Bəlgəm» olmalıdır. Türk boy və bölüklərinin heyvanlarını bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara vurulan işarədir.

Süjet əlaqəsi budur ki, birinci bənddə lirik qəhrəman Uyğur tərəfə döndüklərini deyirdi. İndi Uyğurlara, daha doğrusu onların atlarına çatdıqlarını, onlara işarə vurduqlarını bildirir. İşarə vurduqdan sonra atların quyruğunu döyüb Uyğurlara hücumla keçirlər:

Qudruk qatıq tüqdümüz	Quyruğun qatı döydük (atların)
Tənqriq öküş öqdümüz	Tənriyə öyüş öydük
Kəmşip atıq təqdimiz	Gəmişib atları sürdük (düşmənin üzərinə)
Aldap yana qaçtımız	Aldadıb yana qaçdıq (arxamıza düşsünlər deyər) (s.122)

Düşməni aldadıb yana qaçmaq, sonra geri dönüb onları əzmək. Türklərin bu döyüş taktikası şeirə də gətirilib.

Gecəyən hamı yatdığı zaman qoşun basqınlarından Orxon abidələrində xəbər verilirdi: «...Kögmən yıxığ toğa yorıp kırkız bodunıq yda bozdım». – Kögmən ormanını üzüyuxarı yüyürüb Qırğız xalqını yuxuda basdım (məhv etdim). (Bilgə xaqan abidəsi)

Həmin gecə basqını şeirdə də əks etdirilir:

Tünlə bilə bastımız	Gecəyən basqın etdik
Təqmə yandak bustımız	Hər tərəfdən biz pusduq
Kəsmələrin kəstimiz	Kəsmələrini kəsdik
Mınqlak ərin bıçtımız	Mınqlaq ərlərin bıçdıq (s.122)

Bilgə xaqan abidəsindəki gecə basqınında Qırğızların, bu şeirdə isə Mınqlaqdan olan ərlərin basıldığı bildirilir.

Süjetin davamında buddist Uyğurların məğlub olduğu, Mınqlaqdan olan ərlərin basıldığı deyilir.

¹ A.Xəlil. Göstərilən kitabı, s.17

Kəlqinləyi aktımız	Sellər kimi axdıq
Kəndlər üzə çıktımız	Kəndlər üstünə çıxdıq
Fürhan ewin yıktımız	Fürhan evin yıxdıq
Bürhan üzə sıçtımız	Burhan üstünü batırdıq (s.122)

Bu deyilənlərdən döyüşün sonu anlaşılır. Buddistlərin məğlubıyyətində onların inanc yerinin Burhan olması, onun hücumçular tərəfindən mundarlanmasından belə qənaət yaranır ki, bu əhvalat İslamlıqdan əvvəlın hadisəsidir.

Orxon abidələrində olduğu kimi, döyüş şeirlərində Türk boylarının adının, eləcə də boy xaqanlarının adının çəkildiyini görürük. Tanqut, Uyğur boylarından əlavə şeir mətnlərində digərlərinin adının çəkilməsi döyüşlərin həm də Türk boylarının öz aralarında getdiyini düşünməyə əsas verir.

Budhaç yemə qudurdu	Budraç yenə qudurdu
Alpağutın üzurdu	Alpaqutların seçdi (igidlərini)
Süsin yana qadırdı	Qoşunu yana döndərdi (bizə tərəf)
Kəlqəlimət irkəşür	Gəlmək üçün toplaşır (üzərimizə) (s.123)
Budraç – Yabaku boyunun başçısıdır.	

Yenisey epitafiyalarında, Orxon abidələrində təhkiyə adətən, birinci şəxsin dilindən nəql olunur. Həmin qayda şeir mətnlərində də başlıca üsuldur. Bu bənddə təhkiyəçi, birinci şəxs bildirir ki, Yabaxular bizim üzərimizə gəlmək üçün toplaşırlar.

Növbəti bənddə ayrı bir Türk boyunun adı çəkilir:	
Ertiş suwı yeməki	İrtiş suyunun Yiməkləri
Sıtqap tutar biləki	Biləklərini çırmadılar
Kürmət anıq yürəki	Onlar igid, cəsur ürəklidir
Kəlqəlimət irkişür	Gəlmək üçün toplaşır (üzərimizə) (s.123)

Yimək – Yəmək İrtiş çayı sahilində yerləşən Türklərdir. İndi Yəmək boyunun hücumu toplaşdığı deyilir. Bu hər iki bənddə son misranın təkrarı Qədim Türk şeirinin «söz təkrarı» qaydalarındandır.

Görünür hücum həmin təhkiyəçi – birinci şəxsin təmsil elədiyi boyun üzərinədir:

Kəlsə apaq tərkonim	Gəlsə əgər xaqanım
Etilqəmət tərkonim	(İşi) düzələcək boyumun
Yazılmaqay tərkonim	Boy bir olsa yenilməz
Emdi çəriq çərçəşür	İndi bir olsa yenilməz

Bəndlərdə fikrin axıcılığı necə də aydın seçilir. Bunlar yeddi hecalının axıcılığına qədim nümunələrdir.

Emdi çəriq çərçəşür – İndi ordu cərgələnir. Hələlik ordular cərgələnir:

Bıçqas bitiq qılurlar	Bıçqas bitig qılrlar (Sədaqət haqqında anlaşma yazırlar)
And key yemə berürlər	Yenə də and verirlər
Xandın basut tilərlər	Xandan yardım diləyirlər
Basmıl Comul tirkəşür	Basmıl, Comul toplaşır (s.123)

Basmıl və Comul boyları da toplaşır. Lakin yürüş niyyəti baş tutmur:

Yandı ərinc uqradı	Yandı yürüş niyyəti (vaz keçdi)
Kəldi bəru tıqraqı	Xəbərci xəbər gətirdi:
Özi kuyı oqruqı	Özü dərədə gizlənib
Alplar qamıq tirkəşür	Alplar hamısı toplaşır (s.124)

Nəzərdən keçirdiyimiz bu son beş bənd özü bir silsilədir. Bunlarda hadisələrin müəyyən ardıcılıq əlaqəsi seçilməkdədir: Birinci bənddə Yabakuların başçısının hücum hazırlığı məqsədilə qoşunu «yana döndərməsi», sonrakı bəndlərdə Yəməklərin, Basmıl, Comul boylarının döyüş üçün toplaşması, axırncı bənddə hücum niyyətinin baş tutmaması, - bütün bunlar bir silsilə halındadır. Bəndlərin bu qaydada düzülüşü hadisələrin müəyyən qədər əlaqələndirildiyini göstərir. Bu isə A.Xəlilin «Divan»dakı ayrı-ayrı bəndlər arasında hadisə əlaqəsi görüb seçməsi, onları ardıcıl düzüb çap etdirməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

Bu bəndləri birləşdirən daha bir cəhət şeirin formasında özünü göstərir. Belə ki, bəndlərin hamısının son misrası «ür» hecası ilə bitir.

Orxon əsərlərində Qədim Türklərin həyat tərzinin, başlıca məşğuliyyətlərinin sanki döyüşlər, gecəli-gündüzlü müharibələr olduğu təsəvvürü yaranırdı. Məzmunca bu şeirlərdən hasil olan mənzərə də onlara yaxındır. Elə birinci beş bəndin – Tanqutlarla döyüşün məzmununa baxaq: Qatun Sinilərin Tanqutları yağlı bilib onlarla savaşması, qanın su yerinə axması, Tanqut qoşununun gecə basqın etməsi, çoxlu başların qılıncla vurulub yerdə yuvarlanması, - bunlar hamısı Orxon əsərlərindəki mənzərəni xatırladır, bəlkə də onların davamı təsirini oyadır.

Müşahidələr göstərir ki, döyüşlər, döyüşlərlə keçən günlər Qədim Türklərin həyat tərzinin gündəlik, təcrübə tərəfi olaraq qalmamışdır. Döyüş – məşğuliyyətdən milli əhval-ruhiyyəyə keçmişdir.

Həmin əhval-ruhiyyə nəzərdən keçirdiyimiz şeirlərdə özünün coşğunluğu ilə qəhrəmanlıq motivləri kimi səslənir.

Belə düşünməyə əsas verən həm də lirik qəhrəmanın təhkiyələrindəki ruh yüksəkliyidir. Şeir mətnlərində, lirik qəhrəmanın təhkiyəsində müharibə zəhmi, ölüm-dirim kövrəkliyi əsla duyulmur. Əksinə bəndən-bəndə döyüşün coşğun havası duyulur.

Döyüş ruhunun ifadəsi elə ardıcıl və zəngindir ki, bəzən mübaligəyə varıldığı xəyala gəlir. Əlbəttə, burada mübaligəyə varılması məzmuna xələl gətirmir, bəlkə əksinə, onun poetikliyini artırmış olur.

Bəndlərdəki döyüş ruhu mübariz coşğunluğu ilə nəgmə kimi səslənir. Məhz bu əlamətlə o poetiklik qazanır.

Onlardan daha bir neçəsinə baxaq:

Örkəm kəlip uğradım	Coşaraq hücum etdim
Arslantayu kükrədim	Aslan kimi kükrədim
Alplar başm toğradım	Alplar başın doğradım
Emdi məni kim tutar	İndi məni kim tutar?! (s.124)

Bu lirik qəhrəman-döyüşə girib çıxmış, özü də qələbə ilə çıxmış qəhrəmandır. Aslan kimi kükrədim, - deyə özünü aslana bənzədir. Döyüşdə alplar başmı doğradığını deyir. İndi məni kim tutar, - hünəri ilə sanki meydan oxuyur. Qəhrəmanm bu yüksək əhval-ruhiyyəsidəndir ki, bənd nəgmə kimi səslənir.

Həmin qəbildən aşağıdakı qrup həm məzmunu, həm formasına görə müəyyən silsilə təşkil edir. Onların hər iki əlamətini, - forma və məzmun, sezməkdən ötrü elə silsilə halında nəzərdən keçirək:

Başı anıq alıqtı	Başı onun allandı (yaradan axan qan ilə)
Qanı yüzüp turuqtı	Qanı axıb ağırlaşdı (vəziyyəti)
Balıq bolup tağıqtı	Yaralanıb dağa çıxdı
Emdi anı kim tutar	İndi onu kim tutar?! (125)

Tokış içrə uruştım	Döyüş içrə vuruşdum
Uluğ birle qarıştım	Ulularla qarışdım
Toquz atın yarıştım	Tüküz (qaşqa) atla yarışdım
Aydım emdi al utar	Dedim indi al, utar (125).

Qanı akıp yoşuldı	Qanı axıb boşaldı
Qapı qamuq teşildi	Qabı tamam deşildi (bədən qaba bənzədilir)
Ölük bilə qoşuldı	Ölüm ilə qoşuldu (birləşdi)
Tuğmış küni uş batar	Doğmuş günəşi batar (126)

Tını yemə öçükti
Əri atı içikti
İşi takı çglüküti
Sözün anıq kim tutar

Nəfəsi də kəsildi
Əsgərləri təslim oldu
İşləri pozuldu
Onun sözünü kim tutar (əməl edər) (126)

Göründüyü kimi, bu bəndlərin də mahiyyətində döyüşlərdir. Bəndlərdə döyüş səhnələri beləcə sıx-sıxdır. Həmişə də təhkiyəçinin təmsil etdiyi tərəf qalib gəlir. Qarşı tərəfin məğlubiyyətində adamların düşdüyü vəziyyətlərin bu dərəcədə operativ və ardıcıl əks etdirilməsi aydın seçilir.

Bu deyilənlərdə iki cəhət diqqət tələb edir: Döyüş səhnələrinin sıxlığı və qarşı tərəfin məğlubiyyətində döyüşçülərin düşdüyü vəziyyətlərin ardıcılığı. Döyüş səhnələrinin sıxlığı həm bu məzmunlu bəndlərin çoxluğunda, həm də həmin bəndlərin sırf döyüş hadisələrindən ibarət olmasında özünü göstərir. Xüsusilə qarşı tərəfin məğlubiyyətində döyüşçülərinin düşdükləri vəziyyətlərin, aldıkları zərbələrin müfəssəl təsvirində. Təkcə son bəndlərdəki müfəssəlliklərə və onlardakı oxşar çalarlara baxaq: Başı onun allandı, qanı axıb ağırlaşdı, qanı axıb boşaldı, qabı (bədəni) tamam deşildi, ölüm ilə qarşılaşdı, nəfəsi kəsildi, işləri pozuldu, əsgərləri təslim oldu...

Bu deyilənlərdəki oxşar çalarlar, - bilərəkdənmi, təsadüfdənmi, nəticədə bəndlərdə poeziyalılıq yaratmış olur.

Bəndlərin forma biçimi nə qədər də bitkindir. Gödək sözlərin seçilməsi, misraların qafiyə sistemi – üçünün həm qafiyə olması, son misranın sərbəst qafiyəsi bəndlərdə ümumi bir qaydanın gözlənildiyini bildirir. «Divan» cildlərinin ayrı-ayrı səhifələrində verilən bu bəndlərin hamısının «ar» şəkilçisi ilə bitməsi onların cəmi bir əsərdən götürüldüyünü düşünməyə əsas verir.

Bəndlərdə eyni biçimli misralar öz axıcılığı ilə onlara nəgmə ahəngi vermiş olur.

Məzmununa və formasına görə «Divan» şeirlərinin müəyyən mövzular üzrə qruplaşdırmağın mümkünlüyünü və belə bir seçmənin A.Xəlilin kitabında aparıldığını demişdik.

Öz möhtəşəmliyi ilə seçilən ikinci qrup şeirlər – təbiət şeirləridir.

Orxon yazılarında da təbiət yox deyildir. Hərbi səfərlərə varılarda döyüşlərin keçirildiyi yerlərin təbiətinə az-çox yer verilmişdir. Qoşunun keçib getdiyi çöllərin, çayların, ormanların adları çəkilirdi.

«Divan» şeirlərində təbiət xüsusi mövzudur. Özü də burada daha çox yazın, yayın gəlməsi ilə təbiətin oyanma çağları təsvir olunur.

Qar, buz qamuq erüşdi
Tağlar suwı akışdı
Köksin bulut örişdi
Qayquq bolup üqrişür

Qar, buz hamısı əridi
Dağlar suyu axışdı
Göy bulud(lar) göründü
Qayıq olub üzüşürlər (97)

Göründüyü kimi, bəndin misralarının hamısı təbiətdəndir. Qarın, buzun əriməsindən, dağlarda suların axmasından, göydə göy buludların görünməsindən hiss olunur ki, təsvir olunan təbiətin yaz çağıdır.

Nisbətən sonralar ədəbiyyatda səmanın dənizə bənzədildiyi hallar olmuşdur. Bu erkən təşbihdə isə bulud qayığa bənzədilir. Qayıq da adətən suda – çayda, dənizdə üzür.

Təbiət şeirlərinin çoxu yazın gəlməsi ilə kainatda, yer üzündə baş verən dəyişikliklərdəndir. Bunlar da bir neçə yerə ayrılır. Bir qisminə də sırf təbiətdir:

Yağmur yağıp saçıldı
Türlük çeçək suçıldı
Yimçü qapı açıldı
Çından ypar yuqruşur

Yağış yağıb səpələndi
Dürlü çiçək açıldı (sanki)
İnci qapı açıldı (sanki)
Xoş ətir yoğrulur (bir-birinə qarışır) (98)

Tümən çeçək tizildi
Bükündən ol yazıldı
Düküş yatıp özəldi
Yırqə qopa azrışur

Minlərlə çiçək düzüldü
Tumurcuqlarından onlar çıxdılar
Uzun yatıb sıxılmışdılar
Yerdən qalxıb ayrılır(lar) (98)

Təmçə çeçək üqüldi
Bokuklanıp büküldi
Tüqsin tüqün tüqüldi
Yazılıp yana yörqəşür

Bütün çiçəklər yığıldı
Tumurcuqlanıb büküldü
Düyün-düyün düyünləndi
Açıhb bir-birinə dolaşır (98)

Bunlar özlüyündə yazın gəlişilə baş qaldıran və elə birinci də gözə çarpan təbiətin adi hallarıdır, açıq-saçıq hadisələrdir. İndiki təsəvvürlə yanaşanda sadədir. Bunların qədim bədii düşüncədə yer etməsi və o zamanlardan yazılı şeirə gətirilməsi mövqeyindən yanaşanda mənalıdır. Bu bəndlərin məzmunca yaxınlığı, fəqət hərəsində fərqli çalarların tapılıb işlədilməsi dövrünə görə dəyərlidir.

Yaz yağışının yağmasından sonra çiçəklərin açılmasını görüb demək azdır. O çiçəklərin necə açılmasını təsvirə cəhdlər edilmişdir: Tumurcuğun qabığına açılması – inci qapı açıldı, Tumurcuq düyününün düyünlənməsi – tügün tügüldü şəklində ifadə olunur.

Digər bir qisim şeirlərdə yazın gəlməsi heyvanlarda müşahidə edilir:

Alın töpü yaşardı Yamaclar töpələr yaşıllandı
Urut otın yaşurdu Quru ot təzələndi
Kölninq suvın küşərdi Göllərin suyun daşırdı
Sıqır buqa mönqrəşür Sığır, buğa böyürüşür (99)

Bəndlərdə Qədim Türklərin heyvandarlıq təsərrüfatı barədə məlumat deyilir:

Qoşnqar təkə seçildi Qoç təkə seçildi
Saqlıq sürük qoşuldu Sağmal sürü qoşuldu
Sütlər qamuq yoşuldu Südlər hamısı boşaldı (yelinlərdən)
Oğlaq kozı yamraşur Oğlaq, quzu əmişir (99)

Təbiət şeirlərində yazla qış sərhədlənir, hətta obrazlaşırlar. Elə bəndlər vardır ki, onlarda yazla qış-bir-birilə toqquşur, dili varmış kimi deyirlər:

Qış yay bilə tokuştı Qış yay ilə toqquşdu
Kinqır közün bakiştı Qızgın gözlə baxışdı
Tutuşqalı yakıştı Tutuşaraq yaxalaşdı
Utqahmat uqraşur Udmağa çalışır (bir-birini) (100)

Döyüş şeirlərindəki mənzərəni xatırladan bu bənddə qarşılaşan qışla yaydır.

Qış yayın qarşısında dilə gəlir:
Qış yayqaru süwləyür Qış yaya söyləyir:
Ər at mənin tawrayur Ər at mənimlə güclənir
İqlər yemə sewriyür Xəstəliklər seyrəlik
Ət yin takı bəkrışür Əti bədəni bərkışir (insanların) (100)

Yay da öz növbəsində qışa qarşı qoşun çəkir:

Yay qış bilə qarıştı Yay qış ilə qarışdı (qarşılaşdı)
Ərdəm yasın qurıştı Ərdəm yayını qurdu
Çəriq tutup küəştı Qoşun çəkib savaştı
Oqtaqalı utruşur Oxlaşmaqçün durdular (qarşı-qarşıya) (100)

Qış və yayın bu cür qarşı-qarşıya durub dəyişdirilməsi olsun ki, döyüş şeirlərinin təcrübəsindəndir. Ədəbi mənada bundan daha əhəmiyyətli onların obrazlaşdırılmasıdır. Bu, artıq yeni cəhddir, bədii tapıntıdır.

Əgər diqqət edilərsə indiyədək bəhs etdiyimiz şeirlər məzmunundan əlavə formasına görə də müəyyən qruplar hahındadır. Forma deyərkən burada birinci növbədə gətirilən bəndlərin qafiyə sistemi nəzərdə tutulur. Biz görürük ki, dördlülərin ilk üç misrasının həm qafiyə, son misraların sərbəst qafiyəsi Qədim Türk şeirinin poetik şəkli kimi formalaşmış.

Son misralar da müəyyən qrup bəndlərdə eyni hərfli hecalarla bitir. Məsələn, Tanqutlarla döyüş şeir bəndlərinin son misraları «dı», Buddist Uyğurlarla döyüş bəndləri «mız», təbiət şeirlərinin son misraları «şür», «şur» hecaları ilə bitir.

Bu kimi faktlar onu göstərir ki, həmin qrup bəndlər eyni bir əsərdəndir. «Lügət»ə onlar eyni bir əsərdən gətirilmişdir.

Təbiət şeirlərinin bir qolu ovçuluqla bağlıdır. Məzmunu və formasına görə bunlar da nəgmə kimi səslənir:

Yigitləriqlətü	İgidləriqlədək
Yığaç yemiş irqatı	Meyvə ağacı silkələdək
Qulan keyik awlatı	Qulan, keyik ovladıq
Bazaram qılıp awnalım	Bayram edib öyünək
Çaqrı berip quşlatı	Çaqrı (şahin) verib quşladaq (quş ovladaq)
Tayqan ızıp taşlatı	Tazı buraxıb qovaq
Tilki tonquz taşlatı	Tülkü, donuz daşladaq
Ərdəm bilə oqləlim	Ərdəm ilə öyünək
Tosun münüp səkiertsün	Tosun (dayça) minib səyirtsin
Esizliğin amurosun	Xamlığın islah etsin
İtqa keyik qaytarsun	İtə keyik qaytarsın
Tut sanı umnalım	Tutmuş sanıb umalım (ümidləmək) (113)

Bu bəndlərdə Qədim Türklərin həyatının o biri üzünü – döyüşlərdən kənar dinc tərəfini görmək olur. İndi igidlər meyvə yığmağa, qulan, keyik ovlamağa yönəldilir. Şahinlə ov Türklərdə o vaxtlardan varmış.

Orxon yazılarında döyüş səfərlərində ləngiyən qoşunun keyik, dovşan ovladıkları deyilirdi.

«Divan» şeirlərinin bir qrupunda qadın gözəlliyi, sevgi, sevgilinin həsrəti ifadə olunmuşdur:

Üziq mənı qomıttı	Sevgi mənı coşdurdu
Sakinç manqa yumıttı	Sıxındı mənə toplandı
Könlüm anqar əmitti	Könlüm meyl etdi (o gözələ)

Yüzün məninq sarqarur
Aydım anqar sewüq
Bizni tapa nəlük
Keçtinq yazı keriq
Qırlar ediz bəzük

Birinq manqa sözkiyə
Mənqliq qara tuzqıya
Yelwin tutar közkiyə
Munqum mənıq bilinqə

Üzüm mənım saralır (106)
Dedim ona: sevgili(m)
Bizim tərəfə nə əcəb?
Keçdin geniş yazılar (çöllər)
Təpəli böyük çöllər (107)

Mənə bir kəlmə söylə
Qara xallı gözəl
Adamı dustaq edən gözlər
Çəkdiyim dərdləri bilsəydiniz (107)

Sevgi şeirlərinin hamısı birinci şəxsin dilindəndir. O, sevgilisinin həsrətindədir. Sevgilisinin qara xalı, adamı dustaq edən gözlər.

«Divan» şeirləri arasında məşhur «Alp Ər Tonqa» dastanından parçalar vardır. Bu parçalar ilk növbədə M.Kaşqarlının öz «Lügət»inə nümunə seçərkən keçmişlərə müraciət etməsi baxımından maraqlı doğurur. Dastan, bilindi ki, eradan əvvəl yeddinci əsrdən söz açır. Belə uzaqlara müraciət Kaşqarlının ümumən bədii misallar seçərkən keçmişlərə üz tutmasının bir dəlili olaraq qəbul edilə bilər. Bu cəhət «Divan»dakı digər bədii nümunələrin də Kaşqarlının öz dövründən əvvəllərdən gətirilməsinə inam oyadır ki, bu da indiki halda çox zəruridir.

İkincisi, dastandan gətirilən şeir parçalarının, yəni şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin «Divan»a salınmasıdır. Burada dastanın məlum xarakterik bəndini görürük:

Alp Ər Tonqa öldimü	Alp Ər Tonqa öldümü?
İsız ajun qaldımu	Yaman dünya qaldımı?
Özlək öcün aldımu	Fələk öcün aldımı?
Emdi yürək yırtılır	İndi ürək yırtılır. (132)

Bu kimi bəndlərin izahsız şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olması aydındır. Deməli «Divan»da şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələridir. Kaşqarlı özü yazır ki, bu kitabı «hikmət, atalar sözü, şeir»lərlə süslədim.

Hikmət, atalar sözü məlumdur. Bunlar folklor nümunəsidir. «Şeir»ə gəldikdə onların şifahi, yaxud yazılı ədəbiyyat nümunəsi olması barədə deyilmir.

Kaşqarlının «Divan»ında bir şairin adı çəkilir: Çuçu. Onun əsərlərinin hansılar olduğu isə göstərilir. Bununla belə bu faktın özü də «Divan» şeirlərinin konkret müəlliflərin yazılı əsərləri olduğuna inamı artırır.

«Divan» şeirlərinin yazılı ədəbiyyata mənsub olması tədqiqat-
larda qaldırılmışdır.

«Son vaxtlara qədər bəzi ədəbiyyatşünaslar hesab edirdilər ki,
«Divan»a daxil olan bütün dördlülər şifahi xalq poeziyası nümunə-
ridir. Diqqətlə tamşlıq, eləcə də tərtibçinin özünün qeydləri göstərir
ki, bu abidənin poetik nümunələrinin heç də hamısı şifahi xalq yara-
dıçılığının məhsulu deyildir. Onların çoxu ayn-ayn müəlliflərin, pe-
şəkar şairlərin əsərləridir».¹

Tədqiqatçı burada M.Kaşqarlımın özünün cildlərindəki şərhləri-
nə əsaslanır. Həmin şərhlər; (I, 165, 358, 410; II, 243, 283; III 206,
324)²

«Bu və ya digər dördlüyü gətirərkən Mahmud Kaşqarlı göstərir
ki, bu, müəyyən şəxs tərəfindən yaradılmışdır. Təəssüf ki, o, şeir
müəlliflərinin adlarını heç yerdə çəkmir. Şərhərdən aydın olmur,
Mahmud Kaşqarlı ayn-ayn şeirlərin əlyazmalarından istifadə etmiş-
dirmi, yoxsa şifahi variantları gətirmişdir. Belə ki, «Divan»ın müəllifi
hər yerdə: «pır yazır» yox, «şair deyir», - ifadəsini işlədir».[^]

A.Xayımetov bu şeirlərin yazılı şeir nümunəsi olmasını həm də
Türklərdə ümumən yazılı ədəbiyyatın qədimhi ilə əqləndirir ki, bu
da tamamilə əsəşdir: «...türklərdə yazılı ədəbiyyat hələ VI-VII əsr-
lərdən mövcud olmuşdur. «Divan»dan gətirilən faktlar göstərir ki,
türklərin tafiya və xalqlarının hiss və meyllərini poetik dillə ifadə edən
öz şairləri olmuşdur».[^]

Nəzərdən keçirdiklərimiz müxtəlif mövzulu Qədim Türk şeiri-
nin yalnız bir hissəsidir. Bütünlükdə «Divan» şeirlərinin seçilib qrup-
laşdırıldığı A.Xəlilin kitabmda bunlar aşağıdakılardır: 1) döyüş şeirləri;
2) ov, səfər və şölən şeirləri; 3) təbiət təsvirləri; 4) sevgi şeirləri; 5) şöhrət
və dövlət; 6) xəsislik və səxavət; 7) mərdlik və namərdlik; 8) dünya və
tale; 9) Tanrı və ömür; 10) öyğülər; II) hikmətlər; 12) ağılar.

M.Kaşqarlı əsərin əvvəlində Türk boylarının dili barədə çox
qiymətli məlumatlar verir. Təəssüf ki, türkologiya elmində həmin mə-
lumatlarla o dövrün bədii nümunələrini tutuşdurub Türk boylannda
mövcud olan ədəbi dili və ya dilləri öyrənən elə bir tədqiqat hələlik
yox dərəcəindədir. Ona görə Türk boyları və ədəbi dil məsələsində bu
şeirləri təsnif etmək çətinlik törədir. Bununla belə bir cəhət tam ay-
dındır: Bu şeirlər ilk növbədə saf Türkiyyə ilə qiymətlidir. Həmin saf

Türklüyü şeirlərin həyat materialları da təsdiqləməkdədir. Şeirlərin
həyat materialı Qədim Türklərin gerçək həyatıdır: «Təbiət mənzərə-
lərinin təsviri, çılgın insan hisslərinin ifadəsi, düşmənlə döyüşlərin
məqamları, acgözlüyün və qorxaqlığın mühakiməsi, ...bu şeirlərin xa-
rakterik leytmotividir».¹ A.Xayımetovun fikrincə «poeziya - qədim
türk ədəbiyyatının əsas janrı olmuşdur».²

«Divan»ın poetik mətnlərinin kompozisiyası barədəki
İ.Steblevanın tədqiqatı əslində bu mətnlərin Orxon yazılan ilə
müqayisəsinə həsr edilib. Onun bəzi yerlərinə nəzər salaq: «Türklərin
döyüşlərinə həsr olunmuş «Divan» mətnləri ilə Kül tigin və Tonyukuk
abidə mətnlərini müqayisə etmək xüsusilə maraqlıdır.

Məlum olduğu kimi, Orxon mətnlərində əhvalat birinci şəxsin
dilindən nəql olunur... əvvəlcə mətnin bilavasitə baş qəhrəmanla
bağlı olmayan hissəsi, sonra qəhrəmanın təsvir olunan hadisələrdə-
ki iştirakı, onun arxasmda yekun gəlir. Kül tigin abidəsində yekun bu
qəhrəmanın ölümünə mətəmi ifadə edir. Tonyukuk abidəsinin sonun-
da özünü tərif gəlir. Hərbi qəhrəmanlıq mövzusunda həsr olunmuş hə-
min bunları «Divan»ın bəzi mətnlərində tapırıq».^{1*}

Onu da deyək ki, Stebleva «Tanqutlarla döyüş»ü müstəqil po-
ema hesab edir. Türkoloq sözünə davam edərək yazır: «şeyr formasın-
da olan həmin mətnin oxşarlığı bununla bitmir. «Tanqutlarla
döyüş»ün hər hissəsində ardıcıl olaraq rəbt - süjetin inkişaf baş-
lanğıcı, - hərbi konflikt barədə məlumat, sonra döyüşün təsviri verilir.
Bu qayda Orxon yazılarındakı kimdir».

Ümumi kompozisiya ilə yanaşı müqayisə edilən abidələrin - Or-
xon və «Divan» mətnlərinin oxşarlığı onların ayrı-ayrı hissələrində
özünü göstərməkdədir. «Məsələn, Kül tigin abidəsinin böyük mətnin-
də «dizliləri diz çöktürdü, başlıları baş oydirdi» ifadələri «Tanqutlarla
döyüş»də təkrar olunur... Yaxud, Bilgə xaqan yazısında deyilir: «On
yeddi yaşım olanda Tanqutların üzərinə yeridim. Tanqut xalqını
məğlub etdim, gənclərini, qızlarını, mal-qarasını və əmlakını orada
aldım. Hərbi yürüşlərin bu cür yekunu «Divan» mətnlərində vardır:
«Qəhrəman kişiJəri dağıtdım, onların boynunu burdum, qızıl və
gümüş götürdüm».^{*}

¹ A.Xayımetov, Göstərilən mənbə, s.125

[^] Yenə orada, s.128

² CreÖjieBa H.B. KoMnosHCHa no3THHeCKHX TCKTOB B «/HBan jıypaı aT-lypK» MaxMyaa
Aji-Kamrapn. noOTHKa apeBneTropKaKOH JiHTeparyptı ...kitabında, s.127

■ CTCöjieBa H.B. KoMnosnCHH no3THPieCKHX TCKTOB B «/HBan jıypaT aT-lypK» MaxMyaa
Aji-KaurapH. HoDTHKa JiBeHeTKjıpKaKOH JiHTeparypw ...kitabında, s.132-134

¹ A.Xayımetov. O apcBHeft no33nn TıopKOB, «CoBeTCKaa TıopKOJıorHM») 1972, M¹,
C.123

[^] MaxMyA KomrapHH. /teBOHy jıyroTHT TypK. Yh Tom™k, TouıKeıT, 1961-1963

[^] A.Xayımetov. Göstərilən mənbə, s. 123

Yenə orada, S.124

Orxon yazılarında Türk qoşununun əzəməti – çoxluğu və güclüüyü yağış, sel və fırtına ilə müqayisə edilir. «Kül tigin yazısında deyilir: «Bolçu yaxınlığında Türgeş xalqının qoşunu od kimi, yağış kimi gəldi». Bilgə xaqan abidəsində bu müqayisə təkrar olunur. Həmin müqayisələrin bir başqa şəkildə «Divan»dakı «Uyğurlarla döyüş»də saxlandığı görünməkdədir. «Divan»ın «Yabakularla döyüş»də od, su yenidən yad edilir».¹

Bütün bu müqayisələr də iki müddəanı gücləndirmiş olur: Birincisi, Orxon yazılarının və «Divan» şeirlərinin hər ikisinin Oğuzlarla bağlılığını. İkincisi, bu dərəcədəki oxşarlıqlardan hasil olan zaman, dövr yaxınlığını. Hər ikisinin yaxın dövrün məhsulu olmasını. Bunlar, eyni zamanda, Oğuz Orxon ədəbiyyatı ənənələrinin «Divan» şeirlərində ifadəsidir.

Poetik formasına görə «Divan» şeirləri müxtəlifdir. Geniş yayılmış formalardan biri iki misralı poetik biçimlərdir. Ayrı-ayrı mövzularda bu cür ikiliklərə rast gəlinir.

Döyüş barədə:

Utru tutup yağdı anqar kiş okı çıxılvar
Aydım asıq qalqu eməs sən takı(bar) yalvar

Qarşımda durub ox torbasından xırda oxlar yağır
Dedim: faydasızdır, sən yalvar-yaxar (131)
Sevgiyə dair:
Üziq məni küçə yür tün kün tutup yığlayu
Kördi közüm tawraqm yurtı qalıp ağlaya

Sevgi mənə zülm edir, gecə-gündüz ağlayıram
Gördü gözüm (onun) yurdunun boş qaldığını.

Nəzərdən keçirdiyimiz şeirlər bəzi əlamətlərlə – bir qrup bəndlərdə müşahidə edilən mövzu ümumiliyi, süjet ardıcılığı, eyni hecalarla qafiyələnmələri onların yazılı ədəbiyyata məxsusluğuna dəlalət edir. Bununla yanaşı «Divan»ın poetik nümunələri arasında şifahi xalq yaradıcılığı əsərləri seçilməkdədir. Bunların bəzisi poetik formasına görə də fərqlənir. Bir qismi iki misradan ibarətdir.

Müasir təsnifatla yanaşanda şifahi ədəbiyyatın – müdrik kəlamlar, atalar sözü, nəsihətlər kimi nümunələrini görürük.

Müdrik kəlamlar:

Aq bulut qara bulutluq yol açar	Ağ bulud qara buluda yol açar (64)
Bir tülkü tərsin ikilə soyumas	Bir tülkü dərisi iki dəfə soyulmaz(66)
At Türkün qanadıdır	At Türkün qanadıdır (63)

Atalar sözü:

Ata oğlu ataç toğar	Oğul atasına oxşayar (63)
Ərdəm başı til	Ədəbin başı dildir (68) -
İki qoçnaqlar bası bir pişmas	İki qoçun başı bir qazanda bişməz (69)

Nəsihətlər:

Bəg yanıqında tüşmə	Bəy qəzəbinə uğrama (65)
Kiçik uluğqa turuşmas	Kiçik böyüyə qarşı durmaz (71)

Əlbəttə, poetik nümunələrin yazılı və şifahi ədəbiyyata mənsubluğunun ən etibarlı göstəricisi mətlərin özüdür.

b) TURFAN ŞEİRLƏRİ

Fəslin əvvəlində Qədim Türk şeirinin üç mənbəyinin müəyyənləşdiyini demişdik. Onlardan ikisi – A.Xayitmetovun «Türklərin qədim poeziyası» deyə üzərində durduğu «Divan» şeirləri və R.R.Aratm «Əski Türk şeiri» kitabında qoyulanlar mövcud tarixi materiallara, bilavasitə şeir nümunələrinə əsaslanır. Qədim Türk şeiri anlayışı, - «Qutadqu bilik»ə qədər, - əsasən bu iki mənbəyə söykənir.

«Divan» şeirlərilə tanış olduq. «Divan»ın həm də Türk şeirinin qədim mənbələrindən biri olduğu fikri daha genişliylə aşkarlandı.

«Əski Türk şeiri» kitabındakılara türkologiyada Turfan şeirləri də deyilir. Həmin şeirlər qədim mədəniyyət mərkəzi olan Turfan şəhərindən tapılmışdır.

Deyildiyi kimi, ədəbiyyatımızın tarixinin haradan başlanmasını əslində iyirminci əsrin əvvəllərində yerli mütəxəssislərimiz müəyyənləşdirmişdilər. Ədəbiyyatımızın tarixi nümunəsi barədə Əli Nazimin fikirlərini bildirmişdik. «...bu gün Türk ədəbiyyatının ən birinci və ibtidai tarixi nümunəsi Orxon kitabələridir. İkincisi isə «Qutadqu bilik» ədəbiyyatıdır ki, bu da tarixi bir sənəddir. Üçüncü tarixi sənəd isə Turfan ədəbiyyatıdır».

Bəli, Türk ədəbiyyatının - o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının, - ən birinci və ibtidai tarixi nümunəsi Orxon və «Qutadqu bi-

¹ Yenə orada, s.134

lik»lə yanaşı Turfan ədəbiyyatıdır. Bu həmin Turfan ədəbiyyatıdır ki, o vaxtlar müəyyənləşdirildiyinin üstündən səksən il keçəndən sonra ona qayıdırıq.

Təkcə filoloji mədəniyyət qalıqlarından görünür ki, «Turfan ədəbiyyatı» deyilən adın və anlayışın altında qədim, zəngin bir milli tarix, ədəbi-mədəni bir dövr uyuyur.

Həmin ədəbi-mədəni dövr əvvəla qədimliyi ilə – «birinci və ibtidai»liyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu ədəbiyyat – bədii təsvir obyektindən görüldüyünə görə, - «Divan» şeirləri ilə yaxın dövrü nişan verir.

Məsələ burasındadır ki, Turfan şeirlərinin çoxu Türklərin İslam dinini qəbul etməzdən əvvəlkinin hadisəsidir. Bunlar üç dini mühitdə – Mani, Budda və İslam dinləri mühitində yaranan əsərlərdir. Əsərlərin də bir qismi Mani və Budda başçılıqlarına həsr olunub. Bu da onu göstərir ki, Turfan şeirləri «Divan»dakılardan əvvəlkinin hadisəsidir.

İslamaqədər Türklər arasında bir neçə inancın, o cümlədən adı çəkilən dinlərin yayıldığı məlumdur.

Əlbəttə, bunlar öz yerində, burada məqsəd o tarixi həyatın ədəbi tərəfidir. O tarixi həyatın ədəbi tərəfində seçilənlərdən biri məhz Turfan ədəbi həyatıdır.

Turfan ədəbiyyatının özünün tədqiqat tarixi yaranmışdır. Həmin tarixin üç mərhələsi seçilir.

Birinci mərhələ V.Radlovun 1899-cu ildə Turfan əsərlərindən bir hissəsinin nəşr ilə başlayır. Yeni nümunələr əldə edən Radlov St. Peterburqda Turfan əsərlərinin seriya nəşrini davam etdirmişdir.

İkinci mərhələni Almaniyada A.fon Lekoqun 1911-ci ildə başladığı «Türkiye Manichaica aus Chotscho (Hocodan Türk Mani mətnləri)» adlı seriya nəşrindən hesab etmək mümkündür. Həmin nəşr Mani mətnlərini əhatə edirdi. 1922-ci ilədək bu seriyada üç kitab buraxılıb.

Rusiya və Almaniyadan sonra Turfan əsərlərinin Fransada, Yaponiyada nəşr olunduğu bildirilir.

Üçüncü mərhələ Turfan ədəbiyyatının Türk dünyasına çıxarılmasından sayıla bilər (1936). Bu işin ilk təşəbbüsçülərindən biri vaxtilə Qazandan Türkiyəyə getmiş dilçi alim Rəşid Rəhməti Arat olmuşdur. R.Arət Türklərin qədim ədəbiyyatına «Qutadqu bilik» və M.Kaşqarlının şeir nümunələri ilə yanaşı Turfan əsərlərinin əlavə edilməsini deyir. «...bu mənzum əsərlərə («Qutadqu bilik»ə və Kaşqarlının «Divan» şeirlərinə, – V.O.) tarix baxımından bir az daha əski olan və İslam mühiti dışında, Mani və Buddha mühitlərində qələmə

alınan əsərlər əlavə edilə bilər».¹ R.Arət də Turfan əsərlərinin tarix baxımından «Qutadqu bilik» və «Divan» şeirlərindən «bir az daha əski» olduğunu bildirir. Bununla bərabər o, «Divan» şeirləri ilə Turfan əsərləri arasında zaman əlaqəsi görür: «Mahmud Kaşqarlıdakı parçaların bəzilərinə bəlkə də bu dövrə idhal etmək mümkündür».²

Turfan şeirlərinin nümunəsində R.Arət Qədim Türk şeirinin tam bir mərhələsini görür. Kitabın «Ön söz»ündə yazır: «Türk şeirinin inkişafında bir mərhələni aydınlaşdırmaq və bu dövr haqqında bir fikir demək baxımından faydalı olacağı düşüncəsi ilə, burada şimdiki qədər geniş Türk mühitincə məchul qalan Türk şeirinin ən əski nümunələri bir araya gətirilmişdir».³

Müəllif Turfan əsərlərinin yaranma dövrünü belə göstərir: «VIII-XIII əsrlər arasında yazılan və ya təsbit edilən və əsas etibarilə Mani və Buddha kultür mühitini təmsil edən bu parçalar...»⁴

Alimin fikirlərindən və bədii materialın özündən görünür ki, Turfan şeirləri indiyədək tanış olduğumuz yazılı abidələrdən fərqlənir.

Birinci fərq bu şeirlərin əlifbasından başlayır. Turfan şeirləri Göytürk əlifbasında deyildir.

Qədim Türklərin bir qismi, - əsasən Uyğurlar, - nisbətən sonralar Göytürk əlifbasından qonşuluqdakı «soqd» yazısına keçmişdilər. Şeirlər həmin Soqd hərflərindədir. Onlara Uyğur əlifbası da deyilir. Həmin əlifba aşağıdakı 23 işarədən ibarətdir: cədvəl əlavə olunur.

İkincisi, bu şeir mətnlərinin öz ilkin yazısı – soqd hərflərində orijinalı əlimizdə yoxdur. R.Arət onları «Əski Türk şeiri» adı ilə böyük bir kitab şəklində çap etdirmişdir. Təəssüf ki, şeir mətnlərinin soqd hərflərindəki orijinalı kitabda verilməyib. Onlardan yalnız şeir nümunələri yazılmış bəzi vərəqlərin faksimilesi kitabda çap edilə bilər. Kitabda şeir nümunələrinin transkripsiyası və onların müasir dillə ifadəsi yanaşı təqdim olunur.

Biz, Berlin nüsxəsinə əlimiz çatmadığından «Əski Türk şeiri» kitabı ilə, işləməli oluruq.

R.Arət şeirlərə bir dilçi kimi yanaşıb onların linqvistik cəhətləri, tərtib və nəşr işlərini görmüşdür. Müəllif bildirir ki, onların «ədəbi baxımdan təhlil və dəyərləndirmə işi bu sahənin mütəxəssislərinə buraxılmışdır». Bununla belə alimin ədəbi baxımdan da faydalı fikirləri vardır. Yeri gəldikcə onlara yer veriləcəkdir.

¹ R.R.Arət. Əski Türk şeiri, s.IX

² Yenə orada, s. X

³ R.R.Arət. Əski Türk şeiri, s.X

⁴ Yenə orada

УЎҒУР ӘЛИФБАСЫ

Өввәлдә	Ортада	Сонда	Һәрфин ифадәси
Э	—	Л	a
У	—	У	a
Җ	А	У	ı, l
Ә	О	А	o, u
Я	О Я	А А	ö, ü
Ә	Ә	У	b, p
И	И	И	ç
Ө А Т	Ө А Т	А В У	d, t
А	А	У	y
Ә	Ә	У	g, k
Җ	Җ	У	l
Җ	Җ	Җ	m
А	А	Л	n
Җ	Җ	Җ	r
Ә	Ә	Ә	g
Ә	Ә	Ә	k
Ә	Ә	Ә	s
Ә	Ә	Ә	ç
А	А	У	v
Ә	Ә		x
		А	j
		А	z

Kitabda әvvəlcə Mani mühitində yazılan şeirlər gəlir. Müəllif onların ilk üçünün təqdimində bildirir: «...ilk üçünü təşkil edən ilahilər (şeirlər ilahilərə həsr edildiyindən belə deyilir, V.O.) bizim şimdiyə qədər hər hanki bir mənzum əsərdə görməyə alışmış olduğumuz çərçivənin dışında qalmaqda və nəzmin ahəngini təmin edən ünsürlər baxımından da çox dəyişik şəkillər ərz etməkdədir».¹ Bəli, bu əsərlər bədii təsvir obyektinə, qafiyyə quruluşuna, ahənginə görə başqadır.

Bədii təsvir obyektini yerində gördüklərimiz ən çox din başçıları – ilahilərdir. Bu da sənətdən, ədəbiyyatdan qabaq elmin predmetidir. Dövrün tarixi, mifologiyası, milli təfəkkür tərzini öyrənilmədiyindən müasir mühitdə bu şeirlər qərribə görünə bilər.

Birincisi, elə təsvir edilən ilahilər məsələsi. Bu hansı ilahilərdir. Axı, Yenisey epitafiyalarında, Orxon döyüş əsərlərində, «Divan» şeirlərində biz tək bir ilahidən – Tanrıdan söz getdiyini görmüşdük.

İndi Turfan şeirlərində ilahilər dedikdə bu artıq Qədim Türklərin daha erkən inanclarından, etiqadlarından xəbər verir.

R.Arat Turfan əsərlərinin dövrünü VIII-XIII əsrlər arasında «yazılan və ya təsbit edilən» deyir. Elə həmin o səkkizinci əsrdə Orxon əsərləri yazılmışdır. Fəqət Orxon yazılarında Tanrıçılıqla Turfan şeirlərindəki ilahilik ayrı bir vəziyyətdir. Bu müqayisə göstərir ki, Turfan şeirləri daha əvvəllərin hadisəsidir. R.Aratın dediyi kimi bu əsərlərin yazıldığı və ya təsbit edildiyi VIII əsrdən hesab edilməsi doğru ola bilər. Lakin onlarda bəhs olunanlar daha uzaq keçmişlərə aid olduğu göz qabağımdadır.

Bədii təcrübədə ilahilik ümumən erkən çağların hadisəsidir. Yunan ədəbiyyatındakı ilahilər kimi. Onlar Antik dövrə aiddir.

Qədim Türk şeirindəkilər bir başqa ilahilərdir. Bu anlayış barədə deyilir: «Soqdaqcadan keçən «baş və başıq» kəlmələri «İlahi» anlamına gəlir».² Belə görünür ki, burada din başçısı mənasındadır. Məsələn, Mani dininin başçısı.

Mani dini üçüncü əsrdə Yaxın Şərqdə yayılmışdır. Dünyanın mahiyyətində əzəldən xeyirlə şərin varlığı düşüncəsinə dayanan təlimdir. Mniliyə görə Səhər Tanrısı, Günəş Tanrısı, Ay Tanrısı mövcuddur. Onların şəninə şeirlər qoşulur.

Budur, Dan Tanrının şəninə qoşulan «İlahi (Dan Tanrı)» adlanan şeir. Bir sıra cəhətlərlə xarakterik olduğundan biz də ondan başlayırıq.

Dan Tanrı gəldi,
Dan Tanrı özü gəldi;

¹ Göstərilən kitab, s.3

² Türk dili və ədəbiyyatı Ansiklopedisi cilt 8, dərgah yayınları, s.476

Dan Tanrı gəldi,
Dan Tanrı özü gəldi.

Qalxınız, bütün bəylər, qardaşlar,
Dan Tanrıyı öyəlim!

Görən Günəş Tanrı,
Siz bizi qoruyun!
Görünən Ay Tanrı,
Siz bizi qurtarın!

Dan Tanrı,
gözəl qoxulu, mişk qoxulu,
parıltılı, işıltılı
Dan Tanrı!⁵
Dan Tanrı!⁵

Dan Tanrı,
gözəl qoxulu, mişk qoxulu,
parıltılı, işıltılı
Dan Tanrı!
Dan Tanrı! (s.8,9)

Dan Tanrı – Səhər Tanrısı. Şeir onun şəninə yazılmış nəğmədir. Bu nəğmə şən bir əhvalata həsr olunmuşdur. Əhvalatın məzmunu belədir: İnsanlar toplaşib səhərin açılmasını gözləyirlər. Səhər Tanrısı gəldikdə insanlar onu öyən sözlərlə qarşılayırlar: Qalxınız bütün bəylər, qardaşlar, /gözəl qoxulu, mişk qoxulu, Dan Tanrıyı öyəlim/ Adamlar Tanrıya yönəliirlər: Günəş Tanrı siz bizi qoruyun /bizi görən Ay Tanrı/ Siz bizi qurtarın/

Adamlar oxumağa davam edirlər: Dan Tanrı/ gözəl ətirli, mişk qoxulu / parıltılı, işıltılı / Dan Tanrı/Dan Tanrı. Bu son beyt iki dəfə, bəndin son iki misrası isə beş dəfə təkrar olunur.

Göründüyü kimi, bütün bunlar davamlı bir mərasimdir. Xalq mərasimi. Şeir də mərasim nəğməsinə andırır. Xalq şeirinin bəliqli xüsusiyyətlərini – səs-lərini, hecalarını, sözlərini, misralarını və nəhayət bəndlərini yada salır. Təkrarlanan kəlmələr, misraların və bəndlərin axıcılığı. Bu ahəng və axıcılıqla birlikdə şeirin mövzusu da ülvidir. Fövqəladə bir varlığa – Dan ilahəsinə, Günəşə, Aya üz tutulur. Şeirin sözləri bunlardan daha uca müqəddəsliyin – Tanrı kəlməsinin təkrarı ilə müşayiət olunur.

İkinci şeir də «ilahi» adlandırılır. Mötərizə içərisində «parlaq, güclü, bilikli Tanrı» sözləri yazılmışdır. Şeir on misradan ibarətdir. Tanrıya müraciət şəklində başlayır:

Tanrı, nurlu, qüdrətli müdrikə yalvarırıq,
Günəş, Ay Tanrıdan rica edərik
Şimşək Tanrı, törə səadəti,
Mar Mani və peyğəmbərlərə

Səadət dilərik, ey Tanrım!
Vücudumuzu qoruyun,
Ruhumuzu boş, sərbəst buraxm!

Səadət dilərik nurlu Tanrılardan
Təhlükələrdən uzaq duraq
Sevinc içində olaq! (s.12,13)

Mani mahiyyətində yazılan şeirlərdə özünü göstərən dini əlamətlərdən birincisi «Mani» adı və anlayışdır. Bu şeirlərdə hey «Mani» adını görürük. Manidən əlavə Günəş, Ay, Şimşək Tanrılarına müraciət olunur. Tanrılardan rica edilir ki, vücudumuzu qoruyun, ruhumuzu xoş, sərbəst buraxın. Vücudları qorunan, ruhları sərbəst buraxılan insanlar təhlükədən uzaqlaşmağa, sevinc içində bulunmağa dəvət edilir: Təhlükədən uzaq duralım, sevinc içində olalım.

Bütün bunlar sanki xalq şərqləri şəklində ifadə olunur. Şeirin mətni şərqi mətnini andırır.

Üçüncü şeir «Mədhyyə» adlandırılır. Müəllifi də bilinir. Müəllifi Aprinçur Tiginidir.

«Bu mənzumənin ən mühüm xüsusiyyəti şairinin zikr edilməsidir. Aprinçur Tiginin bundan başqa dini olmayan mövzuda bir şeiri daha vardır. Şimdiyə qədər ən əski Türk şairi olaraq Mahmud Qaşqaridə zikr edilən Çuğunun ancaq ismini bildirdik. Çuğudan daha öncə yaşamış olması mühtəməl bulunan Aprinçur Tigin isə burada əsərlərilə qarşımıza çıxmaqdadır».¹

Turfan mətnləri arasında tapılan bu şeir kağız üzərinə soqd hərflərlə yazılmışdır. Şeir, deyildiyi kimi, mədhyyə xarakteri daşıyır. Şeirdə Mani öyülür:

Bizim tanrımızın yaxşılığı cövhərdir, deyirlər,
Bizim tanrımızın yaxşılığı cövhərdir, deyirlər,

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.14

Gövhərdən daha üstün mənim yaxşı Tanrım, igidim, qüdrətlim,
Gövhərdən daha üstün mənim yaxşı Tanrım, igidim, qüdrətlim.

Almaz bülövsüz iti olur deyirlər,
Almaz bülövsüz iti olur deyirlər,
Almazdan daha kəskin mənim biliklim, əsillim, işığım,
Almazdan daha kəskin mənim biliklim, bilənim, filim.

Mənim, Günəş Tanrı kimi göyüzlü biliklim,
Mənim, Günəş Tanrı kimi göyüzlü biliklim,
Gözəl, əsil Tanrım, şöhrətlim qoruyucum
Gözəl, əsil Tanrım, Buddam bulunmazım. (s.16, 17)

Burada artıq Türk bədii düşüncəsinin ifadəsində münasib ədəbi qəlib olan məşhur dördlük şeir bəndini görürük. «...bu parça Türk dördlüklərinin... ən əski bir örnəyini təşkil edir».¹

Şeirdə mədh olunan Mani biliklidi, işıqlıdır. Bunlarla yanaşı almazdan daha kəskin olduğu deyilir.

Deyildi ki, Aprinçur Tigin Türk şeirinin tarixində ilk şairi olaraq qəbul edilir. Şairin bu dördlük mədhiyyəsi yazıldığı kağızda ikinci bir şeirinin də olduğu göstərilir. Bu şeir mövzu və şəkil etibarilə başqadır. Mövzu etibarilə Mani mühitindən kənara çıxır. Şeir sevgidən bəhs edir.

Gerçək insan sevgisi şeirə gətirilmişdir. Aşiq öz sevgilisinin həsrətini çəkir:

Yavuklumu düşünüb, həsrət çəkirəm;
Həsrət çəkdikcə qaşı gözəlüm,
Qovuşmaq istəyirəm.
Öz sevgilimi düşünürəm;
Düşünüb-düşünüb durduqca
Sevgilimi öpmək istəyirəm!

Gedəyim desəm, gözəl sevgilim,
Gedəmmirəm də;
Mərhəmətlim.

Girəyim desəm, kiçiciyim,
Girəmmirəm də;
Ənbər, mişk qoxulum.

Nurlu Tanrılar buyursun;
Yumşaq xasiyyətlim ilə
Birləşərək bir daha ayrılmayalım.

Qüdrətli mələklər qüvvət versin;
Gözü qaram ilə
Gülə-gülə oturalım. (s.20,21)

Şəkil etibarilə bu şeirin diqqəti çəkən onun bəndlərinin üç misradan ibarət olmasıdır. «...bu mənşumə Türk ədəbiyyatında ilk nümunəsini gördüyümüz üçlükler halındadır».¹ Sevgilisinə qovuşmaqda aşiq Tanrıdan yardım diləyir, mələklərdən güc, qüvvət umur.

Mani mühitində yazılan şeirlərdə ölüm, cəhənnəm anlayışları yer tutmuş. Bu mövzuda müəllifi bəlli olmayan iki şeirə baxaq. Onlardan birincisi ölüm bərdədir. «Ölüm təsviri» adı ilə verilən bu əsərin əvvəlində insanlara xitab olunur:

Əsil, bilikli insanlar toplanalım,
Tanrının kitabını dinləyəlim,
Dörd hakim Tanrıya tapınalım
Dörd böyük əzabdan qurtulalım.

Burada «dörd hakim Tanrı», «dörd böyük əzab» ifadələri Mani mühitinin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Dörd hakim Tanrını inkar edənlər ölərkən cəhənnəm əzabına düşürlər:

Dörd hakim Tanrını inkar edənlər,
Tanrı sözünə dəyər verməyənlər,
Qaranlıq şeytanlara tapınanlar,
On minlərlə günah işləyənlər!

Bu dünyada günah işləyənlərə sanki xəbərdarlıq edilir ki, sonda insanın ölməsi vardır:

Sonunda insanın yenə ölməsi var,
Qaranlıq cəhənnəmə düşməsi var.

İnsanı ayıqlığa, müdrikliyə çağırış. Qaranlıq cəhənnəmə düşən insanın başına gələcəklər də bu dünyagörüşünü ifadə edir:

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.15

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.18

Qaranlıq gecə kimi üzərinə çökər derlər,
Sıxmtı içinə düşər derlər,
Köksünə oturaraq dəlik-deşik edər derlər,
İnkarçı ruhlər dışarı çıxar derlər.

Cəhənnəmə düşən başına gələnler ibtidai düşüncənin məhsulu olsa da zamanına görə formalaşmış bir təlim təsiri bağışlayır. Bu təlimin davamına baxaq:

Tərs, qılh, ixtiyar şeytan gəlir derlər,
Dolu bulud kimi qara qaşlı derlər. (s.24, 25)

Şeytana tapınanları, günah işləyənləri cəhənnəmdə nələr gözləyirmiş. Cəhənnəmdə belələrinə əzab vermək üçün gələn şeytanın xüsusiyyətləri, onun zahiri görünüşü qərribə cizgilərlə ifadə edilir: tərs, qıllı, dişli şeytan, dolu bulud kimi, qara qaşlı, qanlı gözü... bunlar bütün bir təsvirdir. Bədii bənzətməli təsvirlərdir.

Şeytin birinci və ikinci bəndləri hərəsi ayrı-ayrı hecalarla qafiyələnir. Qalan beş bənd «derlər» sözünün təkrarı ilə rədiflənilir.

Cəhənnəmin təsviri ikinci şeirdə davam etdirilir. Özü də «Cəhənnəm təsviri» adlanır. Şeytin ilk misraları pozulmuşdur. Oxunan misralarda yer (torpaq) su, atəş, od, ağac adları çəkilir. Burada inkarçı ruhun cəhənnəmdə cəzalandırılmasından bəhs edilir:

İnkarçı ruhləri yaxalayıb,
Tərəzi içinə oturur derlər,
Tərəzi yüksəlsə yaptığı işlərdən dolayı sorğuya çəkilir,
Yapmış olduğu pisliklər dinlənilir.

Bu söylənilənlər o biri dünyada qurulan haqq tərəzisi mövzusunda mövcud olan məlumatlardır. Buradan bu məlumatların mövcudluğu tarixi açıqca anlaşılar. Sonrakı misralarda yenə o tərs, qıllı, qoca şeytanın gəlib inkarçı ruhləri qaranlıq cəhənnəmə doğru baş aşağı atdığı, cəhənnəmdəki şeytanların onları yenidən yaxalayıb qamçı ilə döydükləri anladılır.

Mani mühitində yazılan mənzumələrdən biri həcmnin böyüklüyü və məzmunun dərinliyi ilə seçilir. Rus türkologiyasında bu əsər «Böyük himn», «Əski Türk şeiri» kitabında isə «Böyük İlahi» (Mani üçün) adları ilə verilmişdir. Turfan yazıları arasında bulunan bu əsər Hoco şəhərindən tapılmışdır.

Tarixi məlumatda deyilir ki, 762-ci ildə Türklərin bir qismi arasında Mani təlimli şeirlər meydana çıxırdı. Fəqət bu təlim və onu

yayan şeirlər uzun sürməmişdir. Doqquzuncu əsrin ortalarından etibarən Maninin yerini Buddaçılıq tutmağa başlamışdır. Bu hər iki dinin təlimində ortaq məqamlar vardır. Buna görə Mani mühitində yazılan bir əsər Budda təlimindən uzaq görünmürdü. O ortaq düşüncənin özünəməxsus elə sahəsi vardır ki, indi onu anlamaq çətin görünür.

Əsərin ümumi ruhu yüksəkdir. Şeyr Maniyə xitabla başlayır:

Bütün beş aləmin ümidi,
Hörmətəkar könül ilə önündə əylirəm,
Hər kəsin saydığı sanlı balam,
Mənim Mani burkanım.

Mani mühitində yaranan əsərin nə demək olduğu bu şeirdə nisbətən görünür. O əsərlər Maniyə xitablar şəklindədir. Əsərdə hadisələr əsasən Maninin hüsurunda cərəyan edir. Maninin hüsurunda yüksək mənəvi keyfiyyətlərdən, günah işlətməyə yol verməməkdən söz açılır. Müəllifi bəlli olmayan bu əsərdə hadisələr birinci şəxsin dilindən nəql olunur. Özü də o birinci şəxs yalnız öz adından deyil, bəlkə də haqqa, ədalətə tapınan bütün insanların adından danışır. Bir tərəfdə Tanrı, digər tərəfdə insanı yaxşı əməllərə səsləyən müəllif durur. Yüksək mənəvi özəlliklərə can atan bu xeyirxah insan – təhkiyəçi Tanrının hüsurunda ondan insanlara imdad diləyir. O, Maniyə hörmətlə: «Bütün beş aləmin ümidi, mənim Mani burkanım» deyir.

Dediyimiz kimi, insanlar Maninin hüsurundadırlar:

Alçaq könül ilə tapınmaq üçün,
Sizin hüsurunuzda toplandıq;
Hər kəsin bütün bu təzimlərini,
İndi qəbul edin, ey ümidimiz, ey inancımız.

Mani hüsuruna gələn insanların çətinliklərindən söz açılır:

Seçkin, əziz babamız,
Sarsılmaz könül ilə,
Bütün bu insan oğlunun,
Samsardan (qurtulması) çətin idi.

Burada Buddaçılığın özəl terminlərini görürük. Bunların arxasındakı adamlar o dövrün zəngin bir bilim dünyasına dayanır. Görünür bu çeşid anlayışlar Buddaçılığın fəlsəfəsi ilə əlaqəlidir. Məsələn, son misradakı «samsarı» barədə deyilir: «Canlı varlıqların doğumlarından başlayaraq ölümlərinə qədər bütün səhifələrini keçir-

mək məcburiyyətində bulunduları həyat yolunu və bunu ölümdən sonra yenidən dünyaya gəlmək və təkrar ölmək surətilə dramatik bir biçimdə davam etdirən həyat çarxı məfhumunu ifadə edir».¹

Şeirir başqa bir bəndində «beş aləm» barədə belə deyilir:

Beş aləmdəki bu məxluqları,
Bilgisizlik içindən çəkib çıxardımız.

Ehtimal ki, beş aləm, beş qitə anlamındadır. Bu əsərdəki dünyagörüşü öz zamanına görə yüksəkdir. İnsanlığa daima zərər verən fitnə, fəsad ilə ağıl, şüurun bu dərəcədə açıqca qarşılaşdırılması heyrat doğurur:

Başda kin olmaq üzrə hər dürlü fəsad
Və çoxlu, saysız ehtiraslar
Ağıl və şüurlarmı şaşıraraq
Məxluqlara durmadan əziyyət çəkirdi.

Bu bənddəki – kin, fəsad, ağıl, şüur, ehtiras elmi anlayışlardır. Şüur məfhumu bu şeirdə bəzən qəlb, bilik anlayışları ilə ifadə edilir.

Maninin hüsurunda meydana gələn bu hadisələr həm də Mani ilə insanın qarşılaşmasında bir vasitədir. Maninin hüsurunda insanın düçar olduğu bəlalər zikr edilir. Həmçinin insanın yol verdiyi yanlışlıqlar deyilir. Mani xilaskar, insan isə doğru yol axtaran mövqeyində verilir. Doğru yolu göstərdiyi üçün insan Maniyə minnətdardır:

Bu keçici hüsuru qapananlara
Həqiqi yolu göstərdiniz.

Gerçək yolu göstərməklə yanaşı müqəddəslər insanın mənəvi saflaşmasına çalışırlar.

Hiylə, yalan və tənbellikləri bir tərəfə atıb,
Başqaları üçün faydalı olan işlər görün;
Yollarını azmış olanlara rəhbər oldunuz,
Onları günah şeytanının əlindən qurtardınız.

Bütün bu xeyirxah nəsihətlər qarşısında insan da müqəddəslərə öz ehtiramlarını bildirirlər:

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.

Yürürkən sizin adınızı anarlar,
Ağızları sizi öyüb alqışlayaraq
Övladlar ana-atalarını necə sevdərsə,
Sizi də elə sevdərlər.

Müqəddəslər, Burkan (Budda) və Mani Tanrıları insanlar arasına yaxşılığı yayırlar:

Əziyyət çəkən və zəhmət içində bulunan məxluqlara
Mübarək diliniz ilə
Yaxşılıq deyilən qanun cövhərini
Əsirgəmədən yaymaq lütfündə bulundunuz.

Müqəddəslər və məxluq qarşılaşmasında yaxşılıq və xeyirxah işlərin təbliğində bədii vasitələrdən istifadə edilir:

Könüllərdəki yaxşılıqlar
Gündən-günə daha da artdı
Və Günəş Tanrı kimi işıq saçdı.

Könüllərdəki yaxşılığın Günəş Tanrı kimi işıq saçması bədii bənzətmədir.

Bu əsərin iştirakçıları əvvəldən axıradək Tanrı və məxluqdur. Tanrının səxavəti, məxluqun mənən təmizlənməsi təsvir edilir.

Əsər 123 dördlük bənddən ibarətdir. Bəndlərin təxminən yarısında bir-iki söz, bəzən də misralar tamamilə pozulduğundan oxunmamışdır.

İslamiyyətdən öncəki Qədim Türk şeirinin digər qismi Budda mühitində yazılan əsərlərdir. Miqdarca bunlar orta hesabla 25 əsərdən, 1400 misradan ibarətdir. Həcm etibarilə müxtəlifdirlər. Bir-iki bəndlik parçalardan başlamış böyük əsərlərdəkdir.

«...bu əsərlər – ədəbi və əbədi sənət... Türk ədəbiyyatının tarixi üçün qiymətli bir əhəmiyyətə malikdir, onları din fərqi baxmayaraq hörmətlə anmaq» gərəkdir.¹ Bu əsərlər «milli olduğu qədər dini bir» zərurətdir. Bəli, bu əsərlər birinci növbədə «Türk ədəbiyyatının tarixi üçün qiymətli»dir.

Əsərlərin məlum hissələrinin London muzeyində mühafizə edilən bir Uyğur dərgisindən alındığı bildirilir.

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitabı, s.

Budda mühiti Türk ədəbiyyatının, elminin tarixində müəyyən iz buraxmışdır. «...bu Türk mühiti – Türk düşüncəsi, dili və ədəbiyyatı üçün sağlam bir təməl vücuda gətirməyə müvəffəq olmuşdur».¹

Budda mühitində yazılan əsərlər bölümünə aid edilən birinci əsər «Elə yerlərdə» adlanan şeirdir. Əsərə yazılan izahatda deyilir ki: «Əsər əsas mövzu etibarilə dini olmaqla bərabər burada daha çox təbiət təsviri və təbiətlə insan arasındakı bağlılıq üzərində dayanılır».²

Bu şeirin poetik biçimi bir başqadır:

adkaşu turur kat kat tag-ta	Bir-birinə bağlı duran qat-qat dağlarda,
amıl ağlak aranyadan – ta.	Sakin və tənha aranyadanada,
artuq sögüt altın-ınta	Ardıç ağacları altında,
akar suv-luk-ta.	Axar sular boyunda;
amrançılığın uqdaçı kuş-kı-a-lar	Sevinc içində uçuşan quşcuqların
tirin-lik kuvrag-lık-ta.	toplandığı yerdə,
adkag-sız-ın mengi teginçülüğ ol	Heç bir şeyə bağlanmadan hüçura
anı teg orun-lar-ta.	qovuşmalı məhz elə yerlərdə!

(66,67)

Şeir dörd bənddir. Hər bəndin birinci misrası dağlarla başlayıb ağacları, sulara, qayalara, göllərə keçilir. «Elə yerlər» - deyər təbiətin qoynu nəzərdə tutulur.

Bu şeirdən artıq Qədim Türk şeirinin poetikasına məxsus olan məşhur formanı – bəndlərdə misraların cəmi bir hərflə başlamasını – misrabəş alliterasiyanı görürük. Şerir bu birinci bəndinin misraları a, qalan bəndlər müvafiq olaraq i, s, k hərflərlə başlayır.

Bu qayda türkologiyada Qədim Türk şeirinin özünəməxsus poetika hadisəsi kimi qəbul olunur və «misraönü qafiyələnmə» şəklində də anlaşılr. Bununla yanaşı bu şeirdə misrasonu qafiyə də iştirak edir. Həmin misrasonu qafiyə «ta» şəkilçisindən ibarətdir. Üstəlik bütün bəndlərin sonunda «anı teg orun-larta» - «elə yerlərdə» sözləri rədif olaraq təkrarlanır.

İndi üzərində duracağımız əsər «On dürlü yaxşılığın mədhi» adlanan şeirdir. Bəndlər səkkizliklər şəklində qurulub:

buda avatansaka atlıq sudur içində,
busulmak-sız nom oğuş-ka kirmək bölükdə.
bulung ymgak sayu kəlmış bodisatav-lar.
bulıdçılayu yığılmış toy kuvrag ara.
burkan oğlu tolpi tüz-ün uğan arısı-ning.
bulunçsuz yig edgü-lerin ögmiş şlokda.

burk şark kılıp on edgüsin men atsang – öz-üm.
buyan küşüş öz-e koşmış takşut başladı.

Budda Avatamsaka adlı sutra içində,
Dəyişməyən törə fəslinə giriş bölümündə,
Hər yandan, hər köşədən gəlmiş bodhisattvaların
Bulud kimi toplanmış olan topluluğu, camaatı arasında,
Burkan oğlu, zahid Tolpi Tüzün Uğan-ın
Bulunmaz üstün yaxşılıqlarını öyən mənzumədən,
Burk şark edib, onun on yaxşılığı üzərinə mən Atsang
Savab üçün qoşmuş olduğum bu parça başladı. (s.72, 73)

Burada Burkan (Budda) oğlu Tolpi Tüzün Uğanın yaxşılıqları anladılır, mədh edilir. Tolpi Tüzün Uğan din zahididir. Təhkiyə birinci şəxsin dilindən nəql edilir. O birinci şəxs – «mən Atsang özüm» - deyər nişan verilir. Belə çıxır ki, əsərin müəllifi Atsangdır. Həmin bu Atsang deyir ki, savab üçün qoşmuş olduğum bu «takşut»u-şeyri başladım. Şeirdə isə T.T.Uğanın «bulunmaz üstün yaxşılıqları» mədh olunur. Öz məzmun etibarilə əsər qəsidə adlandırıla bilər. İlk Türk qəsidəsi.

Bu şeirin bəndlərinin misraları da cəmi bir hərflə başlayır. Birinci bənd b, sonrakılar a, k, s və s. hərflərlə başlayır.

Dərgidə növbəti əsər «Otuz beş Burkana sayğı»dır. Məzmunca «On dürlü yaxşılığın mədhi»nə yaxındır. Burada da Burkanlar öyülür, sayğı ilə anılır. Şeir «namu buday-a» - «Burkana hörmət» sözlərlə başlayır. Otuz beş Burkana təzim edilərək onların önündə əyilmək təlim olunur. Bu əsər də səkkizliklərlə yazılmışdır. Əsər otuz beş səkkizlikdən ibarətdir.

Müəllifi bəlli olan şeirlərdən biri mükəmməl poetik quruluşa malik dördlükdür. Müəllifi Çisuya Tutungdur. Burkanlığa sədaqət, insanlara nəsihət xarakterli bu əsər on beş dördlükdən ibarətdir. «Məzmunu baxımından Burkan bilgi nəzəriyyəsinin izahı ilə ilgili olan bu əsər...»¹, - deyər verilən məlumat maraq doğurur. Buradan məlum olur ki, «Burkan bilgi nəzəriyyəsi» deyilən nəzəriyyə mövcudmuş. Təəssüf ki, biz ona yetə bilmədik.

köni ögeli bögüş urgil odug-ın sakın
köz-i yaruk ıduk-larka bargıl yakın
köngül vişay ikigü-nüng töz-in sakın
könl-tin taş negü nom bar çinkaru bakın

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitabı, s.

² Yenə orada

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.116

Doğru mühakimə etmək üçün hikmətli, oyaq ol,
Gözü parlaq əzizlərə yaxın ol
Könül və dış varlıq, hər ikisinin əslini düşün,
Könül dışında nə kimi törə var, diqqətlə bax.(s.120, 121)

Göründüyü kimi, misrabaşı qafiyələrlə yanaşı misrasonu qafiyələr qanunu mövcud imiş.

Dərgidə mühüm yer tutan əsərlərdən biri də şair Pratyaya Şiri tərəfindən yazılan yeddi bölümdən ibarət şeirdir. Əsər «On dürlü niyaz üsulu» bölümü ilə başlayır. Şeirdə deyildiyi kimi, «Tanrının on səadət arzusu» sıra ilə bildirilir. Sonrakı bölümlər «Canlılara faydalı olmaq», «Etiraf», «Doğru yol», «Yaxşı dilək» adları ilə verilir. Bu adlardan da anlaşıldığı etibarilə şeirdə yaxşılıq, doğruluq, başqalarına faydalı olmaq cəhətləri üzərində durulur. Əsər 320 misradan ibarətdir.

Pratyaya Şirinin Türkcə digər bir əsəri «Hikmət fəziləti» şeiridir. «Hikmət fəzilətinin səadəti önündə hörmətlə əylirəm» sözlərilə başlayır. 21 dördlükdür.

Berlində Turfan yazıları arasında göstərilən əsərlərdən biri şair Kalım Keyşinin şeiridir. Əsərdə mənəvi yüksəlişə dəvət əsas yer tutur: şeir 113 misradır.

Qədim Türk sənətkarlarından biri Ki Ki adı ilə məlum olan şairdir. Onun yeddi bölümdən ibarət əsəri 240 misradır.

Turfandan tapılmış yazıların üçüncü qismi islam dini mühitində yaranmış şeirlərdir.

Türklərin islam dinini rəsmi qəbul etmələri 940-950-ci illərdən Satıq Buqra xanın başçılığı ilə Qaraxanlılar hakimiyyəti illərinə təsadüf etdiyindən həmin şeirlər o dövrdən hesablanı bilər.

Bu əsərlərin təqdimində R.Arat yazır: «Türk kultür mərkəzlərindən biri olan Turfan və civarında yapılan qazıntılarda digər yazmalar ilə birlikdə meydana çıxan əsərlər arasında, ancaq bir neçə səhifəsi mühafizə edilmiş olan bir məcmuə içində, Türk-İslam mühitində qələmə alınmış bir neçə mənzum parça bulunmaqdadır».¹ Bu əsərlər islam dini mühitində yazılsa da dini mövzuda deyildir. Əvvəlki əsərlərdən elə bu cəhətinə görə fərqlənir. «Nəzm şəkli və ifadə tərzilə daha sonrakı xalq ədəbiyyatını andıran bu mənzumələrin əski ilə yeni arasında bir bağ vəzifəsini gördüyü» bildirilir.

Dini mövzuda olmayan həmin əsərlərdən biri «Ağ» başlığı ilə verilir. Əsər dörd bənddir:

aklar buht özlep kükirep Ağ buludlar yüksəlib, gurlayaraq,
Hər tərəfə qarını yağdırır;
Ağ saçlı o ixtiyar anam
Acılar içindəmi göz yaşını axıdır.

Qara buludlar yüksəlib, gurlayaraq,
Qarmı, yağışını yağdırır;
O ixtiyar, yaşlı anam
Qayğı içindəmi göz yaşını axıdır.

Bahar buludları şimşək çaxıb, gurlayaraq,
Yağışlarını yağdırır;
Yaşı kiçik qoyduqlarım
Göz yaşımı axıdır.

Küzi (payız) buludları gurlayıb, yüksələrək,
Çamu yağış yağdırır;
Könlümün daşı iki kiçik
Göz yaşımı axıdır. (s.248, 249)

Təhkiyə birinci şəxsin – bir mərhumun dilindəndir. Ölüm onu doğmalarından – anasından, iki kiçik balasından vaxtsız ayırmışdır.

Görək o, nə deyir və necə deyir: Ağ buludlar kükrəyib qarını yağdırır, ağ saçlı o ixtiyar anam acılar içində göz yaşlarını axıdır. Təbiətin yağış yağdırması, ananın göz yaşı axıtması paraleli. «Dördlüklərdə ilk iki misranın bir təbiət mənzərəsi təsvirini ehtiva etməsi dördlük içində əsil söyləmək istənilən vəqiyəyə, dinləyicilərin ruh durumunu hazırlayan bir qism olaraq, daha sonrakı xalq ədəbiyyatı nümunələrində bol-bol rastlanan xüsusi bir ifadə tərzidir».¹

Hələ körpələrin göz yaşı: Körpə qoyduqlarım iki könüldəşim göz yaşlarımı axıdır...

Əsər mövzusu, hüznü ahəngi, bədiiliyi ilə Yenisey epitafiyalarının davamı, lirik davamı deyilmi.

Misraların qafiyələnməsi mövcud ənənənin – misrabaşı qafiyənin qüvvədə olduğunu göstərir. Bəndlərin sonu isə «axıdır» sözünün təkrarı ilə bitir.

Maraqlıdır ki, o dövrdə elm, elmin zəruriliyi lirik bir şəkildə əks etdirilmişdir. Həmin mövzuda iki bəndlik şeirə baxaq:

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.245

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.247

Bilik bilin ey bəyim!
Bilik sənə eş (yar) olur;
Bilik bilən insana
Bir gün dövlət yar olur.

Bilikli insan belinə
Daş qurşasa, kaş olur;
Biliksizin yanına
Altun qoysan daş olur. (s.259)

Burada birinci bəndin ilk iki misrası ilə ikinci bəndin son iki misrası birləşdirilərsə daha kəsə və bitkin bir məzmun ifadə etmiş olar: Məsələn belə:

Bilik bilin ey bəyim!
Bilik sənə yar olur.
Biliksizin yanına
Altun qoysan daş olur.

Alınan bu bənd atalar sözü qədər mənalı və axıcı görünür. İslam dini mühitində yaranan şeirlərdən biri də «Yaxşılıq və doğruluq» adı ilə verilir. Əsər nəsihət xarakteri daşıyır:

Yapılmamış hərəkətləri
Öncədən düşünmək gərək;
Düşünmədən yapıqdan sonra,
Necə inkar etmək gərək.

Ayıbsız qadına kişi
Boynunu əymək gərək;
Elə dürüst bir insan ilə
Həyat sürmək gərək. (s.266, 267)

Nəsihət məzmunlu əsərləri bundan əvvəlki dini mühitlərdə də görmüşdük. Həmin ənənə davam edir: «işə düşünərək etmək, qüsursuz olmağa çalışmaq, dostla qarşı düstür davranmaq və b. kimi əxlaqi fikirləri içinə alan bu 6 dörtlükdən ibarət parçalar»dır.¹

Üç dini mühitdə – Mani, Budda və İslam dini mühitlərində yazılmış olan bu şeirlər Qədim Türk şeirinin həyatında tarixi iz qoymuşdur. Əlbəttə, dini mühit dedikdə orada yazılan əsərlərin heç də

hamısının dini məzmun daşdığını söyləmək olmaz. Onların sırasında dünyəvi əsərlər mühüm yer tutur.

Hər üç dini mühitdə yazılan şeirlər mənəvi keyfiyyətləri – yaxşılıq, doğruluq, fəzilət kimi keyfiyyətləri aşılayır. Bütün bu xüsusiyyətlərlə də onlar estetik məzmunludur.

Beləliklə, biz Qədim Türk şeirinin iki mənbədəki, - M.Kaşqarlı'nın «Divan»-ındakı və Turfan şəhərinin qazıntılarından əldə edilən əsərlərin, - nümunələrilə tanış olduq. Bu hər iki mənbədəki şeirləri biz «Qədim Türk şeiri» adı ilə veririk. Bu şəkildə təqdimat türkologiyada fərqli görünə bilər. Məsələn, «Divan»-ın Türk xalqları ədəbiyyatı tarixi istiqamətində işə cəlb edilməsi türkoloq İ.V.Steblevanın fəaliyyətində özünü büruzə vermişdir. Türk xalqları ədəbiyyatının qədim dövrünə ümumi ortaqlıq bir mədəniyyət kimi yanaşan alim dövrün poeziyasını «drevnya» və «klassičeskaya» deyərək iki mərhələyə ayırmışdır.¹ X əsrə qədərki bir sıra ədəbi nümunələri alim «poeziya» adı ilə «drevnya» mərhələsinə aid edir. «Drevnya» adı altında nəzərdə tutulanlar əsasən Yenisey və Orxon abidələridir. Məsələn belədir ki, birinci fəsildə deyildiyi kimi, İ.Stebleva Orxon abidələrinin mətnlərini poeziya nümunəsi şəklində təhlil etmişdir ki, bu da özünü doğrultmuşdur.

«Klassik» poeziyaya gəldikdə burada iki mühüm sənət əsərinə əsaslanılır: M.Kaşqarlı'nın «Divan»-ındakı şeirlərə və Y.Balasaqunlunun «Qutadqu bilik»inə. Özünü də «Divan»-dakı şeirlər «ranneklassičeskiy», «Qutadqu bilik» isə Türk poeziyasının birinci «klassik» əsəri şəklində təqdim olunur.²

Özü də Stebleva bu dövrləri, - «drevne» və «klassik» dövrləri, - hərəsini Qədim Türk ədəbiyyatının müstəqil «epoxa»-sı adlandırır.

Burada fərqli cəhət odur ki, bizim tədqiqatda «Divan» şeirləri özünün bir sıra əlamətlərilə XI əsrdən qabaqlara gedib çıxdığı nəzərə alınır. Bununla da onlar dövr etibarilə «Qutadqu bilik»ə qədərki dövrə mənsub edilir.

¹ R.R.Arat. Göstərilən kitab, s.265

¹ Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М. «Наука» 1976, с.3-4-5

² Стеблева И.В. Постика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М. «Наука» 1976, s.127, 139

V FƏSİL

QƏDİM TÜRK ƏDƏBİYYATININ POETİKASI

Başlığı belə adlandırmağa imkan verən əvvəla «Qədim Türk ədəbiyyatı»nın türkologiyada ümumi Türklüyü ifadə etməsidir. İkincisi, bizdən əvvəl bu məsələnin elmdə qoyulmasıdır. Özü də məhz bu adda – «Поэтика древнетюркской литературы» şəklində.¹

Qədim Türk ədəbi nümunələrinin poetikaya malik olduğunun elmdə təsdiq edildiyini və onun ümumi Türklük faktoru kimi qoyulduğunu nəzərə alaraq biz də onu «Qədim Azərbaycan Türk ədəbiyyatı»na ayırmadan vahid halda nəzərdən keçirməyi münasib bilirik.

«Qədim Türk ədəbiyyatının poetikası» anlayışı bundan əvvəlki fəsillərdə tanış olduqlarımızın nümunəsində konkret tarixi bədii nümunələrə əsaslanır. Poetikanı da birinci növbədə həmin üç istiqamətdə araşdırmağı şərtləndirir: Yenisey epitafiyaları, Orxon «bəngü daşları» və Qədim Türk şeiri istiqamətlərində.

Yenisey yazılarının poetikası – qədim epitafiyaların tipik poetikasıdır. Qədim epitafiyalar deyərəkən adətən elmi ədəbiyyatda nümunə göstərilən Yunan ədəbiyyatına işarə olunur. Halbuki Qədim Türk ədəbiyyatında da epitafiyalar mövcud imiş.

Rus türkologiyasında bu adda tədqiqatın yazılması ona qayıtmağa ehtiyacı azaltmışdır. Ehtiyac vardır ona görə ki, həmin tədqiqatda qədim ədəbi nümunələr, onların poetikası əhatə olunmayıbdır. İ.Stebleva Yenisey və Orxon abidələrini şeir mətni kimi öyrənir. Mətnlərin kompozisiyası, ədəbi kanonları və M.Kaşqarlının «Divan»mdakı şeirlərin kompozisiyası üzərində dayanmışdır ki, yeri gəlincə onlara müraciət olunacaqdır.

Tanış olduqlarımızdan da göründüyü kimi, Qədim Türk ədəbiyyatı, onun xüsusiyyətləri poetika məsələsində də ilk növbədə dilçiliklə bağlıdır. Bu ədəbiyyatın erkən nümunələri – Yenisey və Orxon mətnləri özlərilə ümumtürklük səviyyəsində – əlifba, yazı forması, qrafika, ümumən yazı mədəniyyəti hadisəsini ortaya çıxarmışdır.

Bu yazının əlifba işarələrinin sayca çoxluğu, bəzi hərflərin – h, j, v, c, f olmaması kimi cəhətləri vardır.

Yazı qaydasının sağdan sola, hər sözün sonunda biri üstə, biri altı olmaqla iki nöqtə ilə ayrılması, bitkin cümlənin olmaması, - bunlar formanın əlamətləridir.

¹ Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранне-классический период, М. 1976

Qrafika üsuluna görə sözlərdə hərflərin bir-birilə bitişməməsi, bəzən sözü təşkil edən hərflərin hamısının yazılmaması, yəni sözdə hərflər çatışmazlığı halları mövcuddur. Bütün bu forma əlamətləri linqvistik poetikanın əlamətləridir.

Məzmunu da forma əlamətlərinin özünəməxsusluğundan gəlmək lazım olur.

Yazıların məzmunu ilə müəyyən qədər tanışlıq.

Yenisey yazılarının ahəngindəki hüzn, məzmunundakı lirik kövrəklik onların poetikasını müəyyənləşdirir: Mərhumun «özünün dililə dilə gətirilən» qəlb çırpıntıları. Mərhumun nakamlığı onun öz dilindən qəbrinin daşına həkk olunursa, - bu özlüyündə ədəbi priyomdur. Poetika hadisəsidir.

Məzmun lirik kövrəkliklə nə qədər yüklənmiş olsa da, onun ifadə forması bir o qədər sadədir. Sadədir ona görə ki, burada təbiilik vardır. Onları yazanın kimliyindən asılı olmayaraq yazılanlar mərhumun öz dilindəndir. Sanki özü öldüyünü duyub öz nakamlığını dilə gətirir. Qələmə alınanlar da qüssəlidir. Ölüm ayağı qəlbədən axıb gələn hissi izharlardır. Bu hissi izharların ifadə şəklində olan sözlərin sırasını müasir qaydaya uyğun olaraq üfiqi vəziyyətə gətirəndə onlar adi misralardır. Müxtəlif saylı iki, üç, beş, on sətirli, - misralar.

Epitafiyaların bu misraları formaca qafiyəsizdir. Fəqət, gördüyümüz kimi, məzmunu qayət lirikedir. Elə bu məzmun lirikliyinə əsaslanıb onları lirika janrına mənsub edənlər də olmuşdur.

İ.Stebleva Yenisey epitafiyalarının misralarında hecalar müəyyən etmişdir. Misraları şeir misraları kimi səslərə, hecalara bölüb onlardakı ahəngi, musiqini üzə çıxarmışdır.

Poetika baxımından bu misralarda maraqlı görünən bir də onlardakı paralellərdir. Məsələn, eyni bir qəbirüstü mətnin birdən bir neçə misrasmda «adrılıtım» – ayrıldım sözünün yazıldığını görürük. Həmin misraların heç birində də bu söz artıq görünür. Əksinə onsuz həmin misralar yarımçıq qalardı. O misraların hər birində «ayrıldım»ı tələb edən mətnin ümumi məzmunudur, məntiqidir.

Yenisey yazılarından başlamış mətnlərdə ümumi bir qayda hökm sürür: Qısalıq, konkretlik. Fikri az sözlə ifadə etmək. Bu, texniki səbəbdən də ola bilər. Yazı materiallarının sərtliyindən, daşda naxış açmağın, hərfləri daşa həkk etməyin çətinliyindən irəli gələ bilər. Hər halda bu qayda işin xeyrinə olmuşdur. Sözə qənaət, az sözlə çox şey deməyə imkan vermişdir. Eyni zamanda həmin keyfiyyətlər bu qədim janrın – epitafiyanın tələbidir.

Deildiyi kimi, mətnlərin ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olması, sətirlərdə hər sözün sonra qoyulan alt-üst qoşa nöqtədən başqa işarələrinin qoyulmaması fikrin cümlə şəklində salınmasını tələb edir. Bu isə

tam bir mətnşünaslıq işidir. Fikrin harada başladığı, harada bitdiyi mətnşünaslıq səriştəsilə müəyyənləşir. Mətnlərin hər sətirində bəzən iki-üç cümlə olur. Belə halda cümlə sətirlə deyil, fikrin harada tamamlanması ilə dürlüştürülür. Sətrləri cümlələr şəklinə gətirmək lazım olur.

Yenisey yazıları bu mətnşünaslıq tərəflə onların bədii məzmununun, hissi kövrəkliyin birləşməsidir.

Müəyyən olur ki, bu yazıların nümunəsində Qədim Türk ədəbiyyatında epitafiya janrı yaranmışdır.

Bəri başdan deyilməlidir ki, Yenisey yazıları ilə Qədim Türk ədəbiyyatında epitafiyalıq başa çatmış olur. Qəbirüstü yazı – epitafiya burada müstəqil janr kimi tarixə qovuşur.

Bunu xüsusi qeyd etməkdə məqsəd odur ki, mövcud tədqiqatlarda bəzən Yenisey yazıları Orxon yazıları ilə birgə qarışıq verilir. Onlar «Orxon-Yenisey», - deyə bir növ eyniləşdirilir. Belə eyniləşdirməyə səbəb görünür yazı materialının eyniliyidir. Hər ikisinin daşlar üzərinə yazılmasıdır.

Müvafiq fəsilərdə tanış olduğumuz bədii nümunələrin özündən göründüyü kimi, əslində daşlara yazılan bu hər iki növ yazılar – həcminə, məzmununa, janrına görə tamamilə başqa-başqadır.

Orxon abidələri – Türklərin geniş mənada əsil yazı mədəniyyəti hadisəsidir. Burada artıq fikir genişliyi, təhkiyə davamlılığıdır.

Təhkiyənin davamlılığından bu yazılarda sətirlər də uzundur. Hər sətirdən bir neçə cümlə alınır. Hər sətiri indiki kitabların üç-dörd sətirinə bərabər olur.

Göytürk əlifbasındakı sətirin uzunluğunu seçməkdən ötrü türkoqlar sətirlərin orijinalını, ona uyğun olaraq transkripsiyasını və tərcüməsini nömrələmişlər. Məsələn, Kül tiginin şərəfinə yazılmış olan abidənin «Kiçik mətni» orijinalında 13 misradır. Bunların hərəsində bir neçə cümlə yerləşir. Sonuncu cümlədə bəzən fikir növbəti nömrəli sətirdə tamamlanır.

Hər nömrənin sətirləri əsərin müəyyən fikir silsiləsini təşkil edir. Kiçik mətni məhz belə bölgülər şəklində bəirləşdirməyə təşəbbüslər edilmişdir. Məsələn, birinci sətirdə üç geniş cümlə yerləşir və əsərin ekspazisiyası funksiyasını yerinə yetirir. Budur, həmin cümlələrin müasir ifadəsi: Tanrı tək göylərdə doğulmuş Türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum. Sözümlü tükənənədək eşit: məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyruq bəylər...

Ekspozisiya kimi bu deyilənlər qısa və mənalıdır. Xaqan taxta oturan kimi xalqma xitab edir, mətləbə keçir.

İkinci misra silsilədə o zamankı Türklərin yerləşdiyi böyük ərazinin coğrafi cəhətləri bildirilir. Üçüncü və dördüncü misralarda xaqanın başçılığı ilə hərbi yürüşlərin başladığı deyilir. Beşinci sətirlərdə qonşu Tabğaç xalqının Türkləri aldatması, altıncı, yeddinci silsilədə Türklərin aldandının cəzası gəlir. Səkkizinci və doqquzuncuda xalqın xarakterindən söz açılır. Onuncuda xaqanın gördüyü xeyirxahlıq işləridir: «Yoxsul xalqı varlı etməsi, az xalqı çox etməsi». On birinci silsilədə deyilənlər bəzi mətləbləri açır: Nə qədər sözüm varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: indiki Türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılarsınız...

«Qədim Türk ədəbiyyatının poetikası» anlayışı özlüyündə iddia-lı anlayışdır. Bu adın arxasındakıları üzə çıxarmağı tələb edir. O poetikanın elmi siması müəyyənləşdirilməlidir.

Bu baxımdan Yenisey yazılarının poetikasının – epitafiya poetikası olduğunu qısa da olsa, nəzərə çatdırmağa çalışdıq.

Orxon yazılarının poetikası isə daha bir fərdi yanaşma tələb edir. Özü də Qədim Türk poetikası daha çox buradan gözlənilir.

Orxon abidələrinin poetika tərəfi bu yazıların məzmunundakı üç əsas sahə ilə bağlıdır:

a) Tanrı və xaqan, xaqanlıq; b) Xaqan və Türk xalqı, El. Türk xalqma nəsihət; c) Hərbi yürüş standartları.

Tanış olduğumuz ayrı-ayrı əsərlərdə bu sadalananların ifadəsini görmüşdük.

Müəyyən olur ki, bunlar Orxon abidələrinin hamısında yer tutan tam bir silsilə təşkil edir.

Bu sahələrin hər birinin müstəqil araşdırmaya ehtiyacı vardır:

a) Tanrı və xaqan, xaqanlıq.

Tanrıya ehtiramdan bəzən xaqan «Tanrısfət» adlandırılır: «Tanrısfət (Tanrıbənzərə) zəhmətini (işini) verdin deyə buyurmuş... Tanrısfət yürüş etmiş... Tanrı müdrik xaqandan ayrıl-maya...» (Ogin abidəsi)

«Tanrı tək göylərdə doğulmuş Türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum... Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum. Üstə Türk Tanrısı, Türk müqəddəs yeri. Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu Tanrı təpəsindən tutub yuxarı qaldırmış. Baxtı (taley) Tanrı yazır, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş» (Kül tigin abidəsi).

«Tanrı tək Tanrı yaratmış Türk Bilgə xaqanı sözüm (budur). Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün Türk xalqı qazanmış. Tanrı tək yaratmış Türk müdrik xaqanı sözüm (budur) (Bilgə xaqan abidəsi).

«Tanrı elə demiş: xan verdim, xanını qoyub (Tabğaça) tabe oldun. Tabe olduğu üçün Tanrı (onu) öldürmüş. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq (yaydıq) çaya töküldü. Tanrı yar olduğu üçün (yağı) çoxdur, deyə biz qorxmadıq, döyüşdük» (Tonyukuk abidəsi).

«Tanrı» adının bütün abidələrdən bu şəkildə baş xətlə keçməsi mənalıdır. Dövrün müxtəlif mənbəli məlumatlarından belə qənaət hasil olur ki, Qədim Türklərdə Tanrı ilə bağlı tam bir dünyagörüşü – Tanrıçılıq dünyagörüşü formalaşmış. O da məlum olur ki, abidə yazılarında bizim gördüyümüz bu Tanrıçılıq təkcə bədii təxəyyülün məhsulu deyilmiş. Bəlkə əksinə, dövrün mövcud dünyagörüşündən, ali ideologiyasından bədii yazılara keçən məfkurədir.

Tanrıçılıq dünyagörüşü ilə yanaşı Qədim Türklər bir də ümumi kosmik məkan, səmavilik etiqadına tapınıblarmış. Məsələn, «Kül tikin abidəsi»ndən bizə tanış olan «Üstə mavi göy, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış» – düşüncəsini İ.Stebleva Şamanizmin dini-mifoloji sistemi ilə əlaqələndirir. Həmin sistemə görə kosmik məkan Yuxarı, Orta və Aşağı aləmlərə ayrılır. «Orxon mətnlərinin müəlliflərinə görə dünya kəskin surətdə ilahiyə (xaqanın keçmişinin ilahiləşdirilməsi, Türk xalqının xeyrinə xaqanın başlamış olduğu hər bir işə səmanın xeyir-duası) və bəşəriyyə (real şəkildə baş verən hadisələrə) bölünür».¹

Dünyanın iki qata – «ilahiliyyə» və «bəşəriyyə» bölündüyünü deyərkən Yer və Səma nəzərdə tutulur. Abidə yazılarında bu iki qatın əlaqə vasitəsi Tanrıdan gələn taleə sahib olan Türk xaqanıdır.

Türk təfəkkürünün məhsulu olan bu ikidünyalıq düşüncəsi Orxon mətnlərinə keçməklə təsvir obyektinin həddlərini bu dərəcədə genişləndirmiş olur.

b) Xaqan və Türk xalqı, el.

Tanrı və xaqan münasibətləri kimi, xaqan və Türklük də Orxon yazılarında bütöv bir sistemdir. Nisbətə ondan daha ardıcıl və geniş yer tutur: «Əcdadımız Bumin (məndə: Yami) xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış (məğlub etmiş). O xan yox olduqdan (vəfat etdikdən) sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış... Türk xalqının adı yox olub getmişdi. Türk xalqı sona yetməsin deyə, yoluq olmasın (seyrəlməsin) deyə üstə Tanrı deyirmiş... Müdrik xaqanın xalqı... getdi...» (Ongin abidəsi)

«Tanrıək göylərdə doğulmuş Türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum. Sözümlü tükənənədək eşit: məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı

şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyruq bəylər, otuz... doqquz Oğuz bəyləri, xalqı bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə!..

Xaqan oturub yoxsul, kasıb xalqı topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim... Türk bəyləri, xalqı eşidin: Türk (xalqının di)çəlib el tutacağını burada həkk etdim, yənib parçalanacağını da burada həkk etdim. Nə qədər sözüm varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: - indiki Türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılarsınız... Türk Oğuz bəyləri, xalq, eşidin: üstə Tanrı basmasa, altda yer dəlinməsə, Türk xalqı (sənin) elini, qanununu kim dağıdar? Tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yahn xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim...» (Kül tigin abidəsi)

«Özüm taxta oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca ağır (məhkəm) qanun yaratdım... xaqan əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı bunca təşkil etmiş... Tanrı buyurduğu üçün özüm (xaqan) oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım... varlandırdım...» (Bilgə xaqan abidəsi)

«Xanı olmayan Türk xalqı Tabğaçdan ayrıldı, Xanlandı (xanı oldu). Xanını qoyub (atıb) yenə Tabğaça tabe oldu. Tanrı elə demiş: xan verdim, xanını qoyub (Tabğaça) tabe oldun. Tabe olduğu üçün Tanrı (onu) öldürmüş. Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində boy (qəbilə) qalmadı. Kolda (çöldə), daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu... Yeddi yüz adamı ardınca aparənlərin böyüyü şad idi... İltəris xaqan qazanmasa ardınca mən özüm qazanmasam, el də, xalq da yox olacaqdı... Türk müdrik xaqan eli üçün yazdırdım, mən, müdrik Tonyukuk».

Müxtəlif əsərlərdən gətirilən bu nümunələr Orxon mətnlərində müəyyən qanunauyğunluğun hökm sürdüyünü göstərir.

Birincisi, bəhs edilən məsələnin – xaqan və xalq məsələsinin bütün əsərlərdə başlıca şərt kimi qoyulmasıdır. O dövrün müfəssəl tarixi yazılmadığından həyatın özündə xaqanın ictimai mövqeyi barədə fikir yürütmək olmur. Abidə yazılarında isə ona sonsuz ehtiram bəslənir. O, Tanrı ilə xalq arasında vasitəçidir. Türk xaqanı yuxarıda Tanrıya, aşağıda xalqa bağlıdır.

İkincisi, «müdrik xaqan» epiteti ilə onun daim ülviləşdirilməsi-dir.

Xaqan həyatda ictimai xadimdir, tarixi şəxsiyyətdir. Abidə yazılarda isə xaqan elə səciyyələndirilir ki, bu, ədəbi qəhrəmanın, bədii obrazın səciyyələndirilməsidir.

Ayrı-ayrı əsərlərdən gətirilən nümunələrdə xaqanın səciyyələndirilməsinə baxaq:

¹ Стеблева Н. Göstərilən əsəri, s.52

Abidələrdə xaqanlıq sülaləsi əcdaddan başlayır. Bu əcdad xaqan – Bumın (məndə: Yamı) xaqandır. O, «dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış (məğlub etmiş)»... «Müdrək xaqanın xalqı...» «Tanrıtek göylərdə doğulmuş Türk müdrək xaqanı».

Xaqanı səciyyələndirən cəhətlərdən biri onun xalqla rəftarıdır, xalqa müraciətlərinin formasıdır: «sözümü tükənənədək eşit: məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım, oğlanım, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad və apa bəylər, soldakı tarkanlar və buyruq bəylər, otuz... doqquz Oğuz bəyləri, xalqı bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə!...» «Xaqan oturub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim».

Türk xaqanının səciyyəsini daşlara məhz onun barəsindəkilərin həkk edilməsində sezmək olur: «Türk bəyləri, xalqı eşidin: Türk (xalqının di)rcəlib el tutacağını burada həkk etdim, yanılib parçalanacağını da burada həkk etdim. Nə qədər sözüm varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: indiki Türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı yanılınsınız...»

Xaqanın xalqı bu ayıqlığa çağırışından sonra, hünərə, mərdliyə çağırışı gəlir: «Türk Oğuz bəyləri, xalqı eşidin: Üstdən Tanrı basmasa, altda yer dəlinməsə, Türk xalqı (sənin) elini, qanununu kim dağıdır?»

Tanrı buyruğu və tale. Xaqanı xaqanhğa yetirən və onu idarə edən bunlardır: «Tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim».

Xalq qanunun yaradıcısı xaqan: «Özüm taxta oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca ağır (möhkəm) qanun yaratdım... Xaqan Əmim xaqan oturduqda dörd tərəfdəki xalqı bunca təşkil etmiş».

Yenə də xaqana Tanrı buyruğu: «Tanrı buyurduğu üçün özüm (xaqan) oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım... varlandırdım...»

Bumın xaqandan sonra hakimiyyətdə İltəris xaqan mərhələsi gəlir: «İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasam, el də, xalq da yox olacaqdı... Türk müdrək xaqan eli üçün yazdırdım...»

Orxon abidələrində bəhs edilən bu üç əcdad xaqan – Bumın, İltəris və Bilgə xaqan bu cür səciyyə ilə onlar ülviləşdirilmiş ədəbi qəhrəman mövqeyindədirlər.

Biz görürük ki, Orxon-Oğuz abidələrində – Tanrı-Xaqan-Xalq bütöv bir sistemdir. Bu isə daha çox ülviləşdirmə yolu ilə işlənən özünəməxsus poetika hadisəsidir.

c) Hərbi yürüş standartları

Orxon mətnlərində yarıdan çox yeri tutan Qədim Türklərin apardıqları hərbi yürüşlərdir. O hərbi yürüşlərin coğrafiyası və yürüşlərə məruz qalan xalqlar barədə müntəzəm olmasa da məlumatlar deyilir.

Qədim Türklərin həyat salnaməsi kimi seçilən bu qədər hərbi yürüşlərin daşlara həkk olunub əks etdirilməsi özü də Orxon yazılarına müəyyən qanunauyğunluğun ifadəsi kimi baxmağa əsas verir. Burada iki cəhət aydın seçilir: Hərbi yürüşlərin yazı mövzusunə çevrilməsi və onların nümunəsində Türklərin tarixi hünərini daşlarda əbədiləşdirmək.

Bu hünər əcdadımız Bumın xaqandan üzü bəri gəlməkdədir:

«Bütün şəhərlərə hücum etdim, axın etdim, aldım. Qoşunu gəldi, qara camaatını yığdım, bəyləri qaçdı... Tabğaç xalqı... qalib gəldim... Hücum etdiyim üçün... yığdım (qalib gəldim)... güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdim...» (Ongin abidəsi).

Kül tigin abidəsindən artıq hərbi yürüşlərin coğrafiyası barədə yazılır: «Şərqə Şandun düzünə tək qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım. Cənuba Doqquz Ərsənə tək qoşun çəkdim, Tibetə azacıq çatmadım. Qərbə İnci çayını... keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim. Şimala Yer Bayırku yerinə tək qoşun çəkdim. Bu qədər yerlərə qoşun yürütdüm».

Hərbi yürüşdən qənimət əldə edildiyi barədə deyilir: «Bu yerdə (ötükən ormanı) oturub Tabğaç xalqı ilə düzəlişdim. Bol-bol qızıl, gümüş, taxıl, ipək o qədər verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq (incə) imiş».

Bu qənimətlərin arxasında duran düşmən hiyləsi də gizlədilmir: «Şirin sözü ilə, yumşaq hədiyyəsilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırırmış. Yaxın yerləşdikdən sonra pis əməlləri eləcə öyrədirmiş».

Türk xalqı aldanmamağa çağırılır: «Şirin sözünə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, Türk xalqı, çoxluca öldün».

Hərbi yürüşlərin kimə qarşı olması da maraq doğurur. Bu mənada mətnlərdə «yağı» adı çəkilir və hücum o yağıya qarşı yönəldilir: «Dörd tərəf tamam yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş».

Tabe olmayan yağını «başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş» deyimləri obrazlı ifadələrdir.

Hücumun məqsədi olaraq yağı sıxışdırılır, Türklər öz yurdlarına yerləşdirilir: «Şərqə Kadirkan ormanına tək, Qərbə Dəmir qapıya tək yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahib bölgəsüz Göy Türk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrək xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrək imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş».

Abidələrdə Türklərin özlərinin istilaya məruz qaldığı da əks olunmuşdur: «Türk bəyləri Türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe olmuş. Əlli il işini, gücünü vermiş». Türklərin bu istilasını əlli ildən sonra xalqın azadlıq mübarizəsi ilə sona yetişmişdir. Bu öz yerində. İndiki halda maraqlı görünən hərbi yürüşün səbəbidir: «Cənubda Tabğaç xalqı yağı imiş».

Belə məlum olur ki, Türk tayfaları da öz aralarında yağışq edirmiş: «Qərbdə Baz xaqanın doqquz Oğuz xalqı yağı imiş, Qırğız Kurikan, otuz Tatar, Kıtay, Tatabi – hamısı yağı imiş». Ona görə hey qoşun çəkilir: «Əmim xaqan ilə Şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik, Qərbə Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik...» (Kül tigin abidəsi)

Döyüşlərin hədəflərindən biri əlli il Türkləri istilada saxlayan Tabğaçlardır. Ara-sıra Türklər hey Tabğaçlara qarşı qoşun çəkirlər: «Tabğaçlı Onq tutuk əlli min(lik) qoşunla gəldi. Müqəddəs başda döyüşdüm. O qoşunu orada yox etdim».

Döyüşlər bəzən tayfalar arasından da gedir: «Tamak İduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, onda aldım... Basmıl, Karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım, öldürdüm. Doqquz Oğuz mənim xalqım idi» (Bilgə xaqan abidəsi).

Tonyukuk abidəsində hərbi yürüşlərin başında vəzir Tonyukuk özüdür: «Xaqanım mənim (özümün) müdrik Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi. (Qoşunu) könüllü apar, - dedi. Göy Önü (keçərək) Yuxarı Ötükən ormanına (yaylasına) apardım».

Burada təhkiyə vəzir Tonyukukun öz dilindəndir. Hərbi yürüşlər də ədəbi sərgüzəştədir: «Öndəki döyüşçü(lər) (qarı) toplayıb (yol açdı), kolluq otan tapanı aşdıq, yumbalanıb endik. On gecədə yandakı qar uçurumlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldıq üçün boğazlandı. Xaqan kədərənib: - Sürətlə getməyə çalış, - demiş. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik... Xanın qoşunu toplaşmış. Döyüşdük, sancdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi...» (Tonyukuk abidəsi)

Əgər diqqət edilərsə Türklərin hərbi yürüşlərində daimi bir yeknəsəklik hökm sürür. Söz yox ki, həyatın özündə bu yürüşlərin hərəsinin öz tarixçəsi olmuşdur. Burada iki cür mənzərə seçilir: Hərbi yürüşlər gerçəklikdə və yazılarda. Gerçəklikdə müxtəliflik, yazılarda isə üslub eyniliyi.

Gerçəklikdə müxtəlif şəkildə baş verən yürüşlərin yazılarda eyniləşdirilməsinə cəhd sezilir. Deməli, ümumiləşdirilmə aparılmışdır ki, bu da mətnin ədəbi tərəfini ifadə etmiş olur.

Maraqlıdır ki, bu döyüşlər və hər dəfə eyni cür nəticələnmə – Türklərin qələbə çalması, - mətnlərdə hərbi yürüşlərin standartlığına səbəb olmuşdur.

Mətnlərdə standartlaşma döyüşlərin üç cəhətində daha aydın özünü göstərir: Döyüşlərin qəhrəmanının ömür illəri – yaşları üzrə qruplaşdırılıb yazılmasında, at üstündə aparılan döyüşlərdə və birdən bir neçə döyüşün miqdarının bildirilməsində.

Döyüşlərin qəhrəmanının yaşları üzrə sıralanıb qurulması bir ədəbi priyom, hadisəyə yanaşma forması təsiri bağışlayır: «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük; Kül tigin (iyirmi altı...) yaşında (olanda) Qırğızlara qarşı qoşun çəkdi; Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi; Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi» (Kül tigin abidəsi).

Bilgə xaqan abidəsində daha erkən yaşlarından döyüşlərə qoşulma xəbəri verilir: «On yeddi yaşında Tanqutlara qarşı qoşun çəkdim... On səkkiz yaşında altı vilayətli sağdakılara qarşı qoşun çəkdim; iyirmi yaşında qoşun çəkdim; iyirmi iki yaşında Tabğaçə qarşı qoşun çəkdim; iyirmi altı yaşında Çik xalqına qarşı qoşun çəkdim; iyirmi yeddi yaşında Qırğızlara qarşı qoşun çəkdim; otuz yaşında Beşbalıq şəhərinə qarşı qoşun çəkdim» (Bilgə xaqan abidəsi).

Qədim Türklərin döyüşlərə at üstündə atılmaları daşlara ritmik bir poeziya kimi həkk olunub: «İlk dəfə Tadığın Çorun boz (atını) minib hücum etdi, o at orada...» öldü; ikinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada öldü; üçüncü dəfə Yəqin Silig bəyin geyimli (yəhərli?) kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü; Kül tigin Bayıkunun (ağ aygırını) minib hücum etdi... o at orada yıxıldı (öldü); Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi... Az kəhərini minib hücum etdi. Kül tigin yetim ağı minib doqquz döyüşçünü sancdı» (Kül tigin abidəsi).

Döyüşlərin sayı çox olduqda onlar bir-bir sadalanmır, yuvarlaq rəqəm deyilir: «Atam xaqan bunca... qırx yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş; cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç (dəfə) döyüşdük; Tabğaçə qarşı böyük qoşunla on iki (dəfə) qoşun çəkdim». (Kül tigin abidəsi).

Bilgə xaqan özü də dəfələrlə döyüşdə olur: «Bir ildə dörd yol döyüşdüm; Dördüncü (dəfə) Əzgənti Kadazda döyüşdüm» (Bilgə xaqan abidəsi).

Döyüşlərin bu hər üç halı – qəhrəmanın yaşları üzrə qruplaşdırılması, atüstü döyüşlər və onların sayının cəm rəqəmlə ifadəsi lirik paralellər formasını qazanmışdır.

Vaxtila Stebleva Orxon yazılarını şeir misraları şəklində qruplara ayıranda. Həmin qruplarda mətnin sətirləri şeir misraları kimi təqdim edilirdi.

Kiçik mətnin sətirlərinin hamısı səkkiz silsilələr qrupuna ayrılmışdır. Birinci silsilənin başlanğıcında xaqanın müraciəti üç şeir misrasına bölünür. Sonra müracət olunanların kimliyinin sadələndiyi yer dörd misraya parçalanır:

I

1. Tanrıək göylərdə doğulmuş,
2. Türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum,
3. Sözümlü tükənənədək eşidin!
4. Məndən sonra duran kiçik qardaş və qohumlarım,
5. Birləşmiş qəbiləm, xalqım,
6. Sağdakı şad və apa bəylər,
7. Soldakı Tarkanlar və buyruq bəylər,
8. Otuz...¹

İkinci qrupun əvvəlinci üç misrasında xaqanın xalqına yeni çağırışıdır. Onun ardınca dörd misrada Türk xaqanlığının coğrafi ərazi genişliyi gəlir:

II

9. Doqquz Oğuz bəyləri, xalqı,
10. bu sözümlü yaxşı eşit,
11. möhkəmcə dinlə!
12. Şərqə – gün doğana,
13. Cənuba – gün ortasına
14. Qərbə – gün batana
15. Şimala – gecə ortasına
16. Onun içindəki xalqlar bütünlükdə mənə tabedir.
17. O qədər xalqı... (s.10)

Növbəti təhkiyə silsiləsinin artıq əldə ixtişaş olmadığı sətirlərdə iki misra, onun davamı olan hərbi yürüşlərdə isə yeddi misra müəyyənləşir:

III

18. Bu qədər yerlərə qoşun çəkdim.
19. Ötükən ormanında otursa, əldə kədər yoxdur.
20. Şərqə Şandun düzünədək qoşun çəkdim.
21. dənizə çatmağa az qaldı,
22. Cənuba Doqquz Ərsənə qoşun çəkdim,
23. Tibetə çatmağa az qaldı,
24. Qərbə İnci çayını...

¹ Стеблева И.В. Göstərilən kitabı, s.10

25. Dəmir qapıyadək qoşun çəkdim,
26. Şimala yer Bayırkı yerinədək qoşun çəkdim,
27. Bu qədər yerlərə qoşun çəkdim (s.11).

Alimin apardığı bölgülərin hamısını burada təkrar etməyib bunlarla kifayətlənirik.

Steblevanın Yenisey yazılarını poeziya hesab etdiyini, mətnlərin sətirlərini şeir misraları şəklində hecalara, səslərə ayırmışdı.

İndi alim Orxon abidələrinin mətnlərini, onların sətirlərini şeir misralarına bölüb, şeir kimi təqdim edir.

Orxon abidələrinin bu qayda ilə şeir misralarına parçalanması, onların nə dərəcədə şeir olduğu məsələsini biz açıq qoyuruq. Lakin burada bizə gərək olan cəhətlər vardır. Belə ki, Yenisey və Orxon abidələrinin ədəbi tərəfini araşdırdığımız indiki halda alimin bu məsələdə bizdən də bir qədər qabağa getməsi, onları şeir hesab etməsi fikrimizə dayaqdır.

Orxon yazılarının təhkiyə genişliyi, özünəməxsus bədiiyliyi onların poetika imkanlarını artırmış olur.

Kül tigin abidəsinin Böyük mətninin başlanğıcının bədiiyliyi demişdik. İndi onun poetikasına baxaq: üstə mavi göy, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış, insan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş. Oturub Türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş.

Birinci cümlənin bədiiyliyi – obrazlı, poetik bədiiilikdir. Həm də əsatiri anlama malikdir. İnsanm yerlə göy arasında yaranışı əsatiri düşüncədən gələn məlumatdır. Bu məlumat eyni zamanda poetik deyildir. Onun poetikliyi əsatirdən bir növ hazır gələn, əfsanəvi xüsusiyyətləri özündə ifadə edən poetiklikdir.

Poetiklik üçün gərəkli olan digər bir cəhət mətnin əvvəlinin bədii əsər başlanğıcı kimi yararlı olmasıdır.

Yer üzündə insan oğlunun yaranışı uzaq keçmişdən gələn məlumatdır. Abidə yazılarındakılar adətən yazıların yazıldığı günlərin hadisələridir. Türklərin öz zamanlarında apardıqları hərbi yürüşlərdir, dövlətçiliyi, xaqanlığıdır. Burada isə keçmiş – insanm yaranışına toxəyyül işləmişdir. Bu artıq bədiiilikdə zaman kateqoriyasıdır.

Orxon yazılarının fərqi onların geniş planlığında daha aydın seçilir. Gətirilən nümunədə deyildiyi kimi, insan oğlunun yaranışı özlüyündə geniş anlayışdır. Fəqət bu geniş anlayışın ifadəsi necə də qısa və yığcamdır. Cəmi iki cümlədə – bir geniş, bir qısa cümlədə yer üzündə insanın yaranışı, Türklərin əcdadı Bumın xaqanın, İstəmi xaqanın Türklərin elini, qanununu yaratması kimi uzun zaman tələb edən hadisələr ifadə edilmişdir. Bu qısalıq, bədii ümumiləşdirmə müasir kağız üzünə yazılanlardan fərqlənir.

Biz görürük ki, Orxon mətnlərində təhkiyə tezisvaridir. Bu təhkiyə tezisləri geniş açılmaq imkanına malikdir.

Orxon abidələri mövzu və təsvir üsuluna görə yaxındırlar. Mövzu Böyük mətnin başlanğıcında deyildiyi kimi, Türk millətinin yer üzündə ayaq tutmasıdır. Türk millətini qorumaq, Türk ellərini yaşatmaq.

Təsvir məsələsinə gəldikdə, müdrik xaqanların simasında, Kül tigin kimi tarixi qəhrəmanların nümunəsində Türk xalqının apardığı müzəffər döyüşlərin təsviridir.

Bu mövzulu və təsirli əsərlərin süjet irəliləyişi də özünəməxsusdur. Süjetdə irəliləyiş adətən qəhrəmanın ömrünün illəri, Türklərin gündəlik həyatında baş verən gerçəkliklərin, xüsusilə hərbi yürüşlərin sırası ilədir.

Deiyldiyi kimi, Böyük mətnədə hadisələrin irəliləyişi bəzən Kül tiginin həyatının axarı ilə, yaşdan-yaşa keçməsilə ölçülür: Kül tigin 26 yaşında Qırğızlara qarşı qoşun çəkdi. Kül tiginin 27 yaşında Karluq xalqı azad, sərbəst ikən yağı oldu. Tamağ başında döyüşdük. Kül tigin o döyüşdə 30 yaşında idi.

Qəhrəmanın yaşını göstərən bu hər ilin özündə isə bir neçə dəfə savaş olur. Həmin savaşlar «ikinci, üçüncü, dördüncü dəfə hücum keçdik» şəklində sadalamır. Beləcə qəhrəmanın illər üzrə yürütdüyü savaşlar əsərdə hadisələrin axarını təmin etmiş olur.

Orxon abidələrinin üç böyük əsərində – Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk əsərlərində mövzu bu üsulla – qəhrəmanın həyatı və meydana gələn savaşlar üzrə irəliləyir.

Qədim Türk ədəbiyyatının poetikası anlayışı tanış olduğumuz epitafiya və «bəngü daşlar»ın poetikası ilə yanaşı nəzərdən keçirdiyimiz şeirləri əhatə edir. Qədim Türk şeirinin bu iki qolu – «Divan» və Turfan şeirləri poetika baxımından iki şeir məktəbi kimi seçilir. Bunların şeirliyi fərqi bizə gəlib çatdıqları əlifbadan başlayır.

«Divan» şeirlərinin ilkin yazıları əldə yoxdur. «Divan»da onların orijinallarının əlifbası, yazısı barədə deyilmir. M.Kaşqarlı gətirdikləri şeirləri birbaşa lüğətin yazıldığı ərəb əlifbasında təqdim edir.

İkinci bir cəhət gətirilən şeirlərin şifahi, yaxud yazılı ədəbiyyat nümunələri olmalarıdır.

«Divan»ın ədəbi nümunələrinin poetikası baxımından da ilk istiqamət M.Kaşqarlının özünün yazdıqlarından gəlir: «Mən bu kitabı hikmət, səc, atalar sözü, şeir, rəcəz, nəsr kimi şeylərlə süsləyərək heca hərfləri sırasına tərtib etdim». Bu deyilənlərin hərəsi bədii fikrin ifadə formaları olmaq etibarilə poetika hadisəsidir. Hikmət, səc, atalar sözü, şeir, rəcəz, nəsr, - müasir meyarla bunların hərəsi bir janrdır. O

qədimlik və bu janr – poetika zənginliyi. Hələ bunların hərəsində neçə növ daxili əlvanlıq.

Təsəvvür üçün «Divan»a daxil olan ədəbi nümunələri poetika baxımından bizdən əvvəl səciyyələndirən A.Xəlilin fikirlərini, - olduğu genişlikdə, - burada verməyi münasib bilirik: «Bunlar, - əski Türkçə mətnlər, - əsasən, müxtəlif ölçü (hecaların sayı 5-dən 15-ə qədərdir) və qafiyə ilə səciyyələnən şeir mətnlərindən və deyim örnəklərindən (atalar sözlərində ən kiçik heca 3-dür) ibarətdir. Şeir nümunələri şifahi xalq şeiri (məsələn, «Alp Ər Tonqa» dastanında qəhrəmanın ölümünə söylənmiş 11 (dördlük) ağı, abidə ağı nümunələrinin ümumi sayı 17 dördlük (və ya 68 misradır) və yazılı ədəbiyyat nümunələrini əhatə edir. Şeirlər formasına görə olduğu kimi, məzmununa görə də rəngarəngdirlər. Həm də bu mətnlər mövzu müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Şeir mətnləri aşağıdakı mövzuları əhatə edir: 1) döyüş şeirləri; 2) ov, səfər və şölən şeirləri; 3) təbiət təsvirləri (peyzaj); 4) sevgi şeirləri; 5) şöhrət və dövlət; 6) xəsislik və səxavət; 7) mərdlik və namərdlik; 8) dünya və tale; 9) Tanrı və ömür; 10) öygülər; 11) hikmətlər; 12) nəsihətlər; 13) ağılar.

Deyim və söyləmə mətnlərinə bunlar aid edilə bilər: 1) Tərkəmə – elat söyləmələri; 2) atalar sözləri (söz, sav, hikmət); 3) alqış və qarğışlar. DLT-də gəlib çatmış əski ədəbi örnəklərin folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələri olduğuna görə, lirik və epik mətn növlərinə görə, janr və şəkillərinə görə, formal poetik əlamətlərinə görə, mövzu əhatəsinə görə və s. təsnif etmək mümkündür». Bunlardan bəzilərinin poetika xüsusiyyətlərinə baxaq: Məsələn, deyim mətnləri:

Bir misralı deyim mətni: Qanıq qan bilə yumas. Qanı qan ilə yumazlar.

İki misralı deyim mətni:

Alp çərikdə
Bilgə tirikdə

Alp qoşunda
Alim məclisində. (s.63)

Əvvəla bu deyim mətninin heca sayı. Birinci misrada 4, ikinci misrada 5 heca. Quruluşca qısa və mənalı olan bu misralar həm qafiyədir: a, a.

Alımçı arslan
Berimçi siçqan

Alacağı olan aslandır
Verəcəyi olan siçandır. (s.64)

¹ A.Xəlil. Göstərilən kitabı, s.14, 15

Bu deyimin hər iki misrası 5 hecalıdır. Özü də hər ikisində birinci söz 3, ikinci söz 2 hecalıdır. Misallar həmqafiyədir: a, a.

Ac nə yeməs	Ac nə yeməz
Toq nə teməs	Tox nə deməz. (s.65)

Hər iki misra 4 hecalıdır. Misralar həmqafiyədir: a, a.

Məsəllər: Bir misralılar:

Ata oğlu ataç toğar	Oğul atasına oxşayar. (s.63)
Açıqlıq ər şəbük qarımas	Səxavətli adam tez qocalmaz. (s.63)
Azuqluğ aruq ərmiş	Azuqəsi olan arıq olmaz. (s.65)

İki misralılar:

Ken ton opramas	Gen don (paltar) yapırıxmaz
Kənqəşliq bilik artamas	Gənəşikli iş pozulmaz. (s.70)

Misrabaşı alliterasiya misrasonu həmqafiyə: a, a.

Alqışlar: Bir misralı, 5 hecalı:

Yol oğur bolsun	Yolun uğurlu olsun. (s.85)
6 hecalı:	
Bəq yangında tişmə	Bəy qəzəbinə uğrama. (s.65)

Qarğışlar: Bir misrah, 4 hecalı:

Qarğış kişi	Qarğış sənə adam. (s.85)
-------------	--------------------------

Nəsihətlər: iki misralı, hər iki misra 7 hecalı:

Alplar birlə uruşma	Alplar ilə vuruşma
Bəglər birlə turuşma	Bəylər ilə çəkişmə. (s.63)

Burada hər iki misrada «birlə» daxili təkrir, misralar həmqafiyə: a, a.

Növbəti nümunədə misrabaşı anafora misrasonu həmqafiyə, 9 hecalı, a, a.

Neçə munduz ərşə eş ezqü	Necə axmaq olsa yoldaş yaxşıdır
Neçə əqri ərşə yol ezqü	Necə əyri olsa yol yaxşıdır. (s.76)

İkiliklər: 11 hecalılar: zəhmət mövzusunda:

Əmqəksizin turqu yox munda tamu

Zəhmətsizin yaşamasının
mənası yox

Ez qülülqüq körməzip ajun çıkar

Yaxşılıq görməyib dünyadan
gedər. (s.114)

Döyüşlə bağlı 14 hecalı ikiliklər:

Utru turup yağdı anqar kiş okı çıqılvar
Aydım asıq qılqu eməs sən takı (dar) yalvar

Qarşımda durub ox torbasından xırda oxlar yağdırdı.
Dedim: əsla faydasızdır, sən artıq yalvar-yaxar. (s.131)

Bu göstərilən şifahi xalq yaradıcılığı növlərinin başqa bir mühüm nümunəsi Alp Ər Tonqaya həsr olunmuş ağıdır. Alp Ər Tonqanın eradan əvvəl VII əsrə mənsub olması bu janrın tarixiliyindən xəbər verir. ««Divan»da Qədim Türk poeziyasının xalq qəhrəmanı Əfrasiyabın – Alp Ər Tonqanın cəsarətini və xeyirxahlığını vəsf edən, onun ölümünü ağlayan gözəl şeirlər gətirilir. Fikrimizcə həmin dördlükler bizə gəlib çatmamış bu əfsanəvi qəhrəmana həsr olunmuş xalq eposundan parçalardır».¹ Belə uzaqlardan gələn «eposdan parçalar» a müracəit «Divan»a salınan şeirlərin heç də hamısını M.Kaşqarlı öz dövründən götürmədiyinə, daha keçmişlərə üz tutduğuna dəlil ola bilər.

Deyildiyi kimi, ağı dördlüklerlədir:

Ulsıb ərən börləyü	Ərənlər qurd tək ular
Yırtıp yaka orlayu	Yırtıb yaxa cırmaqlar
Sıkırıp üni yurlayu	Fəryad ünü qoparır
Sıqtap közi örtülür	Yaşdan gözü örtülür. (s.133)

Bu parça şəkildə bir neçə cəhətlərlə əlamətdardır.

Birincisi, dördlüyün Qədim Türk şeirinin əzəli, ilkin forması olduğunu göstərir. İkincisi, bu dördlüyün şifahi xalq yaradıcılığında meydana çıxmasıdır. Üçüncüsü Türk şeirində heca say qanunun qədimliyi. Dördüncüsü, yeddi hecalının qədim poetik forma kimi seçilməsidir. Beşincisi, Türk şeirində qafiya qaydasını nümayiş etdirir.

Bütün bu əlamətlərlə dördlük forması şifahi xalq yaradıcılığından yazılı ədəbiyyata keçid rolunu görmüş, belə bir keçidi təmin etmişdir.

¹ А.Хайитметов. О древней поэзии тюрков. «Сов. тюркология 1972 №1, с.126

«Divan» şeirlərində xalq yaradıcılığı nümunələrinin mərkəzi yer tutduğu aydınca sezilir. Tam bir sıra şeirlər vardır ki, onlar mövzuca müxtəlif olsa da daha artıq şifahi ədəbiyyata meyllidir. Məsələn, mövzuca «Mərd və namərd» deyər fərqlənən bəndlərin birinə baxaq:

Nəlik anqar biliştim	Nə üçün onunla danışdım,
Quçşup taki qavuştum	Qucaqlaşib qovuşdum? (dost oldum)
Tüzünlükin qayıştım	Niyə yumşaq davrandım?
Alktı məninq yayımı	Mənim yazmı (mövsümümü) məhv etdi. (s.119)

Yuxarıdakı ağı bəndi ilə müqayisə etdikdə bunların yaxınlığı göz qabağındadır.

Hər ikisinin 7 hecalılığı, qafiyə quruluşu: a, a, a, b. Ahəngi, axıcılığı.

Axıcılığı ilə bunlarla səsləşən, məzmunca döyüşü ifadə edən başqa bir dördlülklər silsiləsi daha artıq nəğmə, türki janrına mənsubdur:

Öpkəm kəlip uğradım	Coşaraq hücum etdim
Arsılayu kükrədim	Aslan kimi kükrədim
Alplar başın toğradım	Alplar başm doğradım
Emdi məni kim tutar	İndi məni kim tutar?! (s.125)

Bu dördlüyün əlamətləri əvvəlkilərin quruluşudur. Üstəlik onlardan daha artıq nəğməlidir.

Qarşıda yazılı şeirlərdə də görəcəyimiz kimi, şifahi şeirlərlə ayrı-ayrı şeirlərin yaradıcılığı arasında poetik yaxınlıq seçilməkdədir: ««Divan»a daxil edilən ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yazılmış dördlülklərin şerti olaraq xalq şeiri kimi müəyyən olunan nümunələrlə həddi-poetik cəhətdən müqayisəsi onların əsasında oxşar bədii-poetik prinsiplərin mövcudluğunu göstərir».¹

Mövzu etibarilə «Divan» şeirlərində əsas yeri tutan Türklərin hərbi yürüşlərinin, apardıqları döyüşlərin təsviridir.

Pərakəndə ikiliklərdən, qrup şəklindəki dördlülklərdən əlavə bir neçə xalqlarla aparılan döyüşlərin təsviri müəyyən sistem halında bizə gəlib çatmışdır. Məsələn, Tanqutlarla döyüşü əks etdirən silsilə şeirlər:

Qatun Sini çoğladı	Qatun Sini savaş etdi
Tanqut boqın yağladı	Tanqut bəyin yağladı

Qanı akıp yağladı
Boyun suvın qızıl sağdı

Qan su yerinə çağladı
Boynundan qızıl su (qan)
axdı. (s.121)

Bu dördlülklər, birincisi, heca sayma görə fərqlidir. Misralar 8 hecalıdır. Qafiyə düzümlü: a, a, a, a.

Tanqutlarla döyüşü əks etdirən bu dördlülklərin «Divan»da ümumi sayı on birdir. Onlardan doqquzu eyni «dı», ikisinin ilk üç misrası həm qafiyə, dördüncü misraları həmin bu «dı» ilə bitir. On bir dördlüyün bu qafiyə sistemi göstərir ki, bunlar hamısı eyni bir əsərdir.

Buddist uğurlarla döyüş dördlülkləri hecaların sayına görə 7-likdir. Qafiyə quruluşu rəngarəngdir. Dördlüyün bəzisi bundan əvvəlki bənd kimi misraların hamısı həm qafiyədir. Bəzində ilk üç misra həm qafiyə, dördüncü misra sərbəstdir:

Bəçkəm urup atlaqa	Bəçkəm vurub atlara
Uyqurdaki tatlaqa	Uyğurdaki tatlara
Oğrı yawuz itlaqa	Oğru, yaman itlərə (tərəf)
Quşlar kipi uçtımız	Quşlar kimi uçduq. (s.122)

Bu həmin yeddilikdir ki, nümunəsi eradan əvvəllərdən – Alp Ər Tonqa eposundan gəlirdi. Qədim Türk şeiri deyilən sahənin aparıcı heca növü – Ana Yeddilik olmuşdur. Bunu «Divan»a sahnımiş şeirlərin əksəriyyətinin elə yeddi hecalılığı da bildirir. Gətirilən bəndin qafiyə quruluşu – a, a, a, b şəklindədir.

Burada bir cəhətə də diqqət edilməlidir ki, döyüş şeirləri bir sıra əlamətlərlə artıq yazılı ədəbiyyatın məhsulu olduğunu biruzə verir.

Budur həmin əlamətlərdən biri – çarpaz qafiyə qaydası:

Kəmi içrə oldurup	Gəmi içrə oturub
İla suvın keçtimiz	İla çayım keçdik
Uyqur tapa başlanıp	Uyğur tərəfə dönüb
Minqlak elin açtımız	Minqlaq elini aşdıq. (s.122)

Çarpaz qafiyə quruluşu – a, b, a, b adətən yazılı şeirdə yayılmış formadır.

Yabakularla döyüş silsiləsi də yeddiliklərdir:

Kəlsə apanq tərkenim	Gəlsə əgər xaqanım
Etilqəmət törkünim	(İşi) düzəldəcək boyumun
Yazılmaqay tərkenim	Boy bir olsa yenilməz
Emdi çəriq çərçəşür	İndi ordu cərgələnir.

¹ А.Хайитметов, göstərilən mənbə

Bu yeddiliklərin qafiyə quruluşu, heca sayı, dördlük qəlibi qədim nümunə olan Alp Ər Tonqaya həsr olunmuş ağlarla necə də yaxındır.

Hərəsindən bir iki dördlüyünü nəzərdən keçirdiyimiz bu bədii nümunələr Türklərin üç ayrı-ayrı xalqlarla apardıqları real tarixi döyüşlərin əksidir. Təbii ki, o döyüşlər müxtəlif vaxtlarda getmişdir. Onların bədii inikasında isə dövrünə görə ümumiləşmiş poetik normaları görürük: Hamısının eyni bir dördlük qəlibi, yeddi hecalılığı, qafiyələrin sonda gəlməsi, - gerçəkliyin təsvirində ümumi üsullardır.

Həmin ümumiliklərin gözlənilməsilə yanaşı hər döyüşün təsvirində yeni bədii məcazlar, poetik vasitələr nümayiş etdirilmişdir. Məsələn, Tanqutlarla döyüşün təsvirində misrasonu qafiyələr – «dı», Buddist Uyğurlarla döyüşün təsvirində – «ız», Yabakularla döyüşün inikasında – «ür» hecaları ilə bitir.

«Divan»da mühüm yer tutan təbət şeirləri məzmunca başqa olsa da poetika baxımından əsaslı fərqlənmədiyindən onların üzərində dayanmadıq.

Göründüyü kimi, biz «Divan» şeirləri poetikasının əsasən forma, bədii biçim, heca, qafiyə tərəflərinə diqqət yetirməyə çalışdıq. Şeirlərin məzmunu, həmin məzmunun süjetdə ifadəsi, kompozisiya tərəfləri barədə bizdən əvvəl İ.Steblevanın kitabında bəhs edildiyindən onlara toxunmadıq.

Təsəvvür üçün həmin kitabın bəzi müvafiq yerlərinə nəzər salaq:

Əvvəla, Stebleva «Divan»dakı döyüş şeirlərinin məzmunu ilə Orxon abidələri – Kül tigin və Tonyukuk mətnlərinin döyüşləri əks etdirən yerləri arasında konkret tutuşdurmalar gətirməklə olduqca faydalı əlaqə – oxşarlıqlar, paralellər aşkar etmişdir: ...Abidə yazılarının sonunda orada bəhs edilənlər yekunlaşdırılır. Başqa sözlə, göstərilən nəsr əsərlərində əvvəlcə mətnin bilavasitə baş qəhrəmanla bağlı olmayan yerləri sonra qəhrəmanın iştirak etdiyi hissə, onun ardınca yekun – deyə ki, Kül tiginin ölümünə matəm ifadəsi verilir.

Həmin bu ardıcılıq üsulunu «Divan» şeirlərindəki hərbi qəhrəmanlıq mövzusunun işlənməsində görürük. «Tanqutlarla döyüş»də əvvəlcə Tanqutların xanının Katunsini bəylə düşmənçiliyi, sonra təhkiyəci bilavasitə özü barədə, özünün qələbəsi ilə yekunlaşan hərbi hadisələrin yekunu verilir. Bununla belə, həmin abidə mətnlərindəkilərin şeirdəkilərlə oxşarlığı bununla bitmir. Məsələn, «Tanqutlarla döyüş»ün birinci hissəsində zavyska – rəbt ilk dördlükdə ifadə edilir. Süjetin inkişafı – 2-5-ci dördlüklərdə, razvyazka – hərəkət – 6-8-ci dördlüklərdə öz əksini tapmışdır.

Müəllif bu deyilənləri «Tanqutlarla döyüş» silsiləsinin dördlüklərinin misralarını bir daha gətirməklə təsdiqləyir. Bu qayda ilə Kül tigin və Tonyukuk abidələri mətnlərinin döyüş səhnələrini canlandıran yerləri ilə «Divan» şeirlərinin müvafiq yerləri paralel şəkildə izlənilir.

Turfan şeirlərinə gəldikdə mətnin orijinalı sarıdan burada da vəziyyət eynidir. Ona görə bu əsərlərin poetikasına sonadək yetmək olmur. Şeir mətnlərinin orijinalı – yazıldıqları uyğur əlifbasındakı mətnləri əlimizdə yoxdur. Bu sahədə əldə olan yalnız R.R.Aratm dediyimiz kitabıdır. Orada mətnlərin latın əlifbasındakı transkripsiyası və indiki dillə ifadəsidir ki, biz onlarla kifayətlənməli oluruq.

Qədim Uyğur əlifbası ilə yazılmış şeirlərin qrafika üsulu – yuxarıdan aşağıya doğrudur. Şəxsən mən əski Uyğur yazısının yalnız faksimiləsini görmüşəm. Onun mətn özəllikləri ilə məşğul ola bilməmişəm. Bu, xüsusi mətnşünaslıq işi tələb edir. Həmin səbəbdən əski Uyğur əlifbası ilə yazılmış şeirlərin orijinallarındakı sətir quruluşu barədə fikir deyə bilmirəm. Şeirlərin mövcud sətirləri isə indiki qayda uyğun olaraq soldan sağa yazılmışdır.

Dördüncü fəsildə biz şeirlərin müasirləşdirilmiş mətnləri üzərində fikir yürütmüşdük.

Poetika araşdırmasının tələbi isə mətnlərin özünə, əslinə əsaslanmaqdır. İndiki halda mətnlərin əslinə mümkün qədər yaxınlaşmaq üçün onların transkripsiyası ilə işləyəcəyik.

Transkripsiyasına əsaslanmaq istədiyimiz ilk şeir, elə «Əski Türk şei» kitabında da ilk sırada «Tan Tarı» şeiridir.

Mətn

Tang Tengri kelti

Tang Tengri özi kelti

Tang Tengri kelti

Tang Tengri özi kelti

Tan Tanrı gəldi,

Tan Tanrı özü gəldi;

Tan Tanrı gəldi,

Tan Tanrı özü gəldi.

Müasir gözlə baxdıqda çox sadə görünən bu cür şeirlər Qədim Türk ədəbiyyatı üçün xarakterikdir.

Xarakterik olan birincisi təkrarlardır. Bu təkrarlanmalar Qədim Türk şeirinin əlamətlərindən biridir. Xüsusilə misrabəşlərində eyni sözün təkrarlanması. Buna əsasən tədqiqatçılar Qədim Türk şeirində qafiyənin misraların başında gəldiyini bildirirlər.

Bu şeirin digər maraqlı cəhəti onun şifahi xalq şeirinə yaxınlaşmasıdır. Əski xalq ifadəsinin sadəliyi, axıcılığı buraya nüfuz etmişdir. Misralardakı təkrarlar da xalq nəğmələrindən gəlmədir.

Xalq şeirinin özəlliyi kimi seçilən təkrarlar o dövrün müəllifi bəlli olan şeirlərinə də ayaq açmışdır. İlk şairlərimizdən olan Aprıncur

Tiginin dördlük şəklində yazmış olduğu «Məthiyə»sində bunu görmək mümkündür. Dördlük şəklində olan bu şeirin hər bəndinin iki misrası təkrardan ibarətdir:

bilegüsüz yiti vaj(ır ti) yüz	Almaz üçün bülövlənmədən
	kəskin deyirlər
bilegüsüz yiti vaj(ır ti) yüz	Almaz üçün bülövlənmədən
	kəskin deyirlər.

Eynən təkrar olunan bu iki misra ikinci bəndin ilk misralarıdır. Şeirin üçüncü bəndi digər cəhətdən xarakterikdir. Burada ilk iki misradan əlavə sonrakı 3-4-cü misraları da təkrarlanır. Lakin hərəsində təkrarlanan sözlər başqadır:

Kün Tengri yarukın teg köküzlüğüm bilgem
Kün Tengri yarukın teg köküzlüğüm bilgem
Körtle tüzün Tengrim külüğüm küzüncüm
Körtle tüzün Tengrim burkanum bulunçusuzum

Mənim, günəş Tanrı işığı kimi, göyüzlüm, bilgəm,
Mənim, günəş Tanrı işığı kimi göyüzlüm,
Gözəl, əsil Tanrım, şöhrətlim, qoruyucum,
Gözəl, əsil Tanrım, burkanım, bulunmazım.

Sözlərin təkrar, misrabaşı eyni hərflərin alliterasiyası.

Aprınçur Tiginin ikinci şeiri isə Qədim Türk ədəbiyyatının ilk üçlük şeiri kimi qəbul oluna bilər. Şairin bu iki əsərlə əski Türk şeirində dörd və üç misralığın yayıldığı görünür.

Nümunələr göstərir ki, təkrarlara ən çox qədim şeirlərdə rast gəlinir.

Bəzən bütün bir bənd iki və ya üç eyni hərfin, yəni eyni hecanın təkrarı ilə başlayır. Bu qayda misraların sonunda da gözlənilir:

Tüpinte olukma ölməki bar	Sonunda insanın yenə ölməyi var
Tünerig tamuka düşməki bar	Qaranlıq cəhənnəmə düşməsi var
Tümenlig yeklər kəli tiyür	On minlərlə şeytan gəlir derlər
Tümanlıq yeklər ayar tiyür	Dumanlı şeytanlar işini görür derlər.

Bu dördlüyün misralarının hamısı eyni – «tü» hecası ilə başlaması ilk iki misranın eyni – «bar»la qurtarması, sonrakı iki misranın – «tiyür» sözü ilə bitməsi – bunların hamısı müəyyən ədəbi qaydaların mövcudluğundan xəbər verir.

Digər bir qaydaya görə eyni bir şeirdə hər bənd yeni bir hərfin təkrarı ilə başlayan misralardan meydana gəlir.

Şair Pratyta Şirinin «On dürlü üsul» şeirindən iki bəndə baxaq:

yatvı-sınça tikvi-sınça on singar üç ödkü
yalan guk-lar arslan-ın ga yumkı-ka kalısız.
yaba kat kat erklig toor-ı alkinçsız körüg-lü.
yaratingu yan gı öz-e yükünmek kılalım.

engeyü öz iş-legü iş-in ertürü tükedip,
en'g kininte nırvan bulgu oğrak-ıg turgurmuş,
edgün barmış ıduk-larig emgek-lig-ler üçün,
erte gküş kalp öd öz-e sergürü tudalım.

Bu şeirin misraları da eyni hərflə başlayır. On bənddən ikisi eyni hərfin, digərləri isə ayrı bir hərfin təkrarı ilə yazılmışdır. On bəndlik şeirdə doqquz müxtəlif hərf təkrar edilmişdir. Bu qayda Qədim Türk şeirində alliterasiya üsulunun özünə möhkəm yer elədiyini göstərir.

Müəyyən olur ki, Qədim Türk şeirinin dövriyyədə olduğu dövrlərdə həmin şeirlər növlərə ayrılıb, onlar növlərlə mövcud imiş.

Turfan şeirlərinin tədqiqi ilə məşğul olarkən R.R.Arat həmin şeir növlərini arayıb onların bir qismini öz adları ilə kitabına salmışdır. Təsəvvür üçün həmin növləri elə öz adları ilə – ilkin şeir nəzəriyyəsi kimi seçildiyindən və birbaşa poetikanın malı olduğundan onları burada ixtisarla verməyi münasib bilir.

Kitabda onlar belə təqdim olunur: «şeir və şeir sənəti ilə ilgili məfhumları ifadə etmək üçün işlədilən tədbirlər xüsusunda qısaca bunları zikr edəlim:

1. KOŞUĞ

Bu gün öldü olan mövcud mülahizəyə görə – nəzm, mənzumə, mənzum parça və şeir məfhumunun ifadəsi üçün daha çox koşuğ (koş-u-ğ) təbirinin işlədilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tarix baxımından bu təbirin ən əski işlənməsinə Uyğur mənzumələrindən birinin sonuna əlavə edilmiş bir qeyddə rast gəlirik. Bu təbir Mahmud Kaşqarlıda daha səhih mənada işlənilib: koşuğ – şeir, qəsidə (ərəb əlifbası ilə verilir):

Terken Katun kutmğa tegür mindin koşuğ
Ayğıl sizing tapuğçı ötnür yanğa tapuğ.

«Sultan Xanım sadətlərinə məndən koşma yetir və de ki, hizmetkarınız sizdən yeni hizmetlər rica edir».

Türklərin islam mühiti içində vücuda gətirdikləri ilk mənzum əsərlərdən «Kutadqu Bilik»in əsil qismində bu təbirə rastlanmadıq və bunun yerinə şeir, beyt və b. təbirlər işlənməkdədir. Fəqət bu təbir bu əsərə daha sonralar əlavə edilmiş olan mənzum əlavə parçada görünür:

Bu Türkcə koşuqlar tüzəttim sanga
Okırda unitma dua qıl manga

«Bu Türkcə koşuqları sənin üçün tənzim etdim; ey oxucu, oxuyarkən unutma, mənə dua et».

Sonralar bu təbirin daha dar mənalarda işlədildiyini görürük. Məsələn, V.Radlov: koşuk (çağ. Koşuğ) «şərqi, oynarkən söylənən koşma»; bir də «urguştek deyilən bir növün bir şəkli»; dəlil olaraq bu beyt verilir:

Anlamayın sözdə tuyuk bəhrini
Kaysı tuyuk belki koşuk bəhrini

Şərq Türkcəsində... «koşak» şəkli yuxarıdakı kəlmənin daha sonrakı inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Bax: Radlv: koşak (Tar) «bir tarixi şərqi, bir əfsanəvi türkü»; bundan koşakçı «tarixi şərqlər söyləyən kimsə»; koşok (Kırğ.) «şərqi» eyni şərq türkcəsindəki kəlmənin yuvarlaqlaşdırılmış bir şəklidir. – Kuman məcmuəsindəki koşıçı (koşniçi, koşuğ-çı) «şair», ədib mənasına da gəlməkdədir.

2. KOJAN

Altay Türkcəsindəki kojan («şərqi, türkü») şəkli kojan üzərindən koşan-koşağ inkişafına doğru getmişdir. Bu təqdirdə n-g dəyişməsi qalında da özünü göstərir: Kojançı «şərqiçi» kojan ayt – və kojondo – «şərqi söyləmək».

3. KOŞMA

Məna baxımından «koşuğ»un tərəf müqabili «sinonimi, V.O.) olaraq qəbul edilə bilən «koşma» nisbətən yeni bir şəkil olub, cüzi dəyişikliklərlə bu günkü şivələrdə yer almaqdadır. Məs. «Koşma» (Kazak) «oyun havası, oyun türküsü». Əslində koş – felindən ma – ilə

yapılan bir isim olub, «nəzm etmə və nəzm» mənalarında işlənmiş olsa da, sonralar daha da genişləndiyi anlaşımaqdadır...

Kaşqarlıda: koş – «qoymaq, qatmaq (düzmək)» və bilxassə «türkü düzmək»; Radlov: (çağ) «şeir yazmaq, sözləri nəzm içində süni olaraq bir araya gətirmək». Zinkerdə isə, «mərsiyə və ya ağı söyləmək» və bundan «koşul – «qatılmaq, birləşmək, tərtib (tənzim) edilmək».

4. TAKŞUT

Əski Türkcədə, xüsusilə Buddaçı Uyğur mühitində geniş işlənmişdir. Mənaca «tax» sözünə yaxındır. Kaşqarlı: «taxılmaq, düzülmək», - takıl – düzülmək, takdır – düzdürmək) ... Bu təbir də koşuğ kimi – şeir, nəzm, beyt, mənzumə mənalarına gəlməkdədir. Qədim Türk şeirində: Bir bir üntə üz takşutluğ taluyar öntürüp – ayrı-ayrı hər səsə gözəl şeir dənizlərini meydana gətirib.

Takşut elə eyni kökdən olduğu, ehtimal olunur. Radlov müasir şivələrdə işləndiyini demişdir. «Takmak» (tob.) «bulmaca, atalar sözü, (Kazan) «türkü» və bundan «takmakla», - «takmakçı»; bir də «takpak» (Altay şivəsi) «türkü yarışı, məsəl». Bu sözlərdən – «takpak-ta – takpakçı» (Altay) «şərqiçi» mənası alınmışdır.

5. IR, YIR

Bu təbirin bu günə qədər mühafizə edilmiş olan hər iki mənasını M.Kaşqarlıda buluruq: «yır koş» – koşma, türkü düzmək» (M.Kaş.II, s.14); «yır koşul – mənzumə yapımaq şeir düzülmək»; (II c. s.135); «bu yer nə küg özü ol» – bu şeirin ölçüsü... (III c. s.131)

Beş yüz kızlar kızlar kuvrağın
Tegirmiləyü kavşatıp
Aşayur erkən birkerü
Mengi ilinçü ır oyun

«Ətrafında beş yüz qız topladığı halda əyləncə, şərqi və oyundan imtina edərkən»;

6. KÜĞ

Qədim Türk şairləri arasında tarix baxımından daha əski olaraq qəbul edilən Aprınçur Tiginin mənzumələrində – bir yerdə «takşut» ilə birgə bu təbirə rast gəlinir: «Aprınçur Tigin kügü»...

Müəyyən bir məqam ilə söylənən ır, yer, türkü və şərq kimi «küg»ündə ahəng aləmi olmuşdur. Kaşqarlının «şeyrin vəznin ırın ölçüsü, ırlamaqda səsin yüksəlib – alçalışı» izahında ifadə edilmişdir:

Kügler kamuğ tüzüldi
İvrək idiş tizildi
Sənsiz özüm özeldi (?)
Kəlgil amul oynalıq

«İrlamalar bütün düzüldü, sürəhi və qədəhlər düzüldü, sənsiz könlüm yalnız qaldı, gəl əylənək».

7. ŞLOK (SLOKA)

Budda mühitində yaranan ədəbiyyatda sanskritcə «sloka» təbiri də rast gəlinir.

8. PADAK (PADAKA)

Nisbətən az işlənən padak – şeir, bir şeyrin (dördlüyün) dördü biri mənasındadır.

9. KAVİ (KAVYA)

Daha çox üslub ilə ilgili görünən bu təbirə əski Türkçə mətnlərdə az təsadüf edilir. Şair Sıngu Seli Çin dilindən Türkçəyə çevirdiyi bir tərcüməsini «kavi nom bitig» adlandırmışdır. Bu da Kavi üslubunda yazılmış bir yazı, kitab mənasındadır. Həmin üslubda yazılmış əsər janrı etibarilə nəzmlə nəsr arasında olan bir formadır.

10. BAŞ, BAŞIK

Soqda Mani mətnlərində – «başqa, babah, başık, paşık» şəklində və «İlahi» mənasında işlənən bu təbirin Türkçədəki tələffüzü açıqlığı ilə təsbit edilməyib. Bu təbir Mani mətnlərində rast gəlinir.

Poetika ədəbiyyatşünaslığın ciddi elmi tərəfidir. O, adətən oturuşmuş, klassik ədəbiyyata məxsusdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz müxtəlif janrlı ədəbi nümunələrdən müəyyən olur ki, Qədim Türk ədəbiyyatı ilkin özünəməxsus poetikaya malikdir.

VI FƏSİL

VI-X ƏSRLƏR TÜRK XALQLARININ TARİXİNDƏ ƏDƏBİ EPOXA KİMİ

Buraya qədər söhbət açıqlarımız Qədim Türk tarixinin konkret dövrünün – VI-X əsrlərin tarixi, etnoqrafik, linqvistik, ədəbi, mədəni hadisələridir. Nəzərdən keçirdiklərimizdən də görünür ki, o dövr, onun tarixi hadisələri, mədəni oyanışı – əlifbası, linqvistikası, ədəbiyyatı Türk dünyasının həddlərindən kənara çıxıb bütünlükdə dünya elmi fikrini məşğul edən xüsusi bir dövrdür. Öz milli tarixi əhəmiyyətinə və dünyada oyatdığı maraq dairəsinə görə onu mədəni inqilabla müqayisə etmək mümkündür.

O dövr əvvəllə türk etnosunun, onun dövlətçiliyinin tarixi kimi əlamətdardır. Bir tarix olaraq birinci növbədə tarix elminin predmetidir. Təəssüf ki, həmin dövr milli tarix kimi öyrənilməyib.

Azərbaycan Türk tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixçiliyi sahəsində keçmiş sovet dövrü bizim elmimizdə yanlış və zərərli yol tutulurdu. Tarixi keçmişdə Türk milləti, milli Türklüyümüz, ana dili ədəbiyyat axtarılmırdı. Milli tarix, tarixdə Türklük əvəzinə Midiya, Albaniya, Atrepatena axtarılır, bu kimi adlarla elmdə manevrlər edilirdi. Tarix elmi milli Türklüyümüzdən uzaqlaşdırılıb belə bir yanlış yola yönəldilmişdir. Bu vəziyyət millətin tarixi, yoxsa məkanın tarixi qoşalığını ortaya çıxarmışdı. İkinci birincini pərdələmişdi. Məkan axtarışında da Türklərin qədim məkanı olan Altay, Mərkəzi və Orta Asiya, Cənubi Sibir, Şərqi Türküstan yox dərəcəsi idi. Halbuki milli tariximiz bu yerlərdə axtarılmalı idi. Tarix elmində Qədim Türklərin yaşadıkları məkan axtarılmadığından o yerlərin ədəbi, mədəni həyatı da elmimizdə öz layiqli yerini tutmayıb.

Millətlərin tarixi məkan dəyişmələri onların keçmiş milli mədəniyyətini əvvəlki yurdlarda axtarmağa mane olmur. Rusiya rusları keçmiş mədəniyyətini, ədəbiyyatını «Kiyev rusu»nda axtarırlar.

Əlbəttə, biz yalnız abidələr dövrünün tarixi barədə, abidələrin özündən gələn bəzi məlumatları deyə bilirik. Abidələrin yazılıb yarandığı dövr Türk xanədanlığının Göytürk dövrüdür. Göytürk dövləti Hun imperiyasından sonra Türklərin ən böyük dövləti idi. Bu imperiya 552-ci ildə qurulmuşdu. Dövlətin başında kəkan (kağan, xaqan) dururdu. Göytürk imperiyasını Bumin xaqanın müdrikliklə qurduğu xəbər verilir. Mərkəz imperatorluğun şərqində yerləşirdi. Qərbi isə bu mərkəzə tabe olan Bumin xaqanın qardaşı İstəmi xaqan idarə edirdi. Bumin xaqanın ölümündən sonra onun üç oğlu xaqanlığı böyütməyə, qüvvətləndirməyə nail olurlar. Buminin oğlu Mukan dövlətin sərhəd-

lərini Mancuriyadan İrana qədər genişləndirmişdir. Bu hökmranlıq 581-ci ilə qədər davam etmişdir. Bumm sülaləsindən sonra ölkə zəifləyir, 630-cu ildə Türk imperatorluğunu Çin hakimiyyəti ələ keçirir. Türklər üzərində Çin istilasına əlli il davam etmişdir. Yalnız 680-ci ildə Kutluq – İltəriş xaqanın başçılığı ilə Çin istilasına son qoyulur. 691-ci ildə İltəriş xaqan vəfat etdikdə onun yerinə qardaşı Kapağan keçir, Türk dövləti əvvəlki kimi bərpa olunur.

Nəzərə alınmalıdır ki, həmin tarixin abidələrlə bağlı mənbələr əsasən Çin mənbələridir. Onlara əlimiz çatmadığından təkcə dövrün bədii nümunələrinin özünə əsaslanıb, onların verdiyi imkan daxilində hərəkət edirik.

O dövrün tarixi barədə bizə qədər milli və xarici türkoloqların tədqiqatlarında müəyyən məlumatlar verildiyindən bununla kifayətlənirik.¹

Bizə gəlib çatan mövcud nümunələrdən görünür ki, o dövrün ədəbi mənzərəsi özlüyündə indiyədək tanış olduqlarımızdan daha genişdir. Genişlik birinci növbədə bütünlükdə filoloji mənada anlaşılmalıdır. Beləki, bəhs olunan dövr Türklərin həyatında filologiyanın bütün sahələri üzrə bir təkamül mərhələsi kimi seçilməkdədir.

Məsələnin qoyuluşu – o dövrə Türklərin həyatında ədəbi epoxa kimi baxış, - özlüyündə ciddi iddiadır. Onu əsaslandırır və səciyyələndirən cəhətlər irəli sürülməlidir.

Həmin epoxal tərəqqinin bünövrələndiyi filoloji dayaqalara öləri də olsa nəzər salmaq lazım gəlir.

Birincisi, o qədim filologiyanın ilkin şərti kimi özünü göstərən yazı işarəsidir, hərfdir. Həmin işarələrin piktoqrammalardan və Türk tayfalarına, tanınmış şəxslərinə məxsus olan fərdi Damqalardan formalaşdığı barədə fikirlər mövcuddur.

Abidələrin yazıldığı Göytürk hərfləri bizim bəhs etdiyimiz dövrdən çox əvvəllərin hadisəsidir. Yenisey və Orxon abidələrində bu yazı işarələrinin formalaşmış hazır şəklini görürük. Onların nə vaxt və necə meydana çıxdığı hələlik müəyyənəlməyib. Göytürk hərflərinin «runi» adlandırılması onların milli orijinallığına xələl gətirmir. Bu hərflərin «run» qrafik sistemə mənsub olduğundan bu cür adlandırılır.

¹ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории средней Азии. М. 1964. Радлов В.В. Из Сибири, Москва 1989; Бартольд В.В. История тюркских народов сочинение 1968; Muharrem Ergin. Orhun Abideleri. İstanbul 1980; Banarlı N.S. «Rəsimli Türkədəbiyyatı tarixi» İstanbul, 1987; Ergin. «Orhun abidələri» İstanbul 1980; Cəfəroğlu Ə. «Türk dili tarixi» İstanbul 1970; Rəcəbov Ə, Məmmədov. «Orxon-Yenisey abidələri», Bakı, 1993 və s.

Həmin qrafik sisteminin tarixi dərinidir. «Qərbi Avropa və sovet alimlərinin çox vaxt səhv olaraq «runi əlifba» adı altında tanıdıqları qədim Türk yazısı eramızın birinci minilliyində daha çox yayılmışdır... bir-birindən çox uzaq yerlərdə məskən salıb yaşayan türk qəbilələri dünyagörüşlərindən, siyasi mövqelərindən, düşükləri şəraitdən, dini etiqadlarından asılı olmayaraq... yeni əlifbadan və leksik, qrammatik cəhətdən çox az fərqlənən ədəbi dildən istifadə etmişdir».¹ Bu hərflərlə yazılmış qədim əşyaların tapıntısı onların eradan əvvəl mövcudluğunu açıqca göstərir. «Yenisey və Orxon hərfləri əşyanın heç kimsənin bəkləmədiyi yeni-yeni sahələrdə meydana çıxması bu hərflərin çox əski olduğunu göstərməkdədir».²

Runi-Göytürk əlifbası məhz Türk dilinin əlifbasıdır. «Burada biz mürəkkəb yazıya rast gəlirik. Hansı ki, başqa əlifbalara nisbətən türk dilinə çox yaxşı uyğunlaşdırılmışdır. Sait hərflərin sayı azdır, lakin samitlər səs harmoniyası qanuna görə iki kateqoriyaya ayrılır. Beləliklə, türk dilinə tamamilə uyğun əlifba alınır. İşarələrin çoxluğundan kifayət qədər mürəkkəb (zəngin, - V.O.) orfoqrafiya meydana gəlmiş olur».³

Sorağı eradan əvvəllərdən gələn, «Türk dilinə tamamilə uyğun» olan bu əlifba əsasında Türklərdə erkən çağlardan mükəmməl bir yazı mədəniyyəti formalaşmışdır. Əldə olan yazılı nümunələr göstərir ki, həmin bu Göytürk əlifbalı yazılar eramızın V-VIII əsrlərində Türklərin məskunlaşdığı böyük ərazidə vahid yazı mədəniyyəti kimi çiçəklənmə mərhələsini keçirmişdir.

O dövrün məişət əşyalarından üzərindəki yazılardan tutmuş dövlətlərarası rəsmi sənədlərə qədər bu yazının yayıldığı deyilir. Qonşu Çinə, Vizantiyaya bu yazıdakı sənədlərin daxil olduğu bildirilir. «580-ci miladi ilində Türk səfiri tərəfindən İstanbula gətirilən məktubun da yenə eyni hərflərlə yazılmış olması ehtimalı çoxdur».⁴

Runi – Göytürk yazısının tarixi mövqeyinə görə o dövr «runi yazısının epoxası»⁵ adlandırılmışdır. O dövrü ədəbi epoxa kimi səciyyələndirən amilləri araşdırdığımız bir zamanda həmin mərhələnin «runi yazının epoxası» adlandırılması ikinci bir cəhətdən maraqlıdır.

Bu yazı mədəniyyəti linqvistik əhəmiyyətli saysız yazı parçalarından ədəbi bədii məzmunlu mətnlərə doğru uzun bir yol keçmişdir.

¹ Əliş Şükürlü. Qədim Türk yazılı abidələrinin dili, s.5

² Əhməd Cəfəroğlu. Göytürkərlərin kullandıqları əlifbanın mənşəi və bu əlifbanın yapısı. Türk dili tarixi I, s.119

³ Бартольд В.В. Соч. Т. V. М. 1968, с.430

⁴ Əhməd Cəfəroğlu. Göytürkərlərin kullandıqları əlifbanın mənşəi və bu əlifbanın yapısı.

⁵ Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы..., с.4

Həmin mətnlərin müəyyən qismilə tanış olduğumuzu nəzərə alıb bu məsələ üzərində xüsusi dayanırıq.

VI-X əsrləri Türk xalqlarının tarixində ədəbi epoxa kimi səciyyələndirən bu filoloji dayaqlardan – Türk dilinə tamamilə uyğun olan Göytürk hərflərindən və o dövr ümumtürk ədəbi dilinin yazısı kimi formalaşan Göytürk yazısından bilavasitə ədəbi həyata keçirik.

Burada qarşıda duran vəzifə dövrün geniş mənada ədəbi həyatına nəzər salmaqdır.

Bizdən əvvəl o dövrün ədəbi həyatının mənzərəsini müəyyənləşdirməyə təşəbbüs edilmişdir. Məsələn İ.Steblevanın təqdim elədiyi mənzərəyə baxaq: «Qədim türk dövrünün xronoloji çərçivəsi bizim eramızın VI əsrindən X əsrin birinci çərəyini əhatə edir. Bu dövrə aiddir: Türk xaqanlığının (VI-VIII əsrlər) mədəni həyatı ilə bağlı olan runi yazılı mətnlər qrupu – Orxon yazıları deyilən mətnlər qrupu, ...Yenisey runi yazıları, ... kağız üzərində runi yazılar, dini məzmunlu Uyğur Manixey yazıları, qədim Uyğur Budda yazıları...»¹ Alim buraya həmçinin tərcümə ədəbiyyatını aid edir.

Beləliklə, dövrün ədəbiyyatına altı növ ədəbi məhsullar aid edilmiş olur: Orxon runi mətnləri, Yenisey runi mətnləri, kağız üzərindəki runi mətnlər, Soqd hərfi Mani və Budd dinləri məzmunlu mətnləri, bir də tərcümə əsərləri.

Bunlar əsasən düzgün göstərilir. Burada hələlik dövrün ədəbi mənzərəsindən kənarda qalan «Divan» şeirləridir ki, Stebleva onları Türklərin «erkən klassik» ədəbiyyatına aid etmişdir.

Məsələ burasındadır ki, nə Steblevanın və digərlərinin, nə bizim indiyədək nəzərdən keçirdiklərimiz o dövrün ədəbi həyatını tam əks etdirmir. Nəzərdən keçirdiklərimiz həmin ədəbi məhsulların bir hissəsidir. Odur ki, biz əvvəlki fəsillərdə əhatə olunmayan bədii nümunələrə qayıtmalı oluruq.

Bu yeni qayıtmaya ehtiyac doğuran cəhətlərin birincisi, fəsillərdə əhatə edə bilmədiyimiz ədəbi bədii materiallardır.

Bəhs olunan dövrün ədəbi aləminə Yenisey epitafiyalarından gəlmişdik.

Yenisey yazılı abidələr çoxdur. Onları üç qrupa bölmək olar: a) Dövrün məişət və bəzək əşyaları üzərindəki yazılar, b) Linqvistik əhəmiyyətli (əlifba, yazı, söz, cümlə) mətnlər, c) Ədəbi məzmunlu abidələr.

Bunlardan türkoloji tədqiqatlarda ən çox bəhs edilənləri nisbətən iri həcmli mətnlərdir ki, onların da müəyyən qismi ədəbi məzmunla malikdir. Bunların hər biri müxtəlif saydadır. Tədqiqata cəlb edi-

lənlərin ümumisi S.Malovun kitabında 83, Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədovun kitabında 57 və üstə gəl 10 Talas abidəsi, D.Vasilyevin kitabında 200-dən çox abidənin şəkli verilib.

Orxon abidələrindən yazıları pozulduğundan, mətnləri tam olmadığından bəhs etmədiklərimiz vardır ki, onların da məzmunu əsasən döyüslərdəndir. Bunlar da özünəməxsus qəhrəmanlıq əsərləridir.

Qədim Türk abidələrinin Göytürk əlifbalı kağız üzərində yazılmışları bir ayrı ədəbi hadisədir. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədovun kitabında onlardan 5-i verilib. Bunlardan 4-ü kiçik parçalardır. Məzmunca daş yazılarından fərqlənir. Məsələn, parçalardan biri: Başlandı yeddi səyarənin yenə beş dürlü muncuğunun daşların fəzilətini bildirən sözlər... yenə mavi açıq daş Tahir (Merkuri) əlamətidir. Sarı daş Venera əlamətidir. Qara daş Saturn əlamətidir. Sarı-qırmızı daş Ayın əlamətidir... Yenə bütün daşların özü-özü fəziləti, əlaməti var... (s.184).

Bütün bu növlü yazılar hələ bizə gəlib çatanlardır. Tarixin özündə o yazıların daha geniş olduğu ehtimal edilir. Türkoloq Bombaçinin dediklərini bir daha xatırlayaq: «Bu yazılar qədim Göytürk imperiyasından bizə gəlib çatmış yeganə ədəbi yadigarlardır, bunlar, başqa ədəbi formaların da mövcudluğuna şübhə yeri qoymur».

Faktlar göstərir ki, daşlarla yanaşı Türklər kağız üzərində yazmışlar. Kağız üzərində yazılmış, bizə gəlib çatan ən böyük əsər VIII əsrə aid edilən «İrk bitig» (Fəlmə, Fal kitabı)dır.

Göytürk hərflərilə Çin kağızına yazılmış bu mətn artıq kitab şəklindədir. «Əlyazma kiçik kitab halındadır. Səhifələrinin uzunluğu 13,6 sm, eni 8 sm-dir... kitab cildsizdir, türk mətni 104 səhifədir».¹ Kitabdakı yazılar məzmunca bir-birindən seçilən parçalar formasındadır. Məsələn: «Dan söküldü, ardınca yer işıqlandı, ardınca gün doğdu, həminin üzü işıq oldu, - deyir. Onu bilin: yaxşıdır o (s.197). Yaxud: «Maral balasıyam. Otsuz, susuz qaldım, necə dolanım, necə qaçım? - deyir. Onu bilin: pisdir o!» (s.199).

Mətn beləcə ayrı-ayrı əhvalatlardan ibarətdir. Bunlara kiçik hekayələr də demək mümkündür. Bu abidə bütöv bir əsərdir.

Bəhs etdiyimiz dövrün, bizdən əvvəl, «epoxa» adlandırıldığı digər bir mənbə S.Q.Klyaxstornının «Qədim türk run abidələri Orta Asiya tarixinin mənbəyi kimi» (1964) əsəridir. Bu tədqiqatda qoyulanlar təkcə Orta Asiya tarixinin deyil, türkologiyada «qədim» adlandırılan və bizim də bəhs etdiyimiz dövr Türkçülüynün bütünlükdə ümumi tarixinin mənbələridir.

¹ Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы..., с.4

¹ Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri, s.189

Əsərin birinci fəslə – «Эпоха рунических памятников» (Run abidələri epoxası) adlanır. Buradakı «epoxa» adı iki mənada işlədilir. Birincisi dövr mənasında, run abidələrinin dövrünü bildirmək üçün işlədilir. Bu məsələyə tədqiqatçı «Türk» adının dünya elmində və dünya dillərində ilkin göründüyü ölkələri, onların hər birində bu sözün yazılış şəklini və həmin yazıların ortaya çıxdığı əsrləri göstərməklə başlayır. «Türk» sözünün müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif dillərdə on bir cür yazılışı verilir. Həminin dövrü də VI-X əsrlər arasındadır.

«Epoxa» sözünün ikinci mənası elə fəslin adının şərhində aydınlaşır. Tədqiqatda «Run abidələri epoxası» anlayışının məxsusi ədəbi tərəfi üzərində dayanılır. Müəllif abidələrin «ədəbi cəhətdən onların janr mənsubluğu», - deyərək ayrıca bölgü aparmışdır. Həmin bölgüyə görə abidələr aşağıdakı ədəbi janrlara ayrılır:

1) Tarixi-bioqrafik mətnlər. Türklərin məşhur adamlarının, xaqanlığa daxil olanların şərafinə həsr olunmuş yazılar. Buraya aiddir: Koşo, Tonyukuk, Kül-Çora, Ongin, Selengi, Qarabalsun, Sucin abidələri. Bu abidələrdə tarixi hadisələr, yazı qəhrəmanlarının fəaliyyəti təsvir edilir.

2) Epitafiya lirikası. S.Malov tərəfindən «qəbristan poeziyası» adlandırılan Yenisey və Semireçya abidələri.

3) Qayalara yazılmış – Xoyto – Tamira, Çarn, Kentey abidələri.

4) Magiya və dini mətnlər. «Fal katibi», mani məzmunlu traktatlar.

5) Hüquqi sənədlər. Dunxandan və Turfandan tapılmış kağız üzərindəki yazılar.

6) Məişət əşyaları – metal qablar, güzgülər, keramika, dəmir pullar üzərində yazılanlar.

Həmçinin Şərqi Türk xaqanlığında yazılan böyük həcmli əsərlər. «Kül tigin» və digərləri.

İ.Steblevanın «Run yazıları epoxası», S.Klyastornının «Run abidələri epoxası» təyinatları çoxmənalıdır, çox şeyləri deyir. Doğrudur, bunlarda «epoxa» adı birbaşa runi yazılarına yönəlmişdir. Vurğu runi yazılarınadır. «Epoxa», - deyərək o yazıların tam bir epoxa təşkil etdiyini bildirir. «Epoxa» təsisatı bilavasitə yazılara mənsubdur. Türklərdə yazı mədəniyyətinin epoxası.

Məqsədimizə müvafiq olaraq bizi o yazıların məzmunu, özü də ədəbi məzmunu düşündürdüyündən «epoxa» məsələsinə də ədəbi mövqedən yanaşmaq oluruq. Hər iki alimin yazdıqları, - bir qədər qabağa gedərək, - həmin yazıların ədəbi məzmun və miqyasca da epoxa təşkil etdiyi fikrini söyləməyə imkan verir. Əldə olan ədəbi nümunələr külliyyatı yazıların ədəbi-tarixi üfqlərinə görə o dövrün epoxa, özü də ədəbi epoxa təşkil etdiyini söyləməyə əsas ola bilər.

O dövrün ədəbi epoxa miqyasını Qədim Türk ədəbi nümunələri külliyyatının bir tərəfini təşkil edən Turfan ədəbiyyatı müəyyənləşdirməkdədir. Turfandan əldə edilən ədəbiyyatın əsas hissəsi Berlində cəmləşdiyindən ona əlimiz çatmır. Ona görə bu məsələdə həmin mənbədən faydalanan R.R.Aratin «Əski şeiri» kitabı ilə kifayətlənməli oluruq.

Kitabdakı ədəbiyyatın, xüsusilə şeirlərin müəyyən qismi ilə tanışlıq. İndi kitabdakı materialların digər qisminə – o dövrün şairləri və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid olan bəzi şeir növlərinə diqqət edəcəyik.

Məlum olur ki, o dövrdə ortaqlıq Türk ədəbiyyatının tam bir şairlər nəsləti yetişibmiş. Həmin şairlər nəslindən Aratin kitabında aşağıda adları çəkilənlər əhatə olunmuşdur:

Aprınçur Tigin – iki şeiri gəlib çatmışdır. Biri dördlük, digəri üç misralıdır. Elə bu nümunələrdən şairin «usta bir qələm sahibi» olduğu anlaşılır.

Kül Tarkan – mənbələrdə şair olduğu deyilir, şeirləri əldə yoxdur.

Singku Şeli Tutıng – bu şairin tərcüməsi məlumdur. Hüen – Tsangın məşhur səyahətnaməsini X əsrin birinci yarısında Türkcəyə çevirmişdir. Tərcüməni «kavi» üsulu ilə etdiyi deyilir.

Ki-Ki Budda dini məzmunlu mənzumələri məlumdur.

Pratyaya-Şiri – «Nirvikalpa» adlı mədhiyyəni yazdığı barədə özünün qeydləri qalmışdır.

Asıq Tutung – dördlükdən ibarət şeiri qalmışdır.

Çisuya Tutung – bir mənzumənin sonunda özünün adını çəkmişdir.

Kalın Keyşi – uzun bir dini şeirin müəllifidir.

Çuçu – M.Kaşqarlının «Divan»ında adı çəkilən bu şairin əsəri göstərilir.

Dövrün ədəbi miqyasından xəbər verən digər zəruri məlumatları həmin əsərlərdə işlənən şeir növlərinin adlarından bilmək olur. Onları bir daha xatırlayaq:

Koşuq – nəzm, şeir.

Koşan – şərq, mahnı.

Koşma – koşuqla yaxın məzmunla malik olan bu növ müasir şeirin bir şəkli kimi qalır.

Takşut – şeir, beyt mənalarmda işlənilir.

İr – Yır – şərq, türk.

Küg – Türklərin ən qədim şeir şəklinə hesab edilir. Aprınçur Tiginin mənzumələrində adı çəkilir.

Şlok – Türk ədəbiyyatına Sanskritdən alınma olduğu ehtimal edilir.

Padak – dördlüyün dördüdə biri – (bəlkə də misra) mənasında işlənilir.

Kavi – daha çox üslub ilə əlaqəli işlədilib. Singku Seli Çin dilindən tərcümə etdiyi şeirləri kavi adlandırmışdır.

Baş, Başık – Mani mühitində yazılan şeirin bir şəklidir.

Bunların hər birinin konkret tarixi bədii nümunəsini müəyyənləşdirmək çətin olsa da öz dövrünün şeir aləminin şəkli zənginliyindən xəbər verir.

Qədim Türk şeirinin etibarlı mənbələrindən biri kimi söhbət açdığımız M.Kaşqarlının «Divan»ının biz əsasən şeirlərinə, onların da bir qisminə baxa bilmişdik. Özlüyündə «Divan» tam bir tarixi filoloji hadisədir. Onun filoloji hədudları o dövrün məhz epoxa səviyyəsindən xəbər verir. Təkcə ədəbi tərəfi bütöv eposdur. Tədqiqatçılar onu «şifahi və yazılı ədəbi-bədii nümunələrin toplandığı qədim türk ədəbiyyatı antalogiyası» adlandırırlar.

Qədim Türk ədəbi mühitinin hədudlarını, onun epoxal miqyasını daha iki sahədən görmək olur: «Uyğur ədəbiyyatı» adı ilə deyilən sahə və dövrün başqa dillərindəki bədii əsərlərin Türk dilinə çevrilən tərcümələrdə.

Faktlar göstərir ki, o dövrdəki «Uyğur ədəbiyyatı» anlayışı birinci növbədə əlifba ilə bağlı ortaya çıxıb yayılmışdır. Cənubi şərqdə yaşayan Türklərin bir qismi Göytürk əlifbasından «soqd» əlifbasına keçdiyindən bu yazılı nümunələr «Uyğur ədəbiyyatı» adı ilə getmişdir. Bu ədəbiyyatın əldə olan nümunələrinin əksəriyyəti Mani və Budda dinləri şəraitində yaranan əsərlərdir. Onlar nəzm və nəsrə ibarətdir. Nəzm nümunələrinin bir qismilə tanış olmuşduq. Nəsr nümunələrinin bir neçə mətni Ə.Quliyevin «Əski Türk yazılı abidələri müntəxabatı» kitabında verilibdir.

Türk dilinə tərcümə olunan nəsr nümunələri ilə də həmin kitabda tanış olmaq mümkündür. «Altun yaruk» (Çin dilindən) «Xuastuanivt» (İran dillərindən), «İki qardaş hekayəsi» (Çin dilindən) əsərləri Türk dilinə tərcümə olunan nəsr əsərləridir.

Burada belə bir məsələ: Türkologiyada «Qədim Türk nəsr» ifadəsi və anlayışı da mövcuddur. Həmin anlayış başca olaraq Türk dilinə çevrilən nəsr nümunələrinə əsaslanır. Əlbəttə, tərcümə də ədəbiyyatdır. Türk ədəbiyyatıdır. Hazırda onların üzərində araşdırmalar davam etdirilir.

Müxtəlif səbəblərdən bəhs edə bilmədiyimiz qədim ədəbi nümunələr də VI-X əsrlərin Türk xalqlarının tarixində ədəbi epoxa mənzərəsini tamamlayır.

Nəzərdən keçirdiyimiz bütün bu ədəbi məhsullar beş yüz illik dövrün ardıcıl, sistemli ədəbiyyat hadisələridir. Böyük bir milli tarixi mühitin sənət salnaməsidir, epoxal ədəbiyyatıdır.

* * *

Sonda bu tədqiqatın məqsədini bir daha xatırlatmaq oluruq. Bizim keçmiş ədəbiyyat tarixçilərimizin dili ilə desək «ədəbiyyatımızın ən qədim məhsullarını meydana çıxarmaq» (Yusif Vəzir). Ədəbiyyatımızın ilkin milli bədii nümunələri, onların qədim mənbə və məxəzləri, o məxəzlərdəkilərin ədəbiyyat tarixini gətirilməsidir.

Həmin məxəzlərə biz iki yöndən yanaşmalı olduq: Qədim Türk bədii nümunələrinin özləri və onların barəsindəki mövcud ədəbi elmi fikir, - yönlərindən. Özlüyündə bu ikili yön ədəbiyyat tarixçiliyinin elmi üsuludur, onun metodologiyasıdır. «Ədəbiyyat tarixi – bir-birinə qovuşmuş iki hadisənin – ədəbiyyatın özündən, ədəbi əsərlərin cəmindən və onun barəsindəki fikirlərin birliyindən yaranır».¹

Bu deyilənlərdəki ikinci tərəf, - mövcud ədəbi elmi fikir, bir bələdçimiz kimi, bizdə əvvəlcə keçməli olmuşdur.

Tədqiqat boyu bəhs etdiklərimizlə ədəbiyyat tariximizin – öz milli əlifbasında, öz milli yazısında, öz milli dilində beş yüz illik dövrü – VI-X əsrləri əhatə edən tam bir mərhələsi – ilkin başlanğıc mərhələsi meydana çıxmış olur.

¹ Конрад Н.И. Избранные труды, «Наука» М. 1978, с.6

KİTABDA BƏHS ETDİYİMİZ QƏDİM TÜRK ƏDƏBİ ABİDƏLƏRİNİN MƏTNLƏRİ

Deyildi ki, Qədim Türk yazılı abidələri müxtəlifdir, sayca çoxdur. İndiyədək onlara əsasən dilçilik – hərf, yazı, dil, qrammatika, mövqeyindən yanaşıldığından mətnlərin, - böyük-küçüklüyündən asılı olmayaraq, - hamısı birlikdə çap edilib təqdim olunmuşdur.

Hazırkı tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq burada abidələrdən ədəbi məzmun daşıyanları seçməyə ehtiyac duyulmuşdur. Onlar məxsusi olaraq məhz – qədim ədəbiyyatımızın ilk nümunələri kimi ayrılıb bilinməlidir.

Odur ki, Yenisey və Orxon yazılarının ədəbi məzmun daşıyan və bu tədqiqatda əhatə olunan mətnlərini – orijinalını, transkripsiyasını, indiki dillə ifadəsini, - burada bir daha təqdim etmək lazım gəlir. Bu, bədii nümunələrin sənədliliyi kimi də görəklidir.

ƏDƏBİ MƏZMUN DAŞIYAN YENİSEY ABİDƏLƏRİ

Бу абиде фин экспедициясы төрәfindән Улуг-Кем чаынын голу Ужук-Тарлык чаы сабилинде Михајлово кендинин 3 километрилиңде тапыламышдыр. Боз сланте даш үзәринде ики сәтирдән ибарәтдир. Абиденин әтрафлы тәсвириини Д. А. Клементс вермишдыр. Абиде бир сыра түркологлар, о чүмләдән В.В. Радлов һ. Н. Оркув, С. J. Малов, И. А. Батманов вә б. төрәfindән төрчүмә вә нәшр едламышдыр. Дашын ужуры һиссәсинде дамға ишарәси вардыр.

MƏTH

$\wedge \# \frac{8}{8} J : \# \frac{7}{7} \cdot \frac{4}{6} \Gamma | : \# \frac{5}{5} \rangle \gg \Delta : \# \frac{4}{4} J Y > : \# \frac{3}{3} D \rangle \gg H : \# \frac{2}{2} Y Q : \frac{4}{1} \Gamma |$
 $J \gg : \# \wedge D$
 $\# H T : \Gamma | \Pi A Y Q : \Gamma \# \frac{6}{6} Y Q : \Gamma T H H : H X : \dagger \wedge \rangle \wedge :) Y \rangle \wedge Y Q : \# \wedge$
 $\# H T : (X : \Gamma H :) \gg \cup Y J : \Gamma \wedge J$

TRANSMISSION

1. Сиз елимө, кунчујума, оғланьыма, бодуньыма, сизимө алтмыш
жашымда (адырылдым).
2. Атым Ел Тоған тутук. Бен теңри елимкө елчиси ертим, ал-
ты бағ бодунка бөк ертим.

ТЭРҮҮМЭ

1. Сиздән елимдән, ханымымдан, оғуларымдан, хаалымдан, сиздән аатмыш јашымда (аирылдым).
2. Адым — Ел Доған тутук. Мән мүгәддәс елимә елчи идим, ааты гәбиләли хаалгын бәји идим.

Абиде Ујук чајынын сол голу Туран чајынын сағ саһилиндө Туран кәндинин јахыналыгында тапылмышдыр. Түнд гәһвәј рәнкли әһәнк дашыдыр. Дашын һүндүрлүјү 255, ени 33, галын-лығы 25 см-дир. Ики ени үзү Орхон-Јенисеј әлифбасы илә јазыламышдыр: һәр үздә үч сәтир јазы вардыр. Дашын шимал тәрәфә олан үзүндә һейван, күман ки, габан шәкли чәкилиб. һәмин үздә хач вә алтында јарымдаирә көрүнүр; бу, күман ки, дамга шәклидир. Дашын о бири үзүндә дә дәрин газыламыш хач шәкли вардыр. Гәдим түркләр хачпәрәст олмадыглары үчүн, мәһин фикримчә, бунлар ја дамгадыр, ја да сонралар хачпәрәст-ләр тәрәфиндән чәкиламышдыр.

Өн тэрэф

MATH

. * x * B x : J ^ D : J * 8 I : J ^ D : * J Y > : J x H 9 : * D > H : J > D > H 1
 * ^ J 4 > : J ^ D : * ^ > H : * H N 7 : * ^ J 4 > :
 . * x * B x J 7 : * Y 7 T T H : * ^ J 5 : J H * Y 2 x : E ^ 2 7 : E Y > ^ J 2
 J ^ D : J * H T I :
 : H x : E Y * 9 : J H : * Y 2 : T T H : H x : E T T H : E Y N 7 : H T A N 3

ТРАНСКРИПЦИЈА

1. Кудда кунчурум сиздә оғлым йта сизимә йта бөкмәдим, адырылтым. Күням, кадашым йта адырылтым.
2. Алтун әлик кепшик белимтә бантым. Тенри елимкә бөкмәдим. Сизимә йта.
3. Учин Күлк тирик бән. Тенри елимтә јемлик бән.

ТАРЧУМА

1. Сарајда ханымым, сиздэн, оғлум, әфсус, сиздэн, әфсус, дождадым, ажрылдым. Архадашларым, жолдашларым, әфсус, ажрылдым.
2. Әллі ғызыл пуллу көмәри белімә бағладым. Мүгәддәс елимдән дождадым. Сиздән, әфсус.
3. Үчин Күләк (мәһнур) Тирикәм (дирижәм). Мән Мүгәддәс елимдә гурбаналығам.

*АЖУ: ГҮҮТҮ: >>АНБЕ: *АЖУ: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:
 *АЖУ: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:
 .ТҮҮТҮ: ГҮҮТҮ: *АЖУ: ГҮҮТҮ: >>АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:
 *АЖУ: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:

ТРАНСКРИПСИЈА

4. Үч жетмиш жашымка адырылтым. Эжүк катун жеримкө адырылтым.
5. Тенри еликө кызгакым оғлым өзү оғлым, алты бин жонтым.
6. Каным гүлбери, кара бодун, күлүк кадашым, сизимә, ел ешим әр, үкүш әр, оғлан әр, күдәкүләрим, кыз-кәлииләрим, бөкмәдим.

ТӨРЧҮМӨ

4. Алтмыш үч жашымда ажрылдым. Эжүк катун жеримдән ажрылдым.
5. Мүгәддәс елимдән, гызларымдан, оғлумдан, өз (?) оғлумдан, алты мин илхымдан
6. Ханымын....., гара чамаатдан, мәшһур достумдан, сиздән, икид ел достумдан, чохлау икидәрдән, оғлан икидән, күрәкән-ләримдән, гыз-кәлииләримдән доймадым.

*АЖУ: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:
 ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:
 [А]ХҮ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ:
 АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ: АЖУ:

ТРАНСКРИПСИЈА

1. Күни тирик үч жашымда каңсыз болдым.
2. Күлүк тутук ичим киши кылды.
3. Буңсуз эрдә бен эрдим.(?)
4. Кулдакы кунчујымга адырылдым. Апама...

ТӨРЧҮМӨ

1. Күни Дирн үч жашымда атасыз олдум.
2. Бөјүк гардашым Күлүк (мәшһур) тутук (мәни) адам етди.
3. Кәдәрсиз икидләр арасында мән дә (бир) икиддим.
4. Сарајдакы ханымымдан ажрылдым. Бөјүк бачыма...

ҮЧҮНЧҮ БАРЛЫК АБИДӘСИ

Барлык чајы саһилиндә Д. А. Клементс төрәфиндән тапыламышдыр; һүндүрлүјү 140 см, ени 56 см олан гырмызы гум дашынын бир төрәфиндә дөрд сәтир рун јазысы, јазынын ашағысында јарымдаирә вә она битишдирилмиш хача охшар шәкил вардыр. Бу, күман ки, дамгадыр.

Абидә илк дәфә В. В. Радлов төрәфиндән нәшр едилмишдир.

АЖУ: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:
 АЖУ: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ: АН: ГҮҮТҮ:
 *АЖУ: ГҮҮТҮ: АЖУ: ГҮҮТҮ: АЖУ: ГҮҮТҮ: АЖУ: ГҮҮТҮ:
 *АЖУ: ГҮҮТҮ: АЖУ: ГҮҮТҮ: АЖУ: ГҮҮТҮ: АЖУ: ГҮҮТҮ:

ТРАНСКРИПЦИЈА

1. Бајна Саңун оғлы күлүк Чор.
2. Буңусуз улғатым бун бу ермиш.
3. Тенридеки күнкә, јердеки елимкә бөкмәдим.
4. Кујда кунчујымғака оздә ағлымка адырылдым.

ТӘРЧҮМӘ

1. Бајна Санун оғлу күлүк Чор.
2. Дәрәсиз бөјүдүм. Дәрдә бу имиш.
3. Көјдәки күндән, јердәки елимдән дојмадым.
4. Сарајдакы ханымымдан, чәсур оғлумдан ајрылдым.

ДӨРДҮНЧҮ БАРАҢЫК АБИДӘСИ

Бу абида дә Бараңык чајы сабилиндә Д. А. Клементс тәрәфиндән тапылмышдыр. Дашын һүндүрлүјү 92 см, ени 68 см-дир. Даш чох ашынмышдыр. Орхон-Јенисеј алифбасы илә јазылмыш мәтн олан сәтһин узунлуғу 75 см, ени 41 см-дир. Абидадә бәзи јерләри позулмуш чәми үч сәтир вардыр. Абида илк дәрфә В. В. Радлов тәрәфиндән нәшр едилмишдир.

МӘТН

✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱
✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱
✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱

ТРАНСКРИПЦИЈА

1. (Канымка), елимкә бөкмәдим.
2. (Ку)јда кунчујымка адырылдым.
3. (К)аңсыз (калдым)

ТӘРЧҮМӘ

1. (Ханымдан), елимдән дојмадым.
2. Сарајда ханымымдан ајрылдым.
3. Атасыз (галдым).

ЕЛЕКЕШ АБИДӘСИ

Елекеш абидаһи һүндүрлүјү 3 м 20 см, ени ашағыда 66 см, јухарыда 15 см олан тырмызымтраг гум дашындан ибарәтдир. Дашда јухарыдан ашағыја доқру галын чатлағлар вардыр. Дашда әввәлчә шәкилләр чәкилмиш, сонра Орхон-Јенисеј алифбасы илә 12 сәтир јазы јазылмышдыр. Дашын бир тәрәфиндә енинә дәрин шырым вардыр, онун үстүндә хәч шәкәл чәкилмишдир.

Елекеш абидаһини фин атласындакы шәкәл, һабелә Клементс вә Ошурковун естампажларына әсасән илк дәрфә В. В. Радлов охумушдур. Сонралар ону В. Төмсен, Һ. Н. Оркун, С. Ј. Малов да тәдгиг етмишләр.

МӘТН

✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱
✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱
✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱
✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱
✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱
✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱ ✱✱✱✱ : ✱✱✱✱

:HΛN: *XT: EY: *ΦH: JYHTHEHXL A: EYN: >ΦY
 :..... THX
 : *YX: JXYX: *A)JHEIY: YJ>AJ: >ΦYHJ: JYHTN 8
 : *YD: HYHN: CHA
 : JAGD: J*YXJH: *XBX: JAGD: J*YH: J*YX: *H 9
 : *AJH: J*YH: JAGD: *XCHDHN: JXGTJHBN 10
 : HANBXTH: HCHN: EY: HTCHN: HAN: JYD: *YXN: THN 11
 : *AJH: J*YH: *JY: JXCHN: JAD: J*YH: J*YD: *H: J*YD: *H 12

ТРАНСКРИПЦИЯ

1. Кујда кунчујума сизә, жыта, өздә оғлым, сизимә, адырыл-тым.
2. Јүз әр кадашым ујарын үчүн јүз әрән (ә)лик өкүзүн тәкдүк үчүн адырылтым.
3. Көк төңридә күн, ај азыдым, јеримә, жыта, сизимә адырыл-тым.
4. Каным(а) елимә сизимә бөкмәдим...каным(а), елим(ә) жыта адырылтым.
5. Көрт ел кан ал(п) уруңу алтунлуғ кешик белимкә бантым. Јердә елим токуз кырк јашым(та)...
6. Уруну күлүк Төк Бөкү (т)әркинә каны бәк әрдәм үчүн бән әр(ки)...бардым.
7. Кара бодуным, катығланың. Ел төрүсү ыдмыш(?ыдман), жыта сиз, елим, каным
8. Елим уғрунта сү болуп әрләрим едкүм јок чәлик (Ач әлик)-дә (Оркун: билдикдә) бир тәкмә (Оркун: беркитмә) сәкиз әр әрдәм (из)(Оркун: ердим).
9. ...мн бәријә...кылыну адырылмајын уи...б...ш жыта әр...
10. Төрт адак(лығ) јылкым, сәккиз адаклығ барымым буңым јок ердим.
11. Буң баңа бат ермис, өлдим, жыта, сизимә јолукајын.
12. Кадашым, кешимә, адак(лығ) атыма. жыта, кара бодуныма адырылтым, жыта, мән.

ТӘРЧҮМӘ

1. Сарајда ханымымдан, сиздән, әфсус, чәсур оғлумдан, сиз-дән ајрылдым.

2. Јүз икид достум күчлү (олдуғу) үчүн, јүз әрән алли өкүзә һүчум етдији үчүн ајрылдым.
3. Мави көјләрдә күнү, ајы итирдим (көрмәдим), јеримдән. әфсус, сиздән ајрылдым.
4. Ханымдан, елимдән, сиздән дојмадым...ханымдан, елим-дән, әфсус, ајрылдым
5. Галиб елини ханы, мәғрур бајрағы, ғызыллы кәмәрими бе-лимә бағладым. Јердәки елимдән отуз доғуз јашымда...
6. Бајрағы мәһһур Төк Бөкү тәркинә атасы бәј чәсур (олду-ғу) үчүн мән әр ...кетдим.
7. Гара халғым, мөһкәмләнип. Ел ганунуну дағытадыңыз, әфсус, сиз, елим, ханым...
8. Елим уғрунда гошув олуб дөјүшчүләрим, бәхтим јок. Бир дөјүшдә сәккиз дөјүшчү икидији.
9. ...чәнуба...едәрәк ајрылмајын. Барс илиндә икид...
10. Дәрд ајағлы илхым, сәккиз ајағлы дөвләтим (олдуғу үчүн) дәрдим јох иди.
11. Кәдәр мәһә батмыш (галиб кәлмиш), өлдүм, әфсус, сизи, јолухағ.
12. Достларымдан, кәмәримдән, ајағлы (сүр'әтли) атларым-дән, әфсус, гара халғымдан (чамаатымдан) ајрылдым, әфсус, мән.

БЕҢРЕ АБИДӘСИ

Бу абидәни Ошурковун естампажы әсасында илк дәфә В.В.Рад-лов охумушдур. Абидәнин узунлуғу 152 см-дир. Дашын дәрд тәрәфи дә јазылыдыр. В. В. Радловун јаздығына көрә, ишәрәләр чох дәрин газымышдыр вә ајдын охунур.

Ғабаг тәрәфи

МӨТН

JY(JY^HJ*XB*JAGDJ*JHJ*JY>AM,
 A(JY*YD*TE^XHXGATYJSTTH
 J*HJDJH*J*YHJ*JHJ*JY>BJ*YD>H

ТРАНСКРИПЦИЯ

1. Төр Апа ичрәки бәп. Беш јекирми јашда алынмышам. Кун-чујума буна адырылдым. Сизимә күн, ај азыдым.
2. Уч ағлыма адырылдым, жыта, бөкмәдим, катығланғыл!

ТӘРЧҮМӘ

1. Төр Апа ичрәкијәм. Он беш јашда алынмышам. Хәнымым-дан кәдәрә ајрылдым. Сизи, күнү, ајы көрмәдим.
2. Уч оғлумдан ајрылдым, әфсус, дојмадым, мөһкәмлән!

QABAQ TƏRƏF

10DD:10YFD:1010:Y4J>:HTNH:0YHI0D:4011100N
 10YAH:10YAF:10H9Y:JYIF:J310J>J1>00HJ010
 10N9:JTYN:0>>09YTH:10XR:0YAF:HI0YH:10J0YH
 10HAY00:JYTD:TEH:JYHY00:10N9:JYIF:JYHIY>0
(TEHJHYIF:JYHD

[illegible]

:J4J1:1JY>:YSD:14KY:40JF4:J4Y:)YHITHY:)Y1H
 :H46:)Y46:J4J1:J6YX:11H4:JY>D:4)A)Y46
46:4A:14K9:1X:YJY4D

: 1 4 J > J : 1 Y D : 1 T T F H 9 : J 4 : 4 Y > E 6 : J 9 4 D : J 3 1 Y 6 6 : > 3
 1 4 T 2 : 1 1 A N 7 : E 1 F : 1 4 4 > D : J 6 : 1 9 : 1 9 T 1 H : J Y J : 4 1 H
 : 1 4 T 2 : J 6 : Y 6 3 1 : 1 4 H J 4 D : 1 9 H : 1 H T 2 : E 1 F : J 9 : 1 9 T 1 H
 : 1 9 T 1 H : 1 4 T : B x 2 : 1 4 T T Y D : E 6 : 4 Y > : 4 H > 6 : J 3 1 6 J > 6
 4 > D

: 1477K: #KYMI: FKTG: EKTNB: EIMYH: 4M26J4JD
 H47J: H9K: 4X4: 4X: 1477K: J47YEX: F64
 H9K:)H4J: H9T4H: 14H4N: J3: 31: 44H
 J16: J4447X: J6:)3:

ONGİN ABİDƏSİ

1. (Тачамк)ка битик ташыг
2.(кыл)дым, беңикү
3. (каганым) Тачам
4. билкә Тачам аү
5. жылка билкә
6. күлик әр едкү к(ан)
7. Тачам өлти.

7. Биз пис вә алчагыг, азы чох көрдүк. Гошун чөкдим, — де-
жирмиш. Индики бөлөримә дежирмиш...Биз азыг, деже горхмуш.

8. Шад атам еләчә өјүд вермиш: — Танрысифәт алмасын, —
дејә...хаг онда (дүшмәнә) вермәмәк үчүн үсјан галдырмыш...

Абигәнин јакынлығында биринчи дашдакы жазы

Ышбара Таркан балбалы

ТӘРЧҮМӘСИ

Өн тәрәф

1. Әңдадымыз Бумын (мәтнә: Јамы) хаган дөрд тәрәфи сы-
хышдырмыш, јыгмыш, јажмыш, басмыш (мәглүб етмиш). О хан
јох олдугдан (вәфат етдикдән) сонра ел сона јетмиш, дағылмыш,
гачмыш...

2. Хаган етдији хаганы харичә көндөрмиш (говмуш) түрк
хаалгы ирәли күн доғана, керијә күн батана төки, саға Табгача,
шимала орма(на төки)...

3. Чәсур дөјүшчүләрини балбал гојду. Түрк хаалгынын ады јох
олуб кетмишди. Түрк хаалгы сона јетмәсин дејә, јолуг олмасын
(сејрәлмәсин) дејә үстдә таңры дејирмиш...

4. Фатех (гапаган) Елтәрис хаган елине верилдым. Елетмиш
Јабгунун оғлу Ышбара Тамган, Чор Јоғанын кичик гардашы мүд-
рик Ышбара Тамган Таркан бир јерә јығылмыш аатмыш беш
бөјүк вә кичик гоһумларым...

5. Бу Табгачдан шимала бөј оғулар арасында једди икид
(өрөн) јагы олмуш. Атам баға таңрысифәт дејә онда јүрүш етмиш,
ишини күчүнү вермиш (әмәк сәрф етмиш)...

6. Таңрысифәтә (таңрыјабәнзәрә) заһмәтини (ишини) вердин
дејә бујурмуш, (она) шад адыны онда (о вәхт) вермиш. Олдугда
доггуз оғуз бөләри јагы-имиш, бөјүк имиш. Таңрысифәт јү-
рүш етмиш...

9. Бүтүн шөһәрләрә һүчүм етдим, ахын етдим, алдым. Го-
шуну кәлди, гара чамаатыны јыгдым, бөләри гачды...кди. Таб-
гач хаалгы...галиб кәлдим, јыгдым, басдым, дағытдым (јадым)...
позунча...

10. Кәлирдик. Икисинин арасында бөј јагы олмуш. һүчүм
етмәлијәм, — дејә фикирләшдим: таңры мүдрик хагана дүшү-
иәрәк ишини, күчүмү вермәјим вәр имиш. һүчүм етдијим үчүн...
јыгдым (галиб кәлдим). Ерә чатдыгда вурушуб...

11. һүчүм едиб кичик гардашыма, оғлума еләчә нәсиһәт
вердим: гәзәбләниб Елтәрис хагандан ајрылмадыг, (она гаршы)
јанылмадыг. Таңры мүдрик хагандан ајрылмаја, (она гаршы)
сәһв етмәјөк дејә еләчә нәсиһәт вердим: кери кедән кетди. Мүд-
рик хаганын хаалгы...кетди. Өлүн (сәнин өләнләрни) шөһрәтә
ишини, күчүнү верди.

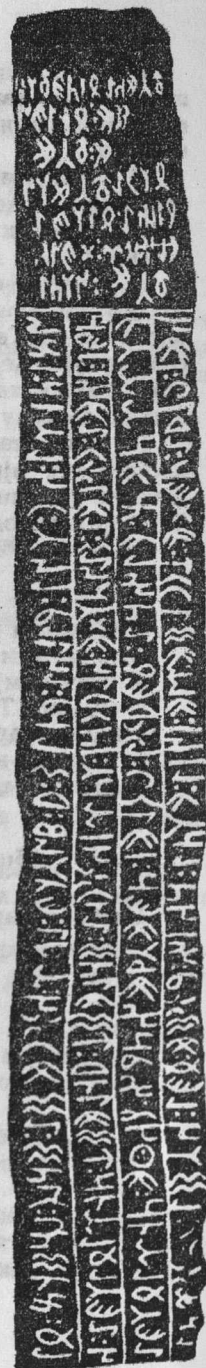
12. Үстдә таңры хан әждаһа илн једдинчи ајда күчлү икид
хаганымдан ајрылараг кетдиниз. Мүдрик Тачам (сәни) дәфи
етмәклә (сәнин) сәрвәтини газандым. Су, јер, таңры, тахт.....
Табгача табе олурау.

Лухарыда үфүги жазы

1. (Тачам)а јазылы дашы
- 2.....етдим, әбәди
3. (хаганым) Тачам
4. мүдрик Тачам әждаһа
- 5 илдә мүдрик
6. мәшһур икид, јакшы хан
7. Тачам өлдү.

Абигәнин јанында биринчи дашдакы жазы

Ышбара Тарканын балбалы

KÜL TİĞİN ABİDƏSİ

5. түзэлтим. Алтун, күмүш, исикти, кутај буңсыз анча бирүр-Табгач бодун сабы сүчик, ағысы жымшак ермис. Сүчик сабын, жымшак ағын арып ырак бодуныг анча жагутыр ермис. Жагру кон-тукда кисрө ајыг билик анта өјүр ермис.

6. Еджү билкө кисик, еджү алп кисик жорытмаз ермис. Бир киси жаңылсар, огушы, бодуны бисүкине тэки кыдмаз ермиш. Сүчик сабына, жымшак ағысына артуруп үкүс, түрк бодун, өлтик. Түрк бодун, үлөсикин бирије Чуғај жыш түкүл, Түн

7. јазы конајын, тисәр, түрк бодун, үлөсикин анта ајыг киси анча бошгурур ермис: ырак ерсәр, жаблак ағы бирүр, јагук ерсәр, еджү ағы бирүр, — тип анча бошгурур ермис. Билик билмәз киси, ол сабыг алып, јагру барып, үкүс киши өлтик.

8. Ол јиркөрү барсар, түрк бодун, өлтөчисән. Өтүкөн јир олурып, аркыш-тиржиш ысар, нөң буңыг јок. Өтүкөн жыш олу-сар, беңкү ил тута олуртачысән, түрк бодун, ток. Арык оксән, ачсык, тосык өмөзсән, бир тодсар, ачсык өмөзсән. Антагынын

9. үчүн икидимиш қағанынын сабын алматын јир сају бардыг, коп анта алкынтыг, арылатыг. Анта калмышы јир сају коп туру-өлү јорујур ертик. Теңри јарлыкадукин үчүн, өзүм кутым бар үчүн қаған олуртым. Қаған олурып

10. јок чығај бодуныг коп кобартдым, чығај бодуныг бај кылатым, аз бодуныг үкүш кылатым. Азу бу сабымда икид борғу? Түрк бөкләр, бодун, есидиң: түрк (бодуныг ти)риляп ил тут-сыкынын бунта утрым, жаңылып үлөсикиндін јөмө

11. бунта уртым нөң нөң сабым ерсәр, беңкү ташка уртым. Аңарк көрү билиң, түрк амты бодун, бөкләр, бөдкө көрүккө бөк-ләр, кү жаңылатачысиз. Мөң б(еңкү таш...табга)ч қағанга бөдизчи көлүртим бөдизтим. Мөңиң сабымын сымалды.

12. Табгач қағаның ичрөкә бөдизчик ыты. Аңар адынчыг барк јаратуртым, ичин, ташын адынчыг бөдиз уртуртым, таш токытдым. Көңүлтөки сабымын у(он ок оғалың)а, татыңа тәки буны көрү билиң: беңкү таш

13. токытдым. Бу (ерик) ерсәр, амтыка ерик јертө јрсәр ан-ча ерик јертө беңкү таш токытдым, битидим. Аны көрип анча билиң: ол таш.....дим. Бу битик битикмә атысы Јолыг т(икийн)...

Шәрг тәрәфи

1. Үзә теңри, асра јағыз јер кылынтукда екин ара киси оғлы кылынтмыс. Киси оғалынта үзә етүм-апам Бумын қаған, Истәми қаған олурмыш. Олурыпан түрк бодунын илин, төрүсин тута бир-мис, ити бирмис.

2. Төрт булуң коп јағы ермис. Сү сүләпән төрт булуңдакы бодуныг коп алмыс, коп баз кылымыс, башлыгыг жүкүртүрмис, тизликки сөкүрмис. Илкәри Кадыркан жышка тәки, кирү Тәмир капчыка тәки контурмыс. Екин ара

3. иди оқысыз көк түрк анча олурур ермис. Билкә қаған ермис

алп қаған ермис. Бујурукы јемә, билкә ермис еринч, алпермис еринч. Бөкләри јемә, бодуны јемә түз ермис. Аны үчүн илик анча тутмыс еринч. Илик тутып төрүк итмис. Өзи анча

4. кәржөк болмыс. Југчы, сыгытчы өңрө күн тоғсыкда Бөкли чөлик ел, Табгач, Түпүт, апар, апурум, кыркыз, үч курыкан, отуз татар, кытај, татабы — бунча бодун көлипән сыгытамыс, југ-малыс. Антаг күлик қаған ермис. Анта кисрә иниси қаған

5. болмыс еринч, оғлы, та қаған болмыс еринч. Анта кисрә иниси ечисин тәк кылынмадук еринч, оғлы каңын тәк кылын-мадук еринч, биликсиз қаған олурмыш еринч, жаблак қаған олур-мыш еринч. Бујурукы јемә биликсиз еринч, жаблак ермис еринч.

6. Бөкләри, бодуны түзсиз үчүн, табгач бодун табликин күр-лик үчүн, армакчысын үчүн, инили-ечили киңсүртүкин үчүн, бөкли-бодуныг јоңшуртукин үчүн түрк бодун илләдук илин ычгыну ыдмыс,

7. қағанладук қағанын јитирү ыдмыс. Табгач бодунка бөк-лик уры оғлын кул болты, силик кыз оғлын күң болты. Түрк бөк-ләр түрк атын ыты Табгачгы бөкләр Табгач атын тутыпан Табгач қағанка

8. көрмис. Әлик јыл нсик күчик бирмис. Илкәрү күн тоғсыкда Бөкли қағанка тәки сүләјү бирмис, курығару Тәмир капчыка тәки сүләјү бирмис, Табгач қағанка илин, төрүсүн алы бирис. Түрк кара камыг

9. бодун анча тимис: илик бодун ертим, илим амты каны? Кийкә илик казғанурмән? — тир ермис. Қағанлыг бодун ертим, қағаным каны? Нә қағанка исики, күчик бирүрмән, — тир ермис. Анча тип Табгач қағанка јағы болмыс.

10. Јағы болып итинү, јаратуну умәдук јана ичикмис. Бунча нсик, күчик биртүккөрү сақынматы. Түрк бодун, өлүрәјин, уруғ-сыратајын, — тир ермис, јокаду барыр ермис. Үзә түрк теңрисин, түрк ыдук јири.

11. субы анча тимис: Түрк бодун јок болмазун тижин, бодун болчун тижин каңым Илтәрис қағаныг, оким Илбилкә катуныг теңри төпәсинтә тутып јөкәрү көтүрмис еринч. Каңым қаған је-ти јекирми әрин ташыкмыш, Ташра

12. Јорыјур тижин кү есидип балыкдакы тагыкмыс, тагдакы ин-мис, тирилип јетмис әр болмыс. Теңри күч биртүк үчүн каңым қа-ған суси бөрү тәк ермис, јагысы кој тәк ермис. Илкәрү, курығару сүләп тирмиш, кобартмыш, камуғы

13. јети јүз әр болмыс. Јети јүз әр болып елсирәмис, қаған-сырамыс бодуныг, күңәдмис, куладмыс бодуныг, түрк төрүсүн ычгынымыс бодуныг етүм, апам төрүнсинчә јаратмыш, бошгур-мыш. Телис, тардуш бодуныг анта итмис,

14. јабуғ, шадыг анта бирмис. Бәрија Табгач бодун јағы ермис. Јыраја Баз қаған токуз оғуз бодун јағы ермис, кыркыз, курыкан, отуз татар, кытај, татабы коп јағы ермис. Каңым қаған бунча...

15. кырк артукы јети јолы сүләмис, јекирми сүңүс сүңүсмис.

Теңри жарлыкадук үчүн иликиик илсиретмис, каганалыгыг кагансыратмыс, жагыг баз кыамыс, тизликик сөкүрмис, башлыгыг жүкүнтүрмис. Каңым каган...

16. төрүк казганып уча бармыс. Каңым каганка башлају Баз каганыг балбал тикмис. <Каңым каган учдукда өзүм сөкиз жашда калдым>. Ол төрүдө үзө ечим каган олурты. Ечим каган олурупан түрк бодуныг ичө итди, икити, чыгагыг бај кылат, азыг үкүш кылат.

17. Ечим каган олуртукда өзим тардуш бодун үзө шад ертым. Ечим каган бирлә илкөрү Жашыл үкүз Шантуң жазыга төки сүлөдөмиз, курыгару Төмир капыгга төки сүлөдөмиз, Көкмөн аша кыркыз жериңа төки сүлөдөмиз.

18. Камугы биш отуз сүлөдөмиз, үч жекирми сүнүшдөмиз. Иликиик илсиретдөмиз, каганалыгыг кагансыратдымыз, тизликик сөкүртөмиз, башлыгыг жүкүнтүртөмиз. Түркис каган түркөмиз, бодунымыз ерти, билмөдүкин

19. үчүн, бизиңа жаңылукин <жазыдукин> үчүн каганы елти, бујуруку, бөклөри жөмө өлти. Он ок бодун өмкөк көрти. Ечүмиз-апамыз тутмыс жир суб идисиз болмазун тијин аз бодуныг итип жар...

20. Барс, бөк ерти, каган ат бунта биз биртимиз, синилим кунчујуг биртимиз. Өзи жаңылты, каганы өлти, бодуны күң, кул болты. Көкмөн жир, суб идисиз калмазун тијин, аз кыркыз бодуныг жаратып кәлтимиз, сүнүсдөмиз...

21. јана биртимиз. Илкөрү Кадыркан жышыг аша бодуныг анта контуртымыз, анча итдимиз. Курыгару Көңү Тарманка төки түрк бодуныг анча контуртымыз, анча итдимиз. Ол өдкө кул куллыг, <күң күңлик> болмыш ерти. Иниси ечисин билмөз ерти. Оғлы каңын билмөз ерти.

22. Анча казганмыс, итмис илимиз, төрүмиз ерти. Түрк отуз бөклөри, бодун есидиң: Үзө теңри басмасар, асра жир тәлинемәсәр, түрк бодун, илиңин, төрүңин ким артаты? Удачы ерти. Түрк бодун...

23. өкүн! Көркүңин үчүн икидмиш билкө каганыңа, ермис, бармыс едкү илиңа кәнтү жаңылтыг, жаблак кихүртик. Јараклыг кантан кәлип јаја елди? Сүнүклик кантан кәлипәи сүрө елди? Ыдук Өтүкөн жыш бодун бардыг. Илкөрү...

24. бардыг. Курыгару барыгма бардыг. Бардук јирдө едкүк ол еринч: канын субча жүкүрти, сүнүкиң тагча јатды. Бөклик уры оғлын, кул болты, силик кыз оғлын күң. болты. Билмөдүк үчүн иблакынын үчүн ечүм каган уча барды.

25. Башлају кыркыз каганыг балбал тикдим. Түрк бодуныг аты, күси јох бөлмазун тијин каңым каганыг, өким катуныг көтүрмиш теңри, ил бирикмә теңри, түрк бодун аты, күси јох болмазун тијин өзүмин ол теңри

26. каган олуртды еринч. Нәң јылсыг бодунка олурмадым. Ичрә ашсыз, ташра тонсыз, јабыз жаблак бодунка үзө олуртым. Иним Күл тикин бирлә сөзләшдөмиз. Каңымыз, ечимиз казганмыш бодун аты, күси јох болмазун

27. тијин түрк бодун үчүн түн удымадым, күнтүз олурмадым, иним Күл тикик бирлә, еки шад бирлә өлү јитү казгантым. Анча казганып бирики бодуныг от суб кылмадым. Мән (өзүм каган олуртукыма...) јир сају

28. бармыш бодун өлү јитү јадагың, јалыңын јана кәлти. Бодуныг икидөјин тијин јырагару отуз бодун тапа, илкөрү кыта, татабы бодун тапа, бирикөрү Табгач тапа улуғ сү еки жекирми сүлөдим...сүнүшдөм. (Анта)

29. кисрө теңри жарлыказу кутым бир үчүн, үлүким бар үчүн өлтөчи бодуныг тирикчу икитим, јалың бодуныг тонлыг, чыга бодуныг бај кылатым, аз бодуныг үкүш кылатым. Ыгар елликдө, ыгар каганалыгга јөк кылатым. Төрт булуңдакы

30. бодуныг коп баз кылатым, коп маңа көрти. истик, күчик бирүр бунча төрүк казганып иним Күл тикин өзи анча көркөк болты. Каңым каган учдукда иним Күл тикин јити јашда калты. (Он јашда...)

31. Умај төк өким катун кутуңа иним Күл тикин әр ат булты. Алты жекирми јашыңда ечим каган илин, төрүсин анча казганты. Алты чуб Соғдак тапа сүлөдөмиз, буздымыз. Табгач Он тутук бис т(үмөн сү кәлти...сүнүсдөмиз).

32. Күл тикин јадагың оплају төкди. Он тутук јорчын јараклыг әликин тутды, јараклыг ды каганка анчулады (Н. Н. Оркун: еңч улады). Ол сүк анги јоккышдымыз. Бир отуз јашыңа Чача сөңүңкө сүнүшдөмиз. Ән илки Тадыкын чорын боз (атыг бинип төкди, ол ат анта...)

33. өлти. Екинти Ышбара Јамтар боз атыг бинип төкди, ол ат анта өлти. Үчүнчә Јөкин Силык бөкин кедимлик торык ат бинип төкди, ол ат анта өлти. Јаракынта, јалмасынта јүз артук оқун урты; јизкө (С. Ј. Малов: јизәк) башына бир т(өкмөди)...

34...төкдүкин, түрк бөкләр, коп биләрсиз. Ол сүк анта јоккышдымаз. Анта кисрө Јер Бајрку Улуғ Иркин јагы болты. Аны јајып Түрки Јаргуи көлтө буздымыз. Улуғ Иркин азкыја әрнн тәшип барды. Күл тикин (алты отуз...)

35. јашыңа кыркыз тапа сүлөдөмиз. Сүнүк батымы кары сөкүпәи Көкмөн жышыг тоға јорып кыркыз бодуныг уда басдымыз. Каганын бирлә Соңа жышда сүнүшдөмиз. Күл тикин Бајркун (ыи) ак адғырыг

36. бинип оплају төкди; бир әрик оқун урты, еки әрик удышру санчды. Ол төкдүкдө Бајркуның ак адғырыг удыкын сыју урты. Кыркыз каганын өлтүртөмиз, илин алтымыз. Ол јылка түркис (тапа Алтуң жышыг)

37. тоға, Ертис үкүзик кечө јорыдымыз. Түркис бодуныг уда басдымыз. Түркис каган сүси Болчуда отча, борча кәлти, сүнүшдөмиз. Күл тикин Башгу боз ат бинип төкди. Башгу боз к...

38...тутызты. Екисин өзи алтызды. Анта јана кирип түркис каган бујуруку Аз тутукуг әликин тутды. Каганын анта өлүртимиз, илин алтымыз. Кара түркис бодун коп ичикди. Ол бодуныг Табарда ко(нтуртымыз, јана јорып)

39. Соғдак бодун итөјин тијин, Јиңчу үкүзик кечө Төмир

капытка төжи сүлөдүмиз. Анта кискрә кара түркис бодун жагы болмыш көңөрөс тапа барды. Бизин сү аты турук, азуку жок ерти. Јаблак киси эр...

40. алп эр бизинә тәкмиш ерти. Анта өдкә өкүнип, Күл тикиник аз эрин иртүрү ытымыз. Улуз сүңүш сүңүшмиш. Алп Шалчы ак атын бинип тәкмиш, кара түркис бодуның анта өлүрмиш, алмыш. Јана јорып...

Шимал тәрәфи

1....бирлә, Кушу тутук бирлә сүңүшмиш, эрин коп өлүрмис ебин, барымын...коп кәлүрти. Күл тикин јити отуз јашыңа карлук бодун ерүр, барур ерикни жагы болты. Тамаг ыдук башда сүңүсдимиз.

2. Күл тикин ол сүңүсдә отуз јашајур ерти. Алп Шалчы ак атын бинип оплају тәкди, еки әрик удышру санчды. Карлукуг өлүртимиз, алтымыз. Аз бодун жагы болты (Һ. Н. Оркунда: калды). Кара кәлтә сүңүшдимиз. Күл тикин бир кырк јашајур ерти. Алп Шалчы акын

3. бинип оплају тәкди, аз елтәбәрик тутды, аз бодун анта јок болты. Ечим каған или камашыг болтукынта, бодун илики кәки болтукынта изкил бодун бирлә сүңүшдимиз. Күл тикин Алп Шалчы акын бинип

4. оплају тәкди. Ол ат анта түсти. Изкил бодун өлти Токуз огуз бодун кәнгү бодуным ерти. Теңри, јер булгакын үчүн жагы болты. Бир жылка биш јолы сүңүшдимиз. Ән илк Тоғу балыкда сүңүшдимиз.

5. Күл тикин Азман акыг бинип оплају тәкди, алты әрик санчды. Сү тәкисиятә јитинч әрик кылычлады. Екинти Кушла-ғақда едиз бирлә сүңүшдимиз. Күл тикин Аз жагызын бинип оплају тәкин бир әрик санчды,

6. токуз әрик әкирә тоқыды. Едиз бодун анта өлти. Үчүнч Бол...нда огуз бирлә сүңүшдимиз. Күл тикин Азман акыг бинип тәкди, санчды. Сүсин санчдымыз, илин алтымыз. Төртүнч Чуш башынта сүңүшдимиз. Түрк

7. бодун адак камапшды, јаблак бол(тачы) ерти. Оза кәлмис сүсин Күл тикин ағытып Тоңра бир оғуш алпағу он әрик Тоңа тикин јоғынта әкирип өлүртимиз. Бисинч Әзкәнти Кадазда огуз бирлә сүңүсдимиз. Күл тикин.

8. Аз жагызын бинип тәкди, еки әрик санчды, балыка бармады. Ол сү анта өлүртимиз. Маға (С.Ј. Малов: Мағы) курған кышлап јазыңа оғузғару су ташықдымыз. Күл тикин ебик башлају кытымыз. Огуз жагы ордуғ басды. Күл тикин

9. өксиз акын бинип токуз эрин санчды, ордуғ бирмәди. Әким катун, улају өкләрим, әкәләрим, кәлиңүним, кунчуларым, бунча јәмә тирикки күң болтачы ерти, өлүки јуртда, јолта јату калтачы ертикиз.

10. Күл тикин јок ерсәр, коп өлтәчи ертикиз. Иним Күл тикин кәркәк болты, өзим сакытым. Көрүр көзүм көрмәз тәк, билир билким билмәз тәк болты, өзүм сакынтым. Әд теңри јасар, киси оғлы коп өлкәли (Һ. Н. Оркун: өлүкли) төрүмис.

11. Анча сакынтым. Көздә јаш кәлсәр, етди дә көңүлтә сыгыт кәлсәр, јантуру сакынтым, катығды сакынтым. Еки шад, улају иннјикүним, оғланым, бәкләрим, бодуным кәзи, кашы јаблак болтачы тип сакынтым. Јоғчы, сыгытчы кытај, татабы бодун башлају

12. Удар сәңүн кәлти. Табғач кағантә Исји Ликән кәлти, бир түмән ағы, алтун, күмүш кәркәксиз кәлүрти. Түпүт кағантә Бөлән кәлти. Курыја күн батсықдакы Соғд, Бәрчәкәр, Букарак улыс бодунтә Нәң сәңүн оғул таркан кәлти.

13. Он ок оғлым түркис кағантә Макрач тамғачы, Огуз Билкә тамғачы кәлти. Кыркыз кағантә тардуш Ынанчу чор кәлти. Барк иткүчи, бәдиз јаратығма, битик таш иткүчи Табғач каған чыканы Чаң сәңүн кәлти.

Шимал-шәрг тәрәфи

Күл тикин кој жылка јити јекирмикә учды, токузынч ај јити отузка јоғ ертүртимиз. Баркын, бәдизин, битик таш(ын) бичин жылка јитинч ај јити отузка коп алкады(мыз). Күл тикин(өлип) кырк артуку (ји)ти јашын болты (С. Ј. Малов: булыт). таш... бунча бәдизчик Тојғун Елтәбәр кәлүрти.

Чәнуб-шәрг тәрәфи

Бунча битик битикмә Күл тикин атысы Јолыг тикин битидим. Јижирми күн олурып бу ташка бу тамка коп Јолыг тикин битидим. Ығар оғланыңызда, тајғуныңызда, кекидә икидүр ертикиз, уча бардығыз. Теңри тирик еджичә

Чәнуб-гәрб тәрәфи

Күл тикинин алтунын, күмүшин, ағысын, барымын түрк чыгај каранын ајығма торғут бу...бәким тикин јөкәру тең(ри)... таш битидим Јоллыг тикин.

Гәрб тәрәфи

1. Курыдан уг...иним Күл тикин өлти.....исик, күчик биртүк үчүн түрк билкә каған ајуку ка иним Күл тикиник көздәү олурт...

2. Ынанчу апа јарған таркан атыг.....

Чәнуб тәрәфи

1. Танрытөк көйлөрдө доғулуш түрк мүдрик хаганы бу вахт (тахта) отурдум. Сөзүмү түкөнөнөдөк ешит: мөндөн сонра дуран кичик гардаш вә гоһумларым, оғланым, бирләшмиш гәбиләм, халгым, сағдакы шад вә апа бәйләр, солдакы тарханлар вә бују-руг бәйләр, отуз...

2....доғгуз оғуз бәйләри, халгы бу сөзүмү јахшыча ешит, мөһ-кәмчә динлә! Шәргә — күн доғана, чәнуба — күн ортасына, гәр-бә — күн батана, шимала — кечә ортасына онун ичиндәки (ора-дакы) халглар бүтүнлүклә мөнә табедир. О гәдәр халгы...

3....там тәшкил етдим. Инди елдә иштишаш жоһдур. Түрк ха-ганы Өтүкән орманында отурса, елдә кәдәр жоһдур. Шәргә Шан-дун дүзүнә тәки гошун чәкдим, дөнизә азачыг чатмадым. Чәнуба Доғгуз Әрсәнә тәки гошун чәкдим, Тибетә азачыг чатмадым. Гәрбә Инчи чајыны...

4. кечәрәк Дәмир гапыја тәки гошун чәкдим. Шимала Јер Бајырку јеринә тәки гошун чәкдим. Бу гәдәр јерләрә гошун јүрүтәдүм. Өтүкән орманында јахшы саһиб јох имиш. Ел тутма-лы јер Өтүкән орманы (јајласы) имиш. Бу јердә отуруб Табгач халгы илә

5. дүзәлишдим. Бол-бол гызыл, күмүш, тахыл, ипәк о гәдәр верән Табгач халгынын сөзү шириш, һәдијјәси јумшаг (инчә) имиш. Ширин сөзү илә, јумшаг һәдијјәси илә алдадыб узаг халгы еләчә јахылашдырымыш. Јахын јерләшдикдән сонра пис әмәл-ләри еләчә өјрәдирмиш.

6. Јахшы мүдрик адамлары, јахшы чәсур адамлары јүрүтмәз-миш (өзүнә јахылашдырмазмыш). Бир адам јанылса, гәбилә-си, халгы сон нәфәринә тәк доғранмазмыш. Ширин сөзүнә, јум-шаг һәдијјәсинә алданыб, түрк халгы, чохлача өлдүн. Түрк халгы, бир һиссән чәнуба Чуғај орманына дејил, Түн

7. дүзүнә јерләшәк, десә, түрк халгы, бир һиссәнни орада пис адамлар еләчә өјрәдирмиш: узаг исә, пис һәдијјә верир, јахын исә, јахшы һәдијјә верир, — дејиб еләчә өјрәдирмиш. Садәләвһ (билик билмәз) адам о сөзә алданыб, јахын кеҗиб, чохла адам өлдүн.

8. О јерә доғру кетсән, түрк халгы, өләсисән. Өтүкән јериндә отуруб карванлар көндөрсән, һеч бир дәрәһин јох. Өтүкән орма-нында отурсан, әбәди ел дүзәлдәрәк отурасысан, түрк халгы, тох. Арыг охсая, ачлыг, тохлут билмәзсән, бир дојсан, ачлыг бил-мәзсән. Елә олдагун

9. үчүн (сәни) јүксәлтиш хаганын сөзүнә гулаг асмадан јер боју кетдин, орада тамамилә зәифәдин, сејрәлдин. Орада гаамышын тамамилә өлдөн-дилдән дүшәрәк јүрүјүр адия. Тан-рынын ирәдәси олдагу үчүн, өзүмүн бәхтим олдагу үчүн хаган отурдум. Хаган отуруб

10. јохсул, касыб халгы бүтүнлүклә топладым, јохсул халгы варлы етдим, аз халгы чох етдим. Мәкәр бу сөзүмдә шиширтмә вар? Түрк бәйләри, халгы ешидин: түрк (халгынын ди)рчәлиб ел тутачагыны бурада һәкк етдим, јанылыб нарчаланачагыны да

11. бурада һәкк етдим. Нә гәдәр сөзүм варса, әбәди даша һәкк етдим. Она бахараг билин: — индики түрк халгы, бәйләри, тахта табе бәйләр, ахы јаныласысыныз. Мән (әбәди даш...табга)ч хаганындан нахышчы (рәссам) кәтирдим. Мәним сөзүмү сындыр-мады.

12. Табгач хаганы сарај нахышчыларыны көндәрди. Она адына лајиг сәрдабә јаратдырдым, ичинә, бајырына адына лајиг нахыш вурдурдум. Даш һөрдүрдүм. Үрәјимдәки сөзүмү..... (он ох оғул-ларына), татлара (јад дилдә данышанлара — Ә.Р.) тәки буну көрәрәк билин: әбәди даш

13. һөрдүрдүм. Бу јашамалы исә, индики јашамалы јердә исә, елә јашамалы јердә әбәди даш һөрдүрдүм, јаздырдым. Ону көрүб еләчә билин: о даш.....дым. Бу јазыны јазан гоһуму Јолыг т(икин).

Шәрг тәрәфи

1. Үстдә мави көј, алтда гонур јер јарадылдыгда икисини арасында инсан оғлу јаранмыш. инсан оғлунун үзәриндә әчда-дым Бумын хаган, Истәми хаган (тахта) отурмуш. Отуруб түрк халгынын елини, ганунуну јаратмыш, тәртиб етмиш.

2. Дәрд тәрәф тамам јағы имиш. Гошун чөкиб дәрд тәрәф дәки халгы бүтүнлүклә алмыш, бүтүнлүклә табе етмиш, башлы-ны сәчдә етдирмиш, дизлини чөкдүрмүш. Шәргә Кадыркан ор-манына тәки, гәрбә Дәмир гапыја тәки јерләшдирмиш. Икиси-лин арасында

3. саһиб бөлкүсүз көј түрк халгы еләчә отуруп имиш. Мүдри-хаган имиш, чәсур хаган имиш. Әјанлары да мүдрик имиш, чә-сур имиш. Бәйләри да, халгы да дүз имиш. Онун үчүн еләчә: јарытмыш. Ел јарыдыб ганун гојмуш. Өзү еләчә

4. һәлак олмуш. Басдыранлар, сытгыјанлар шәргдә күн до-ғандан Бөклү чөллүк елиндән, Табгач, Тибет, авар, апаурум-гыргыз, үч курыкан, отуз татар, кытај, татабы — бунча халг кә-либ сытгымыш, дөһн етмиш. О чүр мәшһур хаган имиш. Он-дан сонра кичик гардашы хаган

5. олмуш, оғлу да хаган олмуш. Ондан сонра кичик гардаш-бөјүк гардашытәк олмадыгындан, оғлу атасытәк олмадыгында-билексиз хаган (тахта) отурмуш, пис хаган (тахта) отурмуш. Әјанлары да билексиз имиш, пис имиш.

6. Бәйләри, халгы дүз олмадыгы үчүн, табгач халгынын тәһ-рики һијләкәр олдагу үчүн, чәзбедичи олдагу үчүн кичик гар-дашларла бөјүк гардашлары салышдырдыгы үчүн, бәйләри, хал-

гы бир-биринин үстүнө галдырдыгы үчүн түрк халгы жаратдыгы елини дагытмыш.

7. хаган гојдугу хаганын сона јетирмиш. Табгач халгына бәјлик нәсли давам етдирмәли огулларын гул олду, бакирә гызларын кәниз олду. Түрк бәјләри түрк адыны атараг Табгачдакы бәјләр Табгач ады көтүрүб Табгач хаганына

8. табе олмуш. Әлли ил ишини, күчүнү вермиш. Шәргә — күн доғана Бөклү хаганына тәки гошун чәкмиш, гәрбә — Дәмир гапыја тәки гошун чәкмиш, Табгач хаганы үчүн елини, ганунуну алмыш Бүтүн гара түрк

9. халгы елә демиш: — Елли халг идим, елим инди һаны? Кимә ел газанырам? — дејир имиш. Хаганлы халг идим, хаганым һаны? Һансы хагана иш, күч верирәм, — дејир имиш. Елә дејиб Табгач хаганына јагы олмуш.

10. Јагы олуб (ели) тәшкил етмәји, јаратмагы бачармадыгын-дан јенә табе олмуш. Бунча ишини, күчүнү вердијини дүшүнмәди. Түрк халгы, өләк, нәслимизи кәсәк, — дејирмиш, јох қлараг кедирмиш. Үстдә түрк таирысы, түрк мүгәддәс јери.

11. сују елә демиш: — Түрк халгы јох олмасын дејә, халг олсуи дејә атам Илтәрис хаганы, анам Иабилкә хатуну таиры тәпәсиндә тутуб јухары галдырмыш. Атам хаган он једди икидлә сәрһәди ашмыш. Сәрһәддән кәнарда

12. јүрүјүр дејә хәбәр ешидиб шәһәрдәкиләр дага галхмыш, дағдақылар енмиш, топлашыб јетмиш икид олмуш. Таиры күч вердији үчүн атам хаганын гошуну гуратәк имиш, јагысы гојун-тәк имиш. Шәргә, гәрбә гошун топламыш, јүксәлтмиш, һамысы

13. једди јүз икид олмуш. Једди јүз икид олуб елсизләшмиш, хагансызлашмыш халгы, кәниз олмуш, гул олмуш халгы, түрк ганунуну позмуш халгы әчдадларымын ганунунча тәшкил етмиш, әјрәтмиш. Тәлис, тардуш халгыны онда тәшкил етмиш,

14. јабгу, шад онда вермиш (тә'јин етмиш). Чәнубда Табгач халгы јагы имиш. Гәрбдә Баз хаганын доггуз огуз халгы јагы имиш, гыргыз курыкаи, отуз татар, кытај, татабы — һамысы јагы имиш. Атам хаган бунча...

15. гырх једди јол гошун чәкмиш, ијирми дөјүш дөјүшмүш. Таиры јар олдугу үчүн еллини елсизләшдирмиш, хаганлыны хагансызлашдырмыш, јагыны табе етмиш, дизлини чөкдүрмүш, башлыны сөчдә етдирмиш. Атам хаган...

16. ганун јарадыб вәфат етмиш. Атам хагана башда Баз хаганы балбал гојмуш. Атам хаган вәфат етдикдә өзүм сәккиз јашында галдым. О ганунуи үстүндә әһим хаган отурау. Әһим хаган отуруб түрк халгыны тәнзим етди, јүксәлтди, јохсулу варлы етди, азы чох етди.

17. Әһим хаган отурдугда өзүм (

) тардуш халгы үзәриндә шад идим. Әһим хаган илә шәргә Јашыл чај Шандун дүзүиә тәки гошун чәкдик, гәрбә Дәмир гапыја тәки гошун чәкдик, Көкмән (дағларыны) ашараг гыргыз јеринә тәки гошун чәкдик.

18. Чәми ијирми беш (әфә) гошун чәкдик, он үч (әфә) дөјүшдүк. Еллини елсизләшдирдик, хаганлыны хагансызлашдырдык, дизлини чөкдүрдүк, башлыны сөчдә етдирдик. Түркии хаган түркүмүз, халгымыз иди, биамәдији

19. үчүн, бизә гаршы јанылдыгы, (ә)јанәт етдији үчүн хаганы өлдү, әјанлары, бәјләри дә өлдү. Он ох халгы әзијәт көрдү. Әчдадларымызын тутдугу јер — су саһибсиз олмасын дејә а халгы тәшкил едиб, јар...

20. Барс бәј иди, хаган ады бурада биз вердик, кичик бачымы она ханым вердик. Әзү јанылды, хаганы өлдү, халгы кәниз гул олду. Көкмән јери — сују саһибсиз галмасын дејә, аз гыргыз халгыны тәшкил едиб кәлдик, дөјүшдүк...

21. јенә вердик. Шәргә Кадыкан орманыны ашараг халгы еләчә јерләшдирдик, еләчә тәшкил етдик. Гәрбә Кәнү Тарман тәки түрк халгыны еләчә јерләшдирдик, еләчә тәшкил етдик. О вахт гул гуллу, кәниз кәнизли олмуш иди. Кичик гардашы бәјүк гардашыны танымазды. Оғлу атасыны танымазды.

22. О гәдәр газанмыш, дүзәлтмиш елимиз, ганунумуз иди. Түрк огуз бәјләри, халг, ешидин: үстдән таиры басмаса, алтај јер дәлинмәсә, түрк халгы, (ә)нин елини, ганунуну ким дагы дар? Бачарасы иди. Түрк халгы.

23. ајыл! Итәт етдијин үчүн (сәни) јүксәлтмиш мүдрик хаганына, ахар-бахарлы јашы елинә өзүн јанылдын, пислик кәтирдин. Јарагылар һарадан кәлиб (сәни) јайды? Сүнкүлүләр һарадан кәлиб (сәни) сүрүб апарды? Мүгәддәс (сәни) орманы халгы кетди. Шәргә...

24....кетдин. Гәрбә кәдәһәдин, кетдин. Кетдијин јердә јашы оланы о иди: ганын су кими ахды, сүмүјүн даг кими јатды. Бәјлик нәсли давам етдирмәли огулларын гул олду, бакирә гызларын кәниз олду. Ганмадыгын үчүн, пис олдуғун үчүн әһим хаган вәфат етди.

25. Башда гыргыз хаганыны балбал гојдум. Түрк халгыны ады, шәһрәти јох олмасын дејә, атам хаганы, анам хатуну јүксәлтмиш таиры, түрк халгынын ады, шәһрәти јох олмасын дејә өзүмү таиры.

26. хаган отуртду. Елә бир варлы (хаган) отурмадым. Гарны (ичи) ашсыз, үстү (бајыры) донсуз горхаг вә заваллы халгын үзәриндә (хаган олдум) отурдум. Кичик гардашым Күл тикин илә мәсләһәтләшдик. Атамызын, әһимизин газандыгы халгын ады, шәһрәти јох олмасын, —

27. дејә түрк халгы үчүн кечә ујумадым, күндүз отурмадым. Кичик гардашым Күл тикин илә, икй шад илә әлдән дүшүнәдән (өләрәк, јетәрәк) газандым. Еләчә газаныб бирләшән халгы одан, судан кечирмәдим (чәзаландырмадым). Мән (өзүм хаган отурауғума көрә...) јер боју

28. кетмиш (сәпәләнмиш) халг әлдән дүшмүш (өләрәк, јетәрәк) һалда дијада, јалын јенә кәлди. Халгы јүксәлдәк дејә шимала — огуз халгына гаршы, шәргә — кытај, татабы халгына

гаршы, чәнуба — Табгача гаршы бөжүк гошунла он ики (дәфә) гошун чәкдим...дөјүшдүм. (Ондан)

29. сонра таңры бујурдуғу, бәхтим олдугу үчүн, гисмәтим олдугу үчүн өләсн халгы дирилијә жүксәлдим, јалын халгы донлу, јохсул халгы варлы етдим, аз халгы чох етдим. Сәдагәтли елдә(?), сәдагәтли(?) ханлығда јахшылығ етдим. Дәрд төрәфдәки

30. халгы бүтүнлүклә табе етдим, јағысыз етдим, бүтүнлүклә мәнә табе олды. Ишини, күчүнү верәрәк бу гәдәр ганун газаныб кичик гардашым Күл тикин өзү елә вәфат етди. Атам хаган вәфат етдикдә кичик гардашым Күл тикин једди јашда галды. (Он јашда....)

31. Умајтөк анам хатунун бәхтинә кичик гардашым Күл тикин икид ады газанды. Он алты јашында әмин хаганын елини, ганунуну еләчә газанды. Алты тајфалы Соғдаја гаршы гошун чәкдик, табе етдик. Табгач Он тутук әлли (мин гошунла кәлди... дөјүшдүк).

32. Күл тикин пијада һүчум етди. Он тутук јорчун јарағлы әли илә тутду, јарағлы да хагана тәгдим етди. О гошуну орада мәһв етдик. Ијирми бир јашында Чача сәнүнлә дөјүшдүк. Илк дәфә Тадыкын чорын боз (атыны миниб һүчум етди, о ат орада...)

33. өлдү. Икинчи дәфә Ышбара Јамтарын боз атыны миниб һүчум етди, о ат орада өлдү. Үчүнчү дәфә Јәкин Силик бәјини кәјимли (јәһәрли?) кәһәр атыны миниб һүчум етди, о ат орада өлдү. Јарағына, зиреһинә јүздән артығ ох дөјмишди; үзүнә, башына бири дә дөјмәди...

34....һүчум етдијини, түрк бәјләри, һамысыны билирсиниз. О гошуну орада јох етдик. Ондан сонра Јер Бајыркү (сәркәрдәси) Улу Иркин јағы олды. Ону дағыдыб Түрки Јаргун көлүндә мәғлуб етдик. Улу Иркин азачығ дөјүшчү илә гачыб кетди. Күл тикин (ијирми алты...)

35. јашында (оланда) гырғызлара гаршы гошун чәкдик. Сүн-кү батымы (гәдәр) гары сөкүб (дағыдыб) Көкмән орманы үзүјухары јүрүјүб гырғыз халгыны јухуда (икән) басдығ. Хаганы илә Сона орманында дөјүшдүк. Күл тикин Бајыкунун (ағ ај-гырыны)

36. миниб һүчум етди; бир дөјүшчүнү охла вурду, ики дөјүшчүнү тә'ғиб едәрәк санчды. О дөјүшдә Бајыркунун ағ ајгырынын бұду сынды. Гырғыз хаганыны өлдүрдүк, елини алдығ. О или түркишләрә (гаршы Алтуи орманы)

37. үзүјухары галхарағ, Иртыш чајыны кечәрәк јүрүдүк. Түркиш халгыны, јухуда басдығ. Түркиш хаганынын гошуну Болчуда од кими, шәраб кими кәлди, дөјүшдүк. Күл тикин Башығ боз аты миниб һүчум етди. Башығ боз...

38....тутдурду. Икисини өзү алдырды. Онда јенә гошуна кириб түркиш хаганынын әјаны Аз тутуку әли илә тутду. Хаганыны орада өлдүрдүк, елини алдығ. Гара түркиш халгы тамамилә табе олды. О халгы Табарда (јерләшдирдик. Јенә јүрүјүб...)

39. Соғдақ халгыны тәнзим едәк дејә Инчи чајыны кечәрәк

Дәмир гапыја тәки гошун чәкдик. Ондан онра гара түркиш халгы јағы олмуш кәһәрәсләрә тәрәф кетди. Бизим гошунун атлары арығ, азугәси јох иди! Пис адамлар и...

40. икид дөјүшчүләр бизә һүчум етмиш иди. Белә бир вахтдә пешман олуб Күл тикини аҗаҗығ дөјүшчү илә ајырыб кәндәр-дик. Улу дөјүш дөјүшмүш. Алп Шалчынын ағ атыны миниб һүчум етмиш, гара түркиш халгыны орада өлдүрүлмүш. Јенә јүрүјүб...

Шимал тәрәфи

1....илә, Кушу тутук'илә дөјүшмүш, әскәрләрини бүтүнлүклә өлдүрүлмүш, евини, дәвләтини... бүтүнлүклә кәтирмиш. Күл тикинин ијирми једди јашында карлуг халгы азад, сәрбәст икән јағы олды. Мүгәддәс Тамағ башында дөјүшдүк.

2. Күл тикин о дөјүшдә отуз јашында иди. Алп Шалчынын ағ атыны миниб һүчум етди, ики дөјүшчүнү тә'ғиб едәрәк санчды. Карлуку өлдүрдүк, алдығ. Аз халгы јағы олды. Гара көлдә дөјүшдүк. Күл тикин отуз бир јашында иди. Алп Шалчынын ағ (атыны)

3. миниб һүчум етди, аз елтәбәрини тутду, аз халгы орада јох олды. Хаган әминин ели гарышығ (игтишаш ичиндә) олдугда, халг елә аси олдугда изкил халгы илә дөјүшдүк. Күл тикин Алп Шалчынын ағыны (ағ атыны) миниб

4. һүчум етди. О ат орада јахылды (өлдү). Изкил халгы өлдү. Догуз оғуз халгы өз халгым иди. Таңры, јер гарышдығы үчүн јағы олды. Бир илдә беш јол дөјүшдүк. Илк дәфә Тоғу шәһәриндә дөјүшдүк

5. Күл тикин Азманын ағ атыны миниб һүчум етди, алты дөјүшчүнү санчды. Гошун гаршылашанда једдинчи дөјүшчүнү гылыңчлады. Икинчи дәфә Кушлағакда едизләрлә дөјүшдүк. Күл тикин Аз кәһәрини миниб һүчум едиб бир дөјүшчүнү санчды.

6. догуз дөјүшчүнү мүһасирәдә низәдән кечиртди. Едиз халгы орада олды. Үчүнчү дәфә Бол...нда оғуз илә дөјүшдүк. Күл тикин Азманын ағ атыны миниб һүчум етди, санчды. Гошунуну гырдығ, елини алдығ. Дөрдүнчү дәфә Чуш башында дөјүшдүк. Түрк

7. халгы ајагыны гачарағ гојду, хан оласы иди. Өнчә кәлмиш гошунуну (авангардыны) Күл тикин говуб Токарлардан бир гәбилә, алпағулардан он дөјүшчүнү Тона тикинин дөһниндә мүһасирә едиб өлдүрдүк. Бешинчи дәфә Әзкәнти Кадазда оғуз илә дөјүшдүк. Күл тикин

8. Аз кәһәрини миниб һүчум етди, ики дөјүшчүнү санчды, шәһәрә кирмәди. О гошуну орада өлдүрдүк. Мағы курғанда гышлајыб јазда оғузлара гаршы гошунла сәрһәди кечдик. Күл тикини сви мүдафиә етмәјә тә'јин етдик. Јағы оғуз орданы басды. Күл тикин

9. јетим ағы миниб догуз дөјүшчүнү санчды, орданы вермәди

Хатун анам, башта аналарым, бөжүк бачыларым, келинлэрим, ханымларым — бунча дирилери кәниз оласы иди, елүлери журда, жолда жатараг галасы иди.

10. Күл тикин олмасајды, намыныз елесијдiniz. Кичик гардашым Күл тикин һәлак олдү, өзүм дүшүндүм. Көрән көзүм көрмөз тәк, билән билијим билмөз тәк олдү, өзүм дүшүндүм. Бахты (тәлеји) таңры јазар, инсан оғлунун намысы елүмлү төрөмиш.

11. Еләчә дүшүндүм. Көздән јаш кәлсә, үрәкдән күчлү сытгы кәлсә, јанараг дүшүндүм, мөһкәмчә дүшүндүм. Ики шад, джәр кичик гоһумларым, оғланларым, бәјләрим, халгымын көзү, гашы пис олачаг дејиб дүшүндүм. Дәфн едөн, ағы дејән кытај, татабы халгындан башда

12. Удар сәнүн кәлди. Табгач хаганындан Исји Ликән кәлди, он мин пул, һәдсиз гызыл, күмүш кәтирди. Тибет хаганындан Бөлөн кәлди. Гәрбдә күн батандакы Соғд, Бөрчәкәр, Бухара улусу халгындан Нән сәнүн оғул таркан кәлди.

13. Он ох оғлум түркиш хаганындан Макрач мөһүрдәр, Огуз Билкә мөһүрдәр кәлди. Гырғыз хаганындан тардуш Инанчу чор кәлди. Сәрдабә тикән, нахыш јарадан, јазылы даш дүзәлдән Табгач хаганын гоһуму¹ Чан сәнүн кәлди.

Шимал-шәрг тәрәфи

Күл тикин гојун или он једдисиндә вәфат етди, доғтузучу ајын ијирми једдисиндә дәфн етди. Сәрдабәсини, нахышыны, јазылы дашыны мејмун или једдинчи ајын ијирми једдисиндә (27 август 732-чи ил) бүтүнләкә тамамлады. Күл тикин өлөндә гырх једди јашы олдү. Там.....бунча нахышчыны Тојғун Елтебәр кәтирди.

Чәнуб-шәрг тәрәфи

Бунча јазы јазан Күл тикинин гардашы оғлу Јолыг тикин јаздым. Ијирми күн отуруб бу даша бу дамғаны бүтүнләкә Јолыг тикин јаздым. Садиг оғланыңыздан, өвладыңыздан....јүк-сәлдир идиниз, вәфат етдиниз. Көјләрдә дири едиләнәчән...

Чәнуб-гәрб тәрәфи

Күл тикинин гызылыны, күмүшүнү, пулуну, дәвләтини түрк јохсул гара чамаатынын...тојғунлар бу...бәјим тикин көјләрә.. даг: јаздым Јоллыг тикин.

Гәрб тәрәфи

1. Шималдан уг...кичик гардашым Күл тикин олдү... ишини, күчүнү вердији үчүн түрк мүдрих хаганы.....кичик гардашым Күл тикини көзәтләјәрәк отурду...

2. Ынанчу апа јарған таркан ады...

¹ Чыкан — гојынын, јахуа балдызын оғлу

BİLGƏ XAQAŇ ABİDƏSİ

МӘТН

ТРАНСКРИПЦИЯ

Шәрг тәрәфи

1. Теңри тәк теңри јаратмыш түрк билкә каған сабым: каңым түрк билкә...нта амты ал...тысы әр токуз огуз јидиник әр (В. Томсен вә Һ. Н. Оркунда: еки едизкәр; М. Еркиндә: Ики Едиз кекекүлүк) күлик бәкләри, бодуны.....түрк теңри.....

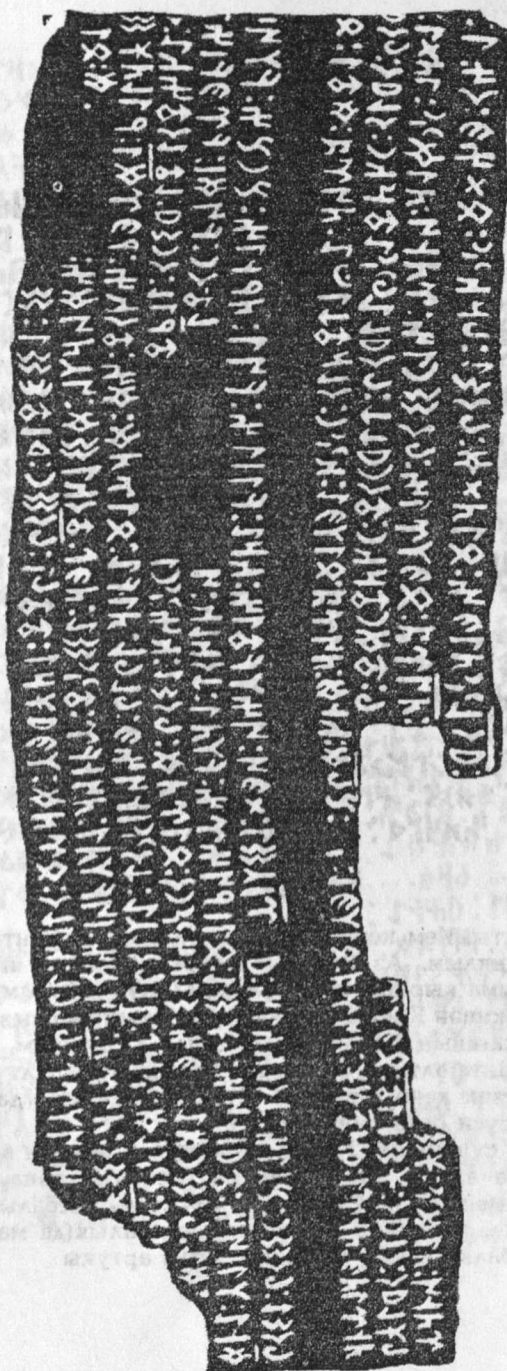
2. үзә каған олуртым. Олуртукума өлтәчичә сақынығыма түрк бәкләр, бодун өкүрип, себинип токтамыш көзү јөкәрү көр-ти. Бөдкә өзим олурып бунча ағыр төрүк төрт булуңдакы (бодун-га ит)дим. Үзә көк теңри с...

(Билкә каған абидәси шәрг тәрәфинин бундан сонракы 3 — 23-чү сәтирләри Күл тикин абидәси шәрг тәрәфинин ујгун сәтирләри илә, демәк олар ки, ејнидир).

24. Јети јејирми јашыма таңут тапа сүләдим. Таңут бодуныг боздым, оғлым, јотазын, јылкысын, барымын анта алтым. Сәкиз јејирми јашыма алты чуб соғдак

25. тапа сүләдим, бодуныг анта боздым. Табғач Он тутук бес түмән сү кәлти. Ыдук башда сүңүшдим. Ол сүк анта јоккыш-дым. Јејирми јашыма басмыл ыдыкут оғушым бодун ерти. Ар-кыш ыдмаз тијин сүләдим. К.....т ичкиртим, кал.....ебрү кәлүр-тим. Еки отуз јашыма табғач

26. тапа сүләдим. Чача сөнүн сәкиз түмән сү бирлә сүнүш-дим. Сүсин анта өлүртим. Алты отуз јашыма чик бодун кыргыз

[illegible]

бирлэ жагы болты. Кем кечэ чик тапа сүлөдүм. Өрпөнтө сүнүш-
дим. Сүсин санчдым. Аз бодуныҥ өлүртим, алтым, ичкиртим.
Јети отуз јашыма кыркыз тапа сүлөдүм. Сүнүк батымы

27. карыг сәкипән Көкмән жышыг тоға жорып кыргыз бодуныг
уда боздым, каганын бирлө Соңа жышда сүңүшдим. Каганын
өлүртүм,илин апта алтым. Ол жылка түркис тапа Алтун жышыг
аша Ертис үкүзик кечә жорыдым. Түркис бодуныг уда басдым.
Түркис каган сүси отча, борча кәлти.

28. Болчуда сүнүшдим. Каганын, жабгусын, шадын анта өлүр-
тим, илин анта алтым. Отуз жашыма Бесбалык тапа сүлөдим.
Алты жолы сүнүштим.....Сүсин коп өлүртим. Бесбалык ичреки
нө киши етин.....төкдүкүн жок үчүн киси балык(да маңа) укга-
лы келти. Бесбалык аны үчүн озды. Отуз артуку

4H4G4: 1G4D: 5Y>8: YF9: H4EN: H1G1: Y4H (27)
 5B4G9: 5Y>8: 5YTF2: H1G1YH: *B4S: 5B>: YD>>J
 5H1G9J>: *8J50: HYG: *HTYN: H1G1YH: *X4YNI
 *B4G4D: 5A9: 64EN: H1G1YH: 5Y: YF9>J 518: 1ETNH
 5A8>: 1G1: 1YH: 1ETNH: *B4S5B>: YD>>J: 1ETNH
 1HY9: 5A4D
 *HTYN5: H1G1YH: H1G1YH: H1G1YH: H1G1YH: 5B>AJ>J (28)
 *X4YNI: 518: 4J018: 5B4D: 48>: *8J50: HYG
 4J018: *HTYN: 1>1: H1G1: *X4YNI: 1J>D8J
 5Y(5B5B)4J5: 1G1: H1G1YH: 5Y: H1G1YH: 5H1G1YH
 1J>84: 48>: 1B4Y: H1G1YH: 4J018: 1HY9: 1JYH>
 1Y9T: 4Y4J: 1N1: 4Y4J>: 1B4Y: 1JYH: 5B4D: 1Y9 (29)
 Y>>J: 1JYH: *X4YNI: 5B4D: 1B4Y>8: 1M>JYD
 *8Y: 1G1YH>J: 1JYH: XN: *8J50: *HTYN
 1Y: 1G1YH: 1G1YH>J: 4H4: H1G1YH: 4Y4J>8: *HTYN
 4Y4Y: H1G1YH: H1G1YH>J
 1J>D: H1G1YH: 5H1G1YH: 1M>JYD: H1G1YH: H1G1YH: 1G1YH (30)
 1JY>8: *X4YNI: 5B4J>: Y>8: 1G1YH: *X4YNI
 *X4YNI: 1B4Y>8: 1G1YH: 1G1YH: 1G1YH: 64EN
 *X4YNI: 1G1YH>J: 1G1YH: H1G1YH: *B4S: H1G1YH
 H1G1YH: 1G1YH>J: 1B4Y>8: 1G1YH
 *8Y: H1G1YH: 5B4Y9: 5YD: 5Y4YH: 1G1YH>J (31)
 1Y9: 1G1YH>J: 5Y4Y8: 5Y: 1G1YH>J: 1G1YH>J
 1G1YH: *B4Y>8JY9: 5Y4Y8: 5Y: 1G1YH>J: 1G1YH>J
 *B4S: 5Y: H1G1YH: *X4YNI: 5B4Y8: 1G1YH
 5B4Y9>J: 1G1YH>J: 5B4Y9>J: 5Y4Y8: 5B4Y9>J
 5Y4Y8: 1M>J: 8>D
 5Y9: 1G1YH: 1G1YH: 5B4Y8: 1G1YH: *X4YNI: 518: 4Y> (32)
 1G1YH: 1M>J: 4YD>J: 1G1YH>J: 1G1YH: 4Y>AN: 1G1YH
 4Y4Y: 1G1YH: 1G1YH>J: 5Y4Y8: 1G1YH: 4Y4Y: 1G1YH: 1G1YH
 4Y4Y: 4YD: 4Y4Y4: 4Y9: 1G1YH: 1G1YH>J: 1G1YH
 *B4S5Y: H1G1YH: H1G1YH: 1G1YH: 1G1YH: 4Y4Y> (33)
 H1G1YH: H1G1YH: 1G1YH>J: H1G1YH>J: 1G1YH: *B4S
 4Y4Y>J: 1G1YH>J: 5Y4Y8: 1G1YH>J: 1G1YH>J: 1G1YH>J
 H1G1YH>J: 1G1YH>J: 1G1YH: 1G1YH: 1G1YH: H1G1YH
 H1G1YH>J: 1G1YH>J: 1G1YH>J: 4Y4Y: 4Y4Y>J: 1G1YH
 *X4YNI: H1G1YH

33. җайдым. Тенри жарлыккадук үчүн, мән казғантук үчүн түрк бодун казғанмыш еринч. Мән инилүки бунча башлају казғанмаса, түрк бодун өлтөчи ерти, јох болтачы ерти. (Түрк) бәкләр, (бодун) сакының, анча билиң...Огуз бо(дун)...А...ыдмајын тијин сүләдим.

父子之道，
國之
害禍事成後端
及通義之
奉祀禮也
吳棟堂。
德。愛敬。
合詩書之訓。

命。史遷。其理則
錄文。會紀範身以

建庭。紀勳慶良環一。

以君易方三代運變。應
內典中國
壽可。我力易制級陰元惡。雖。
先土。人。歸于一。
快哉河
之而。

可汗
風
父子之為。終以
修職有不可。正
永無感華。中之外義
大。開光世有二年
創。立金吾衛大將軍。使持節承祭。
總中外兩儀輪屏藩焉。所以之則。既作仲尼。
之編。父子。日。此道傳和。蘇。帝之聖由。歲
育子定。。。。如。行處非先。
家兵。父明望英子嗣便隆五象各應配。石以顯太子
可以共將。神明智盛舉。置。。。天下能
四張御皇天不假平以其威靈。或唐于
自王

共憤。清心局

Гәрь тәрәфи

[illegible]

ՄԻ: ՅԴԻՔԻՄ: ԲԴԿԻ: ԴԼՆԵՔԻԼ: ԿՔԻԼ: ԴՅԻ: ԴԿԻ (3)
 ԲԴԳ: ԴՅԻԴԴԻ: ԳԴՄԻ: ԲԴԻԴԴ: ԲԴԴԴԴԻՄ: ԴՅԻԴԴԴ
 ԴԴԴ

: TMJ54M9TH9 : 12457 : 114JH : 5345J37 : 134JH337 (1)
 : 61M9 : 4M9TH9 : TH9TH9D : 1EYNTT8 : TH9TH9D : 1EYNTT9

[illegible]

1153: 49414744YF8 : 494510148 : 510441 : 71YF8 (6)
 4744)YH : B44N : 414B478YF8 : 1744 : 571F350 : 40
 2444554545454545 : 113385YF8 : 48

[illegible]

34. ебин, баркан боздым. Огуз бодун токуз татар бирлә тири-
лип кәлти. Агуда еки улуг сүңүш сүңүшдим. Сүсин боздым,
елин анта алтым. анча казғаныш.....теңри жарлыкадук үчүн,
өзим отуз артукы үч (жашыма).....ук ерти. Өдсәк, өтүлөк күч.....

35. икидмиш (каған жаңылты). Үзә теңри, ыдук јер, суб...
каған куты тапламады еринч. Токуз огуз бодун јерин, субын
ыдып Табғачгару барды. Табғач...бодун.....јердә кәлти. Икидә-
јин тијин.....(сакынып) бодун(ығ)

36. јазуклат...биријә Табғачда аты күси јок болты. Бу јер-
дә маңа кур болты. Мән өзим каған олуртукум үчүн түрк боду-
нығ.....ү.....ры кыламадым. Илик, төрүк јәкәдү казғантым... ыд...
тирилип ј.....

37. (анта сүңүшдим. Сүсин санчдым. Ичикмә ичикди бодун
болты, өлүкмә өлти. Сәләңә коды јорыпан карағын кыслата,
ебин, баркын анта боздым.....јышқа ағды. Ујғур елтәбәр јүзчә
әрин илкәрү тә(зи)п барды)...

38.(түр)к бодун ач ерти. Ол јылкыг алып икләтим. Огуз
артукы төрт јашыма огуз тәзип Табғачка кирти. Өкүнип сүлә-
дим. Сукуын.....оғ(лын), јотазын анта алтым. Еки елтәбәрлик бо-
дун.....

39.татабы бодун Табғач кағанка көрти. Јалабачы, едкү
сабы, өтүки кәлмәз тијин јајын сүләдим. Бодунығ анта боздым,
јылкы(сын,...) сүси тирилип кәлти. Кадыркан јыш(да) кон...

40.ғақына јериңәру, субыңару конты. Бирјә карлук
бодун тапа сүлә тия Тудун Јамтарыг ытым. Барды..... (Елтәбәр)
јок болмыш, иниси бир кург.....

41.аркышы кәлмәди. Аны ајытајын тип сүләдим. Корғу
еки-үч кисилик тәзип барды. Кара бодун: кағаным кәлти,
тип өк(ди)....ка ат биртим. Кичик атлығ...

Чәнуб-шәрг тәрәфи

.....өнүк јоғару сү јорын түнлү-күнлү јити өдүшкә субсыз
кечдим. Чоракка тәкиб Јолығча.....Бес кечәнкә тәки

Чәнуб тәрәфи

1.Табғач атлығ сүси бир түмән артукы јети бин сүк ил-
ки күн өлүртим. Јадағ сүсин скинти күн коп (өлүрттим.тири)-
лип барды...

2.јоль сүләдим. Огуз артукы сәкиз јашыма кышын кы-
тај тапа сүләдим.....(отуз артукы токуз јашы)ма јазын татабы
тапа сү(ләдим).....

3. мән ...өлүртим. Сәлән, јотазын,(ј)ылкысын,баруын....

4. бодун.....јотазын јок кылатм...

5. ...јор...

6. ...сүң(үш)дим)...үчүн

7. ...бертим, али әриң өлүрин балбал кылу бертим. Әлик јашы-
ма татабы бодун кытајда адакығ...к...(Т)үңкәр тағка...

8. Куғ сәңүн башаду төрт түмән сү кәлти. Түңкәр тағда тә-
кәи токыдым. Үч түмән сүк (өлүр)тим, би(р) (түмән).....рсәр...
үктим. Татабы...

9. өлүрти. Улуғ оғлым ағрып јок болча Куғ сәңүник балбал
тикә биртим. Мән токуз јикирми јыл шад олуртым, төкуз јикирми
јыл каған олуртым, ил тутдым. Огуз артукы бир...

10. түркимә, бодуныма, јәкин анча казғану биртим. Бунча
казғаныш каңым каған ыт јыл онынч ај алты отузка уча барды.
Лазын јыл бисинч ај јити отузка јоғ ертүртим. Букағ тутук....

11. Маңа Лисүн Тај сәңүн башаду бис јүз әрән кәлти. Кокы-
мык е.....алтун, күмүс кәркәксиз кәлүрти. Јоғ јыпарығ кәлүрин
тикә бирти. Чынташ ығач кәлүрип өз јараш...

12. бунча бодун сачын, кулаккын, жаңакын бйычды. Едкү
өдәк атын, кара кисиин, кок тијинин сансыз кәлүрин көи коты.

13. Теңри тәк теңри јаратмыш түрк билкә каған сабым: каңым
түрк билкә каған олуртукда түрк амты бәкләр.....кисрә тар-
душ бәкләр. Күл чор башлају, улају шад апыт бәкләр, оңро
тохис бәјләр: апа таркан.....

14. башлају улају шад апыт бәкләр...Таман Таркан, Тонју-
кук Бола Бага Таркан, улају бујурук.....ич бујурукы бәк Иркип
башлају бујурук бунча амты бәкләр каңым кағанка әртәңү..

15. әртәңү ети мағ шад.....түрк бәкләрин, бодунын ертәңү
ети мағ итди, оқди.....(каңым) кағанча ағыр ташығ јоғынмыш
түрк бәкләр, бодун тар...ирти. Әзимә бунча.....

Шимал тәрәфи

[Биддин шимал тәрәфинин 1-8-чә сәтирләри Куз тикки абидәсинин көнүг
тәрәфинин 1-8-чә сәтирләри илә дөмәк олар ке...сүндир]

9.каған сүм каған олуртукынта төрт булуңдакы боду-
нығ бунча итмин.....теңри жарлыка ук үчүн өзүм олуртукыма
төрт булуңдакы бодунығ итдим, јаратдым и.....кылатым. Мән
түркис кағанка кызымын...ертәңү улуғ төрүн алы биртим. Түр-
кис кағаным)

10. кызын ертәңү улуғ төрүн оғлыма алы биргим тү...бан-
мын жүкүнтүртим, тизликик сөкүртим. Үзә теңри, асра јер-
јарлыкадук үчүн.....

11. козин көрмәдук, кулаккын есидмәдук бодунымын илкә-
рү күн тойкыкыңа, бирикәру (табғач)ка, курыгару.....(күн
бәтәккәңа, јырағару түн... ортусыңару...сарығ алтунын) өрүң
күмүсин, кәртағалы кутајын, өкнәлик исиқтин, өзләк атын,
адырын, кара кисиин.

12. кок тијинин түркима, бодуныма каған биртим, ит
биртимбунсыз кылатым. Үзә теңри) ерикаж.....аз бодун...
ича түмән бәк...јал мән...ү...н... (бәкләрик бу.....

3. жәмө икидин! Әмкөтмөн! Толғатман! олуртым. түрк бөкләр, түрк бодуиым.....т биртим.....амтыка ташыг..... казғанмыш ағымын түрк бодун.....ы бу кағаныңда, бу бөкләрик(дә, јерингә, субыңда адырымасар түрк бодун)

14. өзін едкү көртәчисән, ебиңә киртәчисән, буңсыз болтачы сән...кисрә Табғач канта бәдизчик кон калуртим.....мөһин сабымын сымады.....Ичрәки бәдизчик ыты. Ағаңар адынчыг барк јаратдым. Ичин, ташын адынчыг бәдиз ур(тым, таш тоқыдым, көңүлтәки сабымын и.).....

15. он ок оғлыңа, татыңа тәки буны көрү билиң. Бәңкү таш тоқытдым.....јертә.....тоқытдым, битидим. Бу..... таш баркын.....

Гәрб тәрәфи

1.үзә.....
2. билкә каған уч(а барды).
3. јәј болсар үзә т(еңри).....
4. Көбүркәси тәрчә д.....
5. тағда сығун тәзсәр.....
6. сақынурмән. Каңым каған....
7. ташын өзүм каған.....
8.

Чәнуб-гәрб тәрәфи

...(билкә) каған би(тикин) Јолыг тикин битидим. Бунча баркыг бәдизик узыг (түрк билкә) каған атысы Јолыг тикин мән ај артукы төрт күн олурын битидим, бәдизтим. j.....

ТӘРЧҮМӘ

Шәрг тәрәфи

1. Танры төк танры јаратмыш түрк Билкә хағаны сөзүм (будур). Атам түрк мүдриг (хаған тахта чыхдыгда) индики...икидләр, сәдагәтали доггуз оғуз икидләри, мәшһур бәйләри, халгы... (Атам өләндән сонра түрк танрысынын) бујуругу, мүгәддәс түрк јеринин, сујунун ирадәси илә түрк халгынын

2. үстүидә хағанлыг тахтына отурдум. Мән (тахта) отурауда, өләчәјини дүшүнән түрк бәйләри, халгы өјүнүб-сөвиниб тохтамыш көзү илә јухары (тахта) бахды.Өзүм тахта отуруб дәрә тәрәфдәки халг үчүн бунча ағыр (мөһкәм) ганун јаратдым. Јухарыда мави көјләр...

¹боз – «позмаг» — абидәләрин дилиндә позмаг фе'ли «дагытмаг», «мәғләүб етмәк» мә'насында ишләнир.

(Сонракы 22 сәтир Күл тикин абидәсинин шәрг тәрәфинин 3 — 23-чү сәтирләри илә, демәк олар ки, ејнидир).

24. Он једди јашында тангутлара гаршы гошун чәкдим. Тангут халгыны поздум¹, оғлуңу, гыз-кәлинини, илхысыны, варыны (дәвләтини) онда алдым. Он сәккиз јашымда алты вилајәт-ли соғдаклара

25. гаршы гошун чәкдим, халгы онда поздум. Табғачлы Онг тутук әли мин(лик) гошунла кәлди. Мүгәддәс башда дөјүш-дүм. О гошуну орада јох етдим. Ијирми јашымда басмыллар, мүгәддәс гәбиләм (мәним) халгым иди. Карванлар (хәрач карванлары) көндәрмәз дәрә гошун чәкдим,...табе етдим, чохлау...һәрби гәнимәт евә кәтирдим. Ијирми ики јашымда Табғача

26. гаршы гошун чәкдим. Чача сәнүнүн сәксән мин(лик) гошуну илә дөјүшдүм. Гошунуну орада өлдүрдүм. Ијирми алты јашымда чик халгы гыргызлар илә (мәнә) јагы олду. Кем чајыны кечәрәк чикләрә гаршы гошун чәкдим. Өрпәндә дөјүшдүм. Гошунуну санчдым (иизәдән кечирдим). Аз халгыны өлдүрдүм, алдым табе етдим. Ијирми једди јашымда гыргызлара гаршы гошун чәкдим. Сүңкү батымы (сүңкү гәдәр галынлығы олан)

27. гары сөкүп Көкмән орманыны үзүјухары јүјүрүб гыргыз халгыны јухуда басдым (мәғләүб етдим). Хағаны илә Соңа орманында дөјүшдүм. Хағаныны өлдүрдүм, елини онда алдым. О или түркишләрә гаршы Алтун орманыны ашараг, Иртыш чајыны кечәрәк јүрүдүм (јүрүш етдим). Түркиш халгыны јухуда басдым. Түркиш хағанынын гошуну одча, шәрабча (од-алов ки-ми) кәлди.

28. Болчуда дөјүшдүм. Хағаныны, јабғусуну, шадыны онда өлдүрдүм, елини (өлкәсини) онда алдым. Отуз јашымда Бег балык шәһәринә гаршы гошун чәкдим. Алты јол дөјүшдүм..... Гошунуну бүтүнләүклә өлдүрдүм. Бешбалык ичиндә нә гәдәр адам вардыса,...шәһәрә һүчүм етмәдијим үчүн шәһәрдәки адамлар мәнә табе олмага кәлди. Бешбалык (шәһәри) онун үчүн хилас олду. Отуз

29. бир јашымда карлук халгы гајгысыз, азад вә сәрбәст олдуғу һалда јагы олду. Тамак Ыдук башда дөјүшдүм. Карлук халгыны өлдүрдүм, онда алдым.....басмыл, карлук дүд.....карлук халгы топланыб кәлди, гошунуну санчдым, өлдүрдүм. ... Доггуз оғуз мәним халгым иди. көјләр, јерләр гарышдыгы үчүн, һәсәд

30. жүнү чатдыгы үчүн јагы олду. Бир илдә дәрә јол дөјүш-дүм. Ән илк Тоғу балықда дөјүшдүм. Тоғла чајыны үзәрәк кечиб гошунуну (өлдүрдүм). Икинчи (дәфә) Антарғуда дөјүшдүм. Гошунуну санчдым (сүңкүдән кечирдим), (елини алдым). Үчүнчү (дәфә) Чуғај башында дөјүшдүм. Түрк халгы ајагыны зәиф-әтди, пис

31. оласы (хәјанәт едәси) иди. (Бизи) мүһасирә етмәјә, дагыт-мага кәлән гошунуну говдүм (ахытдым). Чохлау өләси (адам)

онда дири галды. Онда Тонра Жылпаутын бир гәбиләсини Тонә тикинин дәфиндә мүнәсирә едиб гырдым. Дөрәдүнчү (дәфә) Әзкәнти Кадазда дөјүшдүм. Гошунуну онда санчдым (сүңкүдөн кечирдим), эәифләтдим...вар-дөвләтини...(гырх јашы)мда Мағы Курганда ғышладымда јут (мал-гојуна гырғын) дүшдү. Јазда

32. оғузлара гаршы гошун чәкдим. Илк гошун (һиссәләри) сәфәрә чыхмышды, икинчи гошун (һиссәләри) ева иди. Үч оғуз гошуну баса-баса кәлди. Пијадалары эәиф олду, – дејиб (бизи) тутмаға кәлди. Гошунун јарысы ев-ешијимизи дағытмаға кетди. О бири јарысы исә дөјүшмәјә кәлди. Бир аз идик, һис тәһһиз едилмишдик. Оғуз...т јағы...(танры)...күч вердији үчүн онда санчдым

33. дағытдым. Танры јар олдуғу үчүн, мән газандығым үчүн түрк халғы газанмыш. Мән бу чүр сәјлә башлајарағ газанмасајдым, түрк халғы өләси иди, јох оласы иди. (Түрк) бәјләри, (түрк) халғы дүшүнүн, еләчә билин...Оғуз хал(ғы)...көңдәр-мәјим, – дејә гошун чәкдим.

34. ...евини, сарајыны поздум. Оғуз халғы, доғгуз татар илә бирләшиб кәлди. Ағуда ики улу дөјүш дөјүшдүк. Гошунуну поздум, елини онда алдым. Еләчә газаныб...танры јар олдуғу үчүн, өзүм отуз үч јашымда...ук иди. Кечичи, өтүчү күчүн...

35. јүксәлтдији хаганы (бизә) хәјанәт етди (јанылды). Үстдә танры (көј), мүгәддәс јер су...хаган бәхтинә јар олмады. Доғгуз оғуз халғы јерини, сујуну (вәтәнини) бурахыб Табгача тәрәф кетди. Табгач...халг кери өз өлкәсинә гајыдыб кәлди. Јүксәлдим, – дејә...дүшүнүб халғы...

36. чинајәтә сөвг етди...чәнубда Табгачда ады, шөһрәти јох олду. Бу јердә мән јүксәк ләјагәт газандым. Мән өзүм хаган отурдуғум үчүн түрк халғыны...чәзаландырмадым, Ели, га-нуну гајдаја салдым...кәдәр...топланыб...

37. (Онда до)јүшдүм.Гошунуну санчдым. Табе олан табе олду, халг олду, өлән өлдү. Селенга боју јүрүш едиб бәрк сыхышдырыб евини, сарајыны онда поздум (дағытдым)...ормана галхды. Ујғуғ елтәбәр јүзә гәдәр дөјүшчү илә шәргә гачыб кетди...

38...түрк халғы ач иди. О илхыны алыб јүксәлтдим. Отуз дөрд јашымда оғузлар гачыб Табгача кирди. Тәәсүфләниб (һирсләниб онларын үстүнә) гошун чәкдим...оғлуну, ғыз-кәлинини онда (әсир) алдым. Ики елтәбәрли халғы...

39...татабы халғы Табгач хаганына табе олду. Елчиси, јахны сөзү, хәбәри кәлмәз, – дејә јајда гошун чәкдим. Халғыны онда поздум, илхысыны...гошуну топланыб кәлди. Кадыркан орманында јер(ләшдирдим)...

40. ...јеринә, сујуна (вәтәнинә) јерләшди. Чәнуба карлук халғына гаршы гошун чәк, – дејиб Тулун Јамтары көңдәрдик. Кетди... (Елтәбәр) јох (һәлак) олмуш, кичик гардашы бир...

41. ...карвань кәлмәди. Ону чәзаландырағ, – дејә гошун чәкдим. Горхарағ ики-үч адамыла гачыб кетди. Гара чамат: хаганы кәлди, – дејиб нәдү...т вердим. Кичик атлы (сүвари)...

Чәнуб-шәрг тәрәфи

...онүк јухары гошун јүрүдүб кечәли-күндүзлү једди күн сусуз кечдим. Чорака дәјиб (чатыб) Јолыгча... Беш Кечәнә тәки...

Чәнуб тәрәфи

1.Табгач атлы (сүвари) гошунунун он једди мин әскәрини биринчи күн өлдүрдүм. Пијада гошунуну икинчи күн бүтүнлүк-лә (өлдүрдүм, топ)лашыб кетди.....

2.јол гошун чәкдим. Отуз сәккиз јашымда ғында кыта-ја гаршы гошун чәкдим.....(отуз доғгуз јашым)да јазда татабы-лара гаршы гошун чәкдим.....

3. Мән...өлдүрдүм. Оғлуну, ғыз-кәлинини, илхысыны, вар-дөвләтини.....

4. халғыны...ғыз-кәлинини мәнв етдим.....

5.јүрү.....

6.(дөјүшдүм)....үчүн

7.вердим, чәсур икидләрини балбал едәрәк вердим (гој-дурдум). Әлли јашымда татабы халғы Кытајда ајағыны.....к..... Түпкәр дағында.....

8. Күг сәнүн башда олмага гырх мин гошун кәлди. Түпкәр дағында һүчүм едиб гырдым. Отуз мин гошуну өлдүрдүм, он мин...Татабы.....

9. өлдүрдүдү. Бөјүк оғлум хәстәләниб өләндә Күг сәнүнү балбал гојдурдум. Мән он доғгуз ил шад отурдум, он доғгуз ил хаган отурдум, ел тутдум. Отуз бир јашымда....

10. ...түркимә, халғыма учалыгы еләчә газандым. Бунча га-заныб атам хаган ит ил онунчу ајын ијирми алтысында (25 нојабр 734-чү ил) вәфат етди. Мејмун или бешинчи ајын ијирми једдисиндә (22 ијун 735) дәфи етдирдим. Буға тутук.....

11. мәнә Лисүн Тај сәнүн башда олмага беш јүз әрән кәлди. Јахны горхулу...ғызыл, күмүш сајсыз-һесабсыз гәдәр кәтирди. Дәфи шамлар кәтириб гојду. Сәндәл ағачы кәтириб өз.....

12. бунча халг сачынь. (јолду), гулағыны, јанағыны чырды. Јахны чинс атыны, гара самуруну, көј дөләсини сајсыз кәтириб һамысынь. (дәфи мәрасими үчүн) гојду.

13. Танры тәк танры јаратмыш: түрк мүдрик хаганы сөзүм (бу-дур); атам түрк мүдрик хаганы. (тахта) отурдугда түркүн инди-ки бәјләри...сонра тардуш бәјләри. Күл чор башда олмага, ардында кәлән шад-анит бәјләр, өндәки толис бәјләри, апа таркан.....

14. башда олмага дикәр шад-анит бәјләр...Таман Таркан. Јонжукук Бојда Бага Таркан, башга бујурук (бәјләр).... Јахили (сарај) бујуруғу бәј Күл Иркин башда олмага бујурук-лар бунча индики бәјләр атам хагана адәтимизчә.....

15. адәтимизчә лазымынча дуа.....түрк бәйләри, халгы лазымынча дуа етди, өйдү.....(атам) хаган.....агыр даша ситајиш етмиш түрк бәйләри, халгы.....иди. Өзүмә бунча.....

Шимал тәрәфи

[Абидәнин шимал тәрәфинин 1 — 8-чи сәтирләри Күл тикин абидәсинин чәнуб тәрәфинин 1 — 8-чи сәтирләри илә, демәк олар ки, ејнидир].

9. ...хаган әмим хаган отурдауга дәрә тәрәфдәки халгы бунча тәшкил етмиш...танры бујурдауга үчүн өзүм (хаган) отурдауга дәрә тәрәфдәки халгы тәшкил етдим, јаратдым..... варландырдым. Мән түркиш хаганына гызымы.....адәтимизчә, улу ганунларымызла вердим. Түркиш хаганынын

10. гызыны адәтимизчә, улу ганунларымызла оғлума алдым. Ј.....етдирдим..... башлыны сәдә етдирдим, дизайни чөкдүрдүм. Үстдә танры, алтда јер јар олдугу үчүн.....

11. көзү көрмәјән, гулагы өшитмәјән халгымы шөргә күн до(ғана), чәнуба (Табғача), гәрбә.....(күн батана, шимала кеч ортасына.....сары гызылыны), парлаг күмүшүнү, ғыраҗы (кәсил-мәмиш) ипәјини, әкиҗлик тахылыны, чинс ат вә ајғырыны, гара самуруну,

12. көј дәләсини түркимә, халгыма газандым, тәдәрүк етдим.....дәрәсиз етдим. Үстдә танрынын вардыгы.....аз халгы.....он мин оғлау.....мәнбәйләри бу.....

13. ...јенә јүксәли! (Бир-биринизи) сыхышдырмајын! Инчит-мәјин — (мән тахта) отурдум. Түрк бәйләри, түрк халгым.....вердим. ...Индик дашы.....газанмыш сәрвәти түрк халгы.....Бу хаганындан, бу бәйләрин(дән, јериндән, сујундан ајрылмасын, түрк халгы)

14. өзүнү јахшы көрәсисән (јахшы олачагсан), свиндә олачагсан, дәрәсиз оласысан.....сонра Табғач хаганындан чохлау бәзәкчи уста кәтирдим.....мәним сөзүмү сындырмады (јерә салмады).....Сарај нахыш ачанларыны (усталарыны) көндәрди. Она адына лајиг сәрдабә јаратдырдым. Ичинә, бајырына адына лајиг нахыш вур(дум, даш һөрдүрдүм, көнләмдәки сөзүмү и)...

15. он ох оғлуна, татына тәки буну көрәрәк билин. Өбәди даш һөрдүрдүм.....јердә.....һөрдүрдүм, јаздым. Бу.....даш сәрдабәнин.....

Гәрб тәрәфи

1.үстдә.....
2. мүдрик хаган вәфат етди.
3. јај олса, үстдә (танры).....
4. көрпүсү.....

5. дағда сығын гачса.....
6. Көдәрләнирәм. Атам хаган.....
7. дашыны өзүм хаган.....
8.

Чәнуб-гәрб тәрәфи

.....(мүдрик) хаган ја(зысыны) Јолыг тикин јаздым. Бунча сәрдабәни, нахышы, һејхәли (түрк мүдрик) хаганын гардашы оғлау Јолыг тикин мән бир ај дәрә күн отуруб јаздым, нахышладым.....

Чәнуб тәрәфи

Т↓δ : ГҗҮ>δ : >»>δ : Ч*ҺТҢ>Ң↓ : М99)ҮҮδ : М9Г999 (1)
>Ј> : Ч*ҺТ : Е : ЧГР : ГҢТҢТ↓> : ЈТҢ : Ч*ҮД : ГҢ
ГҢҮҢТҢ : >»»ЧҮ> : ГҮҢТҢҢ

: ТГҢГδҢ↓ : >ҮҢ : ЈҢН>»>δ : ЧҮ>ЧН>δ : ҮОГҮҮҮТҢ (2)
Г : Е*ГҢҢ>δ : >ҢҮ>δГҢ : І*»Г : ЕҢНЧІГ>↓ : >ҢҮҢҮδ
>»>ЈТҢ : ЈЭНЧ : І*»ГЈ>δ : І*»

ГЈ↓ : І*ТЈЕҮГР : ГІГҢ>ҮД : І*ТЈ↓ : ГҮҢ : І*ТҢДГҢ> (3)
ЈТҢ : І*ТГҢ : ГҢГТҢҢҢ : ҮҢҮδГҢГІ : ТІТҢ↓ : ГІГ
: ҮЧҮ>ГҢГР : І*ТГҢ : ГҢГТҢҢ : Ү>δГ

9НХҢ : >δГ : ЕНН9НХТ : ҮҮδ : І*ТГҢ ГІГҢТҢҢ (4)
: ЈННГТ : >»>ЈТГІТҢҢ : НГГГ : >Д»»ГГҢ : ЕНН
: *ЈГГ↓ДГГГҢ : >»»ЧҢ>ДГГГ

Ј> : ЧННН : ГХҢҮ : *НГІ>НН : ГХІ : ҮОЈ↓ : І*ТГҢ (5)
Үδ : *НННН : *НННН>ҮҢ : НТНН : ГХҢҮҢҢ
ЧҮН : НЕА>δ : >δГ : ЧҮ> : А

ҮН : ЕҮҢТҢД>δ : ЧГРҢН>δ : >δ : ГҢН : ЧГРҢН (6)
>ЈН : ЈД>δ : ЧА> ГҮҢ : ЕҮҢТҢЕ> : І*ТЧА>ГЈҮЈ
ЈЕ> : І*ТЈ↓ : ↓Ј>Ј>δ : ЧІ↓

δ : Ј9Т : Ј>»>δГ : ЈТҢ : І*ТЈБҮҢ : ҮЧЈ>Ј> (7)
: ЧГРҢН : Ј»ЧҮ> : ЈДҢД : Ј»»» : ЈДЧ> : Ј»»»
: *НННН : ЈН>»» : ЧААҢҮ : ЧА

ТХНХІ : І*»»НННН : ↓↓>δЈЕҮГР : *ЧНН : *»ҮҢ (8)
>ҢҮҢГҢНН : >ҢҮ>δ : ЕҢНН : ГХНН> : ЈАҮҢН : ГҢ
: ГҢҮҢҢ : Ј»Ј>δ : НЧҮБГҢН : *НН> :

ДГТҢ : ЧАХІНІ : Ч*ҺТ : ГГГ : ЧГР : І*ТГІГҢННІ (9)
ҮН : Ј* : ЈМ>Д>»» : ГХНН : ГЧҢН : Ч*»» : Г»НЈ
ГҢҮ : НГІЧҮ> : НТНН : БГГ

ЕҮГР : *ЧНН : ЈТТГҢНН : Ү>»>ЈТҢҢ : () Б*ҺТҢҢ (10)
: >»>δ : Г9Т : ГХІ : НГІ>»>↓ : ЕТТГҢН : ↓↓>δ : Ј
: ГҢҮ>»>δ : ГТҢҢ : ГДЧГ : ГДЧ>↓

TONYUKUK ABIDƏSİ

Тонжукук абидəсинин үслубунда дəбдəбəлилик аздыр. Мүəл-
лиф: сəдə халг дилиндə дəнышмаға чалышыр, мүкалимəдəн, ата-
лар сөзү вə зəрб-мəсəллəрдəн истифадə едир.

Охучуларə тəгдим етдијимиз бу нəшрдə Тонжукук абидəси-
нин Орхон-Јенисəј əлифбасы илə олан мəтн Мүһəррəм Əр-
киннин артыг адыны чəкдијимиз əсəриндəн кəтүрүмүш фото-
сурəтдир.

ТОНЖУКУК АБИДƏСИ¹

Тонжукук үч түрк хаганынын– Илтəрис, Капаған вə Билкə
хаганын вəзири олмушдур. О, түрк хаганлыгынын əн бачарыг-
лы дəвлəт хадимлəриндəн биридир. Абидəнин өзүндə дə кəстə-
риладји кими, кəнчлијиндə Чин сарајында тəлим-тəрбијə ал-
мыш, сонралар дүшмəнлəрə гаршы уғурлу дəјүшлəрдə вə бүтөв-
лүкдə хаганлыгын харичи сijasəтиндə əвəзсиз хидмəтлəр кəстəр-
мишдир.

Тəдгигатчыларын бир гисми абидəнин, тəхминəн 716-чы илдə,
Томсен исə 725-чи илдə гојулдуғуну сөјлəјир.

Тонжукук абидəсини 1897-чи илдə Ј. Н. Клементс кəшф ет-
мишдир. 1898-чи илдə абидəнин естампажы вə фотосурəти чы-
харылмышдыр. Вунларын əсасында ону илк дəфə В. В. Радлов
охумуш, тəрчүмə вə нəшр етмишдир. Сонралар Г. Рамстедт (1909),
Б. Ј. Владимиртсев (1925), П. Аалто (1957), Ј. И. Убрјатова вə
В. М. Наделјажев Тонжукук абидəси үзəриндə тəдгигат иши апар-
мышлар. Абидəнин тəрчүмəsi вə нəшриндə мүхтəлиф өлкəлəрдə
јашајан В. Томсен, Ы. Н. Оркун, С. Ј. Малов вə Мүһəррəм Əр-
кин кими кəркəмли мүтəхəссислəрин, республикамызын алимлə-
риндəн А. Мəһəррəмов, Ə. Шүкүров вə башгаларынын да зəһ-
мəти аз дəјилдир.

Тонжукук абидəси Улан-Баторун 66 километр чəнуб-шəргин-
дə Налајха адланан јашајыш мəнтəгəsi илə Тола чајынын сағ
сабили арасында, Бајын-Тсокто адланан јєрдə гојулмушдур.

Абидə мəгбəрə комплексинə дахил олан ики дашдан ибарəт-
дир. Дашлар мəбəдин шəрг диварына паралел шəкилдə бир-
бириндəн бир нечə метр аралы јерə басдырылмышдыр. Чəнуб-
дакы дашын һүндүрлүјү 1 м 70 см-дир, мəтнин илк 35 сəтри бу
дашдадыр. Нисбəтəн алчаг (1 м 60 см) шималдакы дашда исə сон-
ракы 27 сəтир (36 - 62) һəкк олунмушдур. В. В. Радлов 17-чи сə-
тирлə 18-чи сəтир арасында даһа бир сəтрин кəлдијини сөјлəјир
вə ону нөгтөлəрлə ишарə едир. Лакин дикəр тəдгигатчылар бу сəт-
ри кəстəрмирлəр. Ы. Н. Оркун јазыр ки, Тонжукук абидəсинин
18-чи сəтринə гəдər Илтəрис хагандан, орадан 48-чи сəтрə гəдər
Капаған хагандан, сонракы сəтирлəрдə исə Тонжукукун өзүндəн
дəнышылып.

¹ Тонжукук, Кули чор, Мојун чор абидəлəрини нəшр филологкы сүмүшчү
Вамигəди Јунис Мəммəдов һазырламышдыр.

Шөрг төрөфи

[illegible]

Чэнуб тэрэфи

8 JH4Y>: J A 3 Y * T H N : * x h : 6 J 6 : * 3 6 F 4 D N I : * h n h N
 Y F :) Y 8 D J H 9 6 : > 4 J D : * x B I : Y 4 H J T H n R : J 4 N 6 : * 3
 : T F 3 J T 4 N : * 6 4 / 6 Y : >) 6 / 6 A
 > D : J 3 n P N h) > : 4 * h n F : > J 0 > D : 4 * 3 Y : M H 0 F 1 T E h > 4 Y > D
 > 0 : F 0 J 4 Y > 0 : J 4 > D T 9 : F A T 9 : 4 * 3 4 0 : N T F R Y > 6 : F H
 I h T R N Y 9 :) Y H : 1 3 4
 * h T P I N h : F J Y > Y : 4 * 3 4 0 : F 3 > J 0 > Y J > : * J 4 0 : Y 0 > Y F)
 : N Y 9 : J * 9 n P N h : J * 9 n P N B : 4 * h T 4 > D 0 : J H F : Y 6 : 4
 : 4 * 3 4 0 J H > : Y 4 H 4 F 0 : 4 * 3 4 0

[illegible]

ИКИНЧИ ДАШ

Гэрь тэрээр

: RHYTHMI: HAHN>: JHGHDXHD: YOGY: RHYTHMYJG
 JH>: TYER IXIYJXJ>: TGH
 JH>: JGYRHA: HAHHJH: GXH: GYJG>YTH: +JJD
 GHENHT: HAHYJX: YTD>: J:

9138: D47774: 138D>6: 1x111: 1*Y3: 4*Y3J13 (3)
 : 4127744: 138: 138777777: 138777777: 138777777
 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (4)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (5)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (6)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (7)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (8)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (9)

Чануэ тәрәфрү

... 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (1)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (2)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (3)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (4)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (5)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (6)

Шәр тәрәфрү

138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (1)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (2)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (3)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (4)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (5)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (6)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (7)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (8)

Шимал тәрәфрү

138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (1)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (2)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (3)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (4)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (5)
 : 138777777: 138777777: 138777777: 138777777: 138777777 (6)

20. ...арт(уку Кыркыз) күч(лик каган жагымыз) болты. Ол үч каган өклөшип Алтун жыс үзө кабысалым тимис. Анча өклөсмис. Өңрө түрк кагангару сүлөлим, тимис аңару сүлөмөсөлөр, кач нөң ерсәр ол бизни

21. каганы алп ермис, ајгучысы билкө ермис кач нөн ерсәр, өлүртәчи күк. Үчөкүн кабысар сүлөлим, аны јоккысалым тимис. Түркис каган анча тимис: бениң бодуным анта ерүр тимис.

22. Түрк бодун, јәмө булганч (ол тимис), оғузы јәмө тарканч ол тимис. Ол сабын есидип түн јәмө удысык кәлмәз ерти, олурсыкым кәлмәз ерти. Анча сакынтым:

23. ...сүлөлим, — тидим. Көкмән јолы бир ермис, тумыс, тијин есидип бу јолын јорысар јарамачы тидим..... јерчи тиләдим. Чөлки аз әрик бултым.

24. Өзүм Аз јирим...аны билм...ермис. Бир турука ермис. Анын бармыс, аңар јатып бир атлыг бармыс, — тијин, — ол јолын јорысар, үнч тидим. Сакынтым, каганыма

Шимал тәрәфи

25. өтүнтим. Сү јорытдым. Атлат, — тидим. Ак Тәрмәл кечә оғракатдым (Н. Н. Оркунда: оғуз ақлатдым). Ат үзә бинтүрә, карыг сөкдим. Јокару ат јетә јадағын ығач тутуну... тим. Өңрәки әр

26. јоғуру тәжирип ы бар баш асдымыз, јабалу интимиз. Он түнкә јантыкы туг ебирү бардымыз. Јерчи јер јаңылып боғазланты. Буңадып каган јелү көр тимис.

27. Аны субуг баралым. Ол суб коды бардымыз. Санагалы түсүртимиз. Аты укабајур ертимиз. Күн јәмө, түн јәмө јелү бардымыз. Кыргызыг ука басдымыз.

28. ...у сүңүкин ачдымыз. Каны, сүси тирилмис. Сүңүсдимиз, санчдымыз. Канын өлүртимиз. Кағанка кыркыз бодуны ичикди, јүкүнти, јантымыз. Көкмән жысыг ебирү кәлтимиз.

29. Кыркызда јантымыз. Түркис каганта көрүк кәлти, сабы антәк: өңдөн кагангару сү јорылым, тимис, јорымасар, бизни, каганы алп ермис, ајгучысы билкө ермис, кач нөң ерсәр,

30. бизни өлүртәчи күк, — тимис. Түркис каганы тасыкмыс, тиди. Он ок бодуны калысыз тасыкмыс, тир. Табгач сүси бар ермис. Ол сабыг есидип каганым: — бен ебкәрү түсәјин, — тиди.

31. Катун јок болмыс ерти, аны јоғлатајын, — тиди. Сү барын, — тиди. Алтун јысда олурун, — тиди. Сү басы Инәл каган Тардус сад барзун, — тиди. Билкө Тојукук — баңа ајды:

32. Бу сүк елт, — тиди. Кыјыныг көңлүңчә ај, бен сана нә ајајын, — тиди. Кәлир ерсәр, кү әр үкүлүр, кәлмәз ерсәр, тылыг сабыг алы олур, — тиди. Алтун јысда олуртымыз.

33. Үч көрүк киси кәлти, сабы бир: каганы сү тасыкды, он ок сүси калысыз тасыкды, — тир. Јарыс јазыда тирләлим, — тимис. ол сабыг есидип кагангару ол сабыг ытым. Кантајын? Сабыг јана саб...

34. кәлти: — олуруң, тијин тимис. Јелмә, карагу едкүти ургыл, басырма, — тимис. Бөк(ү) каган баңару анча ајдымыс: — Ана таркангару ичрә саб ыдымыс. Билкө Тојукук ајыг ол, өз ол, аңлар...

35. Сү јорылым тисәр унаман. Ол сабыг есидип сү јорытдым. Алтун жысыг јолсызын асдым, Ертис үкүзик кечиксизин кечдимиз, түн катдымыз. Болчука тан үнтүрү тәкдимиз.

И д а ш

Гәрб тәрәфи

36. Тылыг кәлүрти, сабы антаг: Јарыс јазыда он түмөн сү тирилати, — тир. Ол сабыг есидип бәкләр копын: —

37. јаналым, арыг обути јөк, — тиди. Бен анча тирмән: — Бен билкө Тојукук Алтун жысыг аса кәлтимиз, Ертис үкүзик

38. кечә кәлтимиз. Кәлмиси алп, — тиди. Тујмады. Теңри, Умар, ыдук јер, суб баса бирти еринч. Нөкә тәзәрбиз,

39. үкүс тијин, нөкә коркурбиз, аз тијин. Нә басыналым, тәкәлим, — тидим. Тәкдимиз, јајдымыз. Екинти күн кәлти,

40. өртчә кызып кәлти. Сүңүсдимиз. Бизинтә еки учы сыңарча өртүк ерти. Теңри јарлыкадук үчүн үкүс тијин, биз

41. коркмадымыз, сүнүдимиз. Тардус сад ара бады. Јајдымыз. Каганын тутдымыз, јабгусын, садын

42. анта өлүрти, әликчә әр тутдымыз. Ол ок түн бодунын сају ытымыз. Ол сабыг есидип он ок бәкләри, бодуны коп

43. кәлти, јүкүнти. Кәликмә бәкләрин, бодунын итип јығын азча бодун тәзмис ерти. Он ок сүсин сүләтдим.

44. Биз јәмө сүләдимиз, аны ертимиз. Јинчү үкүзик кечә Тинәси оғал јатылма Беңдүкәк тағы ертү...

Чәнуб тәрәфи

45. Тәмир капығка тәки иртимиз, анта јантуртымыз. Инәл кағанка (карам алы та)ғка тәзик токарсын...

46. анта јерүки Сук баслыг соғдак бодун коп кәлти. Ол күнтә тоқди түрк бодун Тәмир капығка.

47. Тинәси оғал јатылма тағка тәкмис, иди јок ермис. Ол јеркә бен билкө Тојукук тәкүртүк үчүн

48. сарыг алтун, өрүң күмүс, кыз, кудуз, әкритәби, ағы бунсыз кәлүрти. Илтәрис каган билик есин үчүн,

49. алын үчүн Табгачка јети, јекирми сүңүсди. Кытајка јети сүңүсди, оғузка бис сүңүсди. Анта ајгучы

50. јәмө бен өк ертим. Јагычысы ј(әмө бен) ертим. Илтәрис кағанка...түрк Бөки кағанка, түрк Билкө к(ағанка)...

Шәрг тәрәфи

51. Капаған каған јети отуз јаска...анта...ерти. Капаған каған олурты. Түн удыматы,
52. күнтүз олурматы, кызыл каным төкти, кара төрим жүкүр-
ти, исик, күчик бертим өк, бен өзүм узуи јалмәк ытым ок.
53. Аркуј карагүг улғартдым, басынығыма јағыг кәлүрир
ертим. Кағанымын сүләтдимиз. Теңри јарлыказу!..
54. Бу түрк бодунда јараклыг јағыг кәлтүрмәдим, түкүнлик
атыг жүкүртмәдим. Илтәрис каған казғанмасар,
55. уду бен өзүм казғанмасар, ил јәмә, бодун јәмә јок ертә-
чи ерти. Казғантукуи үчүн, удуг өзүм казғантукуи үчүн
56. ил јәмә ил болты, бодун јәмә бодун болты. Өзүм кары
болтым, удуг болтым. Иң јердәки кағанлыг бодунка
57. бинтәки бар ерсәр, нә буңы бар ертәчи ермис.
58. Түрк билкә каған илиңә битидим бен билкә Тојукук.

Шимал тәрәфи

59. Илтәрис каған казғанмасар, јок ерти ерсәр, бен өзүм бил-
кә Тојукук казғанмасар, бен јок ертим ерсәр,
60. Капаған каған түрк сир бодун јеринтә бод јәмә, бодун
јәмә, киси јәмә иди јок ертәчи ерти.
61. Илтәрис каған, билкә Тојукук казғантук үчүн Капаған
каған, түрк сир бодун јорыдуки..
62. Түрк билкә каған түрк сир бодуныг, оғуз бодуныг икидү
олуруп.

ТӨРЧҮМӨ

І Д А Ш

Гәрб тәрәфи

1. Мүдриг Тонјукук мән өзүм Табгач елиндә тәрбијә алдым.
Түрк халгы Табгача бахырды (табе иди).
2. Ханы олмајан түрк халгы Табгачдан ажрылды, Ханланды
(ханлы олду). Ханыны гојуб (атыб) јенә Табгача табе олду. Тан-
ры елә демиш: хан вердим.
3. ханыны гојуб (Табгача) табе олду. Табе олдуғу үчүн тан-
ры (ону) өлдүрмүш. Түрк халгы өлдү, мәһв олду, јох олду. Түрк
сир халгы јериндә
4. бој (гәбилә) галмады. Колда (чолдә), дашда галмышы топ-
ланыб једди јүз олду. Ики һиссәси атлы (сүвари), бир һиссәси
пијада иди. Једди јүз адамы (ардынча)

5. апаранларыи бөјүју шад иди. (Бизә) гошул, — деди. Гошула-
ны мән идим, мүдриг Тонјукук. Хағанмы сечәк (јаху: хаған
бунуму сечәк), дедим. Дүшүндүм: арыг буғалы, көк буғалы ар-
хадан

6. билсә, көк буғаја артыг буға дејә билмәз имиш, дејә еләчә
дүшүндүм. Ондан соира танры билик вердији үчүн өзүм мәһв
хаған сечдим. Мүдриг Тонјукук Бојла Баға Таркан

7. илә, Илтәрис, хаған олаг. Чәнуба Табгачы, шәргә Кытајы,
шимала Оғузлары чох өлдүрдү. Билик јолдашы, шәһрәт јолдашы
мән олдум. Чүғәј кузда, Гара гумда отурурдуг.

Чәнуб тәрәфи

8. Кејик јејәрәк, довшан јејәрәк отурурдуг. Халгын боғазы
тох иди. Јағымыз әграфда јыртычы гуш тәк иди, биз сајын
(С. Ј. Малов: леш) идик. Еләчә отуруп икән оғузлардан часус
кәлди.

9. Часусун хәбәри елә иди: доггуз оғуз халгы үзәриндә хаған
отурду. — дејир. Табгачларыи јанына Куны сәиүнү көндәрмиш,
кытајларыи јанына Тонра Сәмики көндәрмиш, елә хәбәр көндәр-
миш. Азачыг түрк халгы

10. жүрүјүр имиш. Хағаны чәсур (алп) имиш, мәсләһәтчисин
(вәзири) мүдриг имиш. О нки адам вар исә, сәни Табгачы өлдүрә-
чәк, дејирәм, шәргдә Кытајы өлдүрәчәк, дејирәм, мәни — Оғузу

11. өлдүрәчәк, дејирәм. Табгач, чәнуб тәрәфдән һүчүм ет!
Кытај, шәрг тәрәфдән һүчүм ет! Мән шимал тәрәфдән һүчүм
едим. Түрк сир халгы јериндә јијә жүрүмәсин (галмасын). Бачар-
саг, һөкмдары мәһв едәк,

12. дејирәм. О хәбәри ешйдиб кечә јатмағым (јухум) кәлмә-
ди, күндүз отурмағым кәлмәди. Ондан өтрү хағаныма мүрачиәт
етдим. еләчә мүрачиәт етдим. Табгач, Оғуз, Кытај — бу үчлүкдә
бирләшсә,

13. биз өз ичини, бајырыны тутмуш тәк галачагыг (јә'ни:
мүһасирәдә галачагыг). Назик (бир шеј) икән топламаг асан
имиш, инчә икән үзмәк асан(дыр). Назик галын олса, топламаг
икиддикдир, инчә

14. јоғун олса, үзмәк (гопармаг) икидикдир. Шәргдә Кытај-
да, чәнубда Табгачда, гәрбдә Курданда, шималда Оғузда ики-үч
мини гошунумуз вар, кәләчәјик (дејибләр), буна сөзүн вармы?
Еләчә мүрачиәт етдим.

15. Хағаным мәним (өзүмүн) мүдриг Тонјукукун етдији мү-
рачиәти ешитди. (Гошуну) көнлүнчә алар, — деди. Көј Өнү (кә-
чәрәк) Јухары Өтүкән орманына (јајласына) апардым. Инәк ва
јүк һејванлары илә Тоғлада оғузлар кәлди.

16. Гошуну алты мин имиш. Биз ики мин идик. Дөјүшдүк. Таиры жар олдугу үчүн дагытдыг (жадыг), чаја төкүлдү. Сөпөлөндиклери жолларда да, элбетте, өлдүлөр. Ондан өтрү огузлар намысы (табе олмага) калди.

17. Түрк халгыны Өтүкөн жеринө мөн өзүм мүдрик Тонжукук кетирдим. (Хаган) Өтүкөн жеринде жерлөшиб, — деје ешидиб чөнубдакы халг, гәрбдөки, шөргдөки халг калди.

Шөрг тәрәфи

18. Ики мин идик, биз ики гошун олду. Түрк халгы отуралы, түрк хаганы отуралы Шандун шөһеринө, Дөңиз чајына чатдыгы жох имиш (чата билмөмишди). Хаганыма мұрачиет едиб гошун чөкдирдим.

19. Шандун шөһеринө, Дөңиз чајына чатдырдым. Ијирми үч шөһөр сынды (мөглөб олду). Усын Бунтату жураунда јатарак галырды. Табгач хаганы жагымыз иди. Он ох хаганы да жагымыз иди.

20. Арт(ыгы Гырғыз) күч(лү хаганы жагымыз) иди. О үч хаган мөслөһөтлөшиб Алтун орманы (јајласы) үзөринө жүрүш едөк, — демиш. Елө мөслөһөтлөшмиш: Шөргө — түрк хаганына гаршы гошун чөкөк, — демиш, она гаршы гошун чөкмөсөк, һәр нечө олса, о бизи,

21. хаганы чөсур имиш, мөслөһөтчиси мүдрик имиш, һәр нечө олса, өлдүрөчөкдир. Үчлүкдө бирлөшиб гошун чөкөк, ону мөһв едөк, демиш. Түркиш хаганы елө демиш: — Мөним халгым орада јашајыр, — демиш.

22. Түрк халгына да: — Игтишаш сал, — демиш, — огузлара да, — үсјан ет, — демиш. О хәбәри ешидиб кечә дә ујумагым (јухум) кәлмөз иди, отурмагым кәлмөз иди. Елө дүшүнүб

23.гошун чөкөк, — дедим. Көкмөн јолу бир имиш, (ону да дүшмөн) тутмуш, — деје ешидиб, — бу јолла кетмөк јарамаз, — дедим.бөлөдчи дилөдим. Чөллү азлардан бир адам тапдым.

24. Өзүм Аз јерим...онубилм.имиш. Бир дајаначаг имиш. Аны (чајы) илө кетсән, орада кечөлөсән, кетмөјө бир атлыг јол галыр, — деје, — о јол илө жүрүсөк, мүмкүндүр, дедим. Дүшүндүм, хаганыма

Шимал тәрәфи

25. мұрачиет етдим. Гошун жүрүтдүм. Атландыр, — дедим. Ағ Төрмөл (чајыны) кечерәк дүшөркө салдырдым (Һ. Н. Оркун: огузлары өнө сөзг етдим). Атлара миндирерәк гары сөкдүм. Атлары једөклөјиб пијада ағач тутараг јухары галдырдым. Өндөки дөјүшчү(ләр)

26. (гары) тапдалајыб (јол ачды), коллуг олан тәпәни ашдыг, јумбаланыб ендик. Он кечәдә јандакы гар учғунларыны долаһыб кетдик. Бөлөдчи јери сөһв салдыгы үчүн боғазланды. Хаган кәдәрлөниб: — Сүр'әтлө кетмөјө чалыш, — демиш.

27. Аны чајы илө кедөк. О чај боју кетдик. Сажмаг үчүн (атлардан) дүшүрдүк. Атлары бағладыг. Күндүз дә, кечә дә кетдик. Гырғызлары јухуда басдыг.

28.у сүңкү илө ачдыг. Ханын гошуну топлашмыш. Дөјүшдүк, саңчдыг. Ханыны өлдүрдүк. Гырғыз халгы хагана табе олду, сөчдә етди. Гајытдыг. Көкмөн орманыны (јајласыны) долаһыб кәлдик.

29. Гырғыздан гајытдыг. Түркиш хаганындан чәсүс кәлди, хәбәри бу чүр: — Шөргдөн хагана гаршы гошун жүрүдөк, — демиш, — жүрүш етмөсөк, бизи, хаганы чөсур имиш, мөслөһөтчиси мүдрик (биличи) имиш, һәр нечө олса,

30. бизи өлдүрөчөкдир, — демиш. Түркиш хаганы (бизим) сәрһәди кечмиш, — деди Он ох халгы һамылыгла (галыгсыз) сәрһәди кечмиш, — дејир, (араларында) Табгач гошуну да вар имиш. О хәбәри ешидиб хаганым: — Мөн евө гајыдым, — деди.

31. Хатун јох олмушду (вәфат етмишди), ону дәфн едим, — деди. Гошун көндәрин, — деди. Алтун орманында отурун, — деди. Гошун башчысы (сәркөрдәси) Инәл хаган Тардуш шады кетсин, — деди. Мүдүрк Тонжукук, — мөнә деди.

32. бу гошуну апар, — деди. Чөзаны көңлүнчә вер, мөн сәнә нө дејим, — деди. Кәлсәләр, сәсдән адам чохалыр, кәлмәсәләр, дил, хәбәр алараг отур, — деди. Алтун орманында (јајласында) отурду.

33. Үч чәсүс (адам) кәлди, сөзү (хәбәри) бу (чүр): — Хагаһы гошун чыхартды, он ох гошуну сон нәфәринәдөк (галыгсыз) сәрһәди кечди, — дејир. — Јарыш јазыда, топланаг, — демиш. О сөзү (хәбәри) ешидиб хагана о сөзү (хәбәр) көндәрдим. Нә едим? Сөзү (чавабы) јеиә...

34. кәлди: — Отурун, деје, — демиш. Кәшфијјаты, кешији јахшыча тәшкил ет, гошуну басылмага гојмадемши. Бөк(ү) хаган мөнә елөчә демиш: — Ада Таркана кизли хәбәр көндәрмиш. — Мүдүрик Тонжукук ајыгдыр, мәрддир (ағлы озүндәдир), аплајар...

35. Гошун жүрүдөк, — десә разы олма. О сөзү (хәбәри) ешидиб гошун жүрүтдүм. Алтун орманыны (јајласыны) јолсуз аңдым, Иртыш чајыны кечидсиз (көрпүсүз) кечдик, кечәни күн дүзә гатдыг. Болчуја дан сөкүлөндө чатдыг.

II д а ш

Гәрб тәрәфи

36. Дил кетирди, хәбәри бу чүр: — Јарыш јазыда јүз минлик гошун топлашды, — дејир. О хәбәри ешидиб бәјләр һамысы:

37. — Гаҗыдаг, тәмиз абыр җахшыдыр, — деди. Мән белә де-
жирәм: Мән мүдрик Тонјукук. Алтун орманыны ашараг кәлдик,
Иртыш чаҗыны

38. кечәрәк кәлдик. Кәлмиш адамлар чәсурдур. — деди. (Анчаг
онлар бизим кәлмәҗимизи) дуҗмады. Танры, Умаҗ, мүгәддәс җер
су (бир) гәләбә верди. Ниҗә гачаг.

39. һүчүм етдик, даҗытдыг (јаҗдыг). Икинчи күн кәлди (онлар)
чохаур деҗә, ниҗә горхурут, (биз) азыг деҗә? Ниҗә басылаг, һүчүм
едәк, дедим.

40. (дүшмән) од кими гызыб кәлди. Дөҗүшдүк. Ики үчу (гана-
ды) биздән җарыбаҗары артыг иди. Танры җар олдуғу үчүн чохаур,
деҗә биз

41. горхмадыг, дөҗүшдүк. Тардуш: шад араны баглады (мүһа-
сирә етди?). Даҗытдыг (јаҗдыг). Хаганыны тутауг, җабғусуну,
шадыны

42. орада өлдүрдүк, әллиҗә гәдәр дөҗүшчү тутдуг. Кечә он ох
халгына хәбәр кәндәрдик. О хәбәр ешидди он ох бәҗләри, халг
һамылыгла

43. кәлди, сәчдә етди. Кәлән бәҗләрни, халгыны тәшкил
едиб җығыб, азча халг гачмышды. Он ох гошунуну жүрүшә апар-
дым.

44. Биз дә гошун чәҗдик, Аныҗа чатдыг. Инчи чаҗыны кечә-
рәк Тинәси оғлу җатан Бенлүкәк даҗыны...

Чәнүб тәрәфи

45. Дәмир гапыҗа тәки чатдыг, орадан җаҗтардыг. Инәл хаҗа-
ны (дәвләт алараг да)га тачикләрә (фарслара, әрәбләрә?), тохар-
лара...

46. Ондан о җана Сук башда олмагла Соҗдак халгы һамылыг-
ла кәлди. Һәммин күн түрк халгы Дәмир ганыҗа чатды.

47. Тинәси оғлу җатан даҗа чатмыш, саһиб җох имиш. О җерә
мән мүдрик Тонјукук һүчүм етдиҗим үчүн

48. сары гызыл, парлаг күмүш, гыз-кәлини, халча, саҗсыз пул
кәтирди. Илтәрис хаҗан билик саһиб (олдуғу) үчүн,

49. чәсур (олдуғу) үчүн Табҗача (гаршы) он җедди (дәфә)
дөҗүшдү, Кытаҗа (гаршы) җедди (дәфә) дөҗүшдү, Оғуза (гаршы)
беш (дәфә) дөҗүшдү. Онда мәсләһәтчи

50. дә, әлбәттә, мән идим. Сәркәрдәси дә (јагы үзәринә ке-
дәни) мән идим. Илтәрис хаҗана түрк Бөкү хаҗана, түрк Бил-
кә хаҗана...

Шәр. тәрәфи

51. Капаған хаҗан иҗirmi җедди җашында... онда... иди.
Капаған хаҗан отурду (олду). Кечә уҗумады.

52. күндүз отурмади. Гызыл ганымы төкәрәк, гара тәрими
ахыдараг, ишими, күчүмү вердим, мән өзүм узун (бөҗүк?) сува-
ри дәстәләри кәндәрдим.

53. Аркуҗ кешикчи гүлләсини учалтдым. Басылан (мәҗлуб
олан) јаҗылары кәтирирдим. Хаганым илә (бирликдә) гошун
чәкдим. Танры җар олсун!

54. Бу түрк халгынын үзәринә җараглы јагы кәтирмәдим
(бурахмадым), дүҗүнәлү ат жүҗүртмәдим. Илтәрис хаҗан газанма-
са,

55. ардынча мән өзүм газанмасам, ел дә, халг да җох олачаг-
ды. Газандыгы үчүн, ардынча өзүм өзүм газандығым үчүн.

56. ел (дәвләт) дә ел олду, халг да халг олду. Өзүм гоча ол-
дум (гочалдым), улу олдум. Һәр һансы бир җердәки хаҗанлы
халга.

57. (башчы олараг бир) авара вар олса, (о халгын) нә гәдәр
дәрди вар оласы имиш.

58. Түрк мүдрик хаҗан ели үчүн җаздырдым, мән, мүдрик
Тонјукук.

Шимал тәрәфи

59. Илтәрис хаҗан газанмаса, (о) олмасаҗды, мән өзүм мүд-
рик Тонјукук газанмасам, мән олмасаҗдым,

60. Капаған хаҗанын түрк сир халгы җериндә бир нәфәр дә,
халг да, адам да саһиб олмаҗачагды.

61. Илтәрис хаҗан, мүдрик Тонјукук газандыгы үчүн Капа-
ған хаҗан, түрк сир халгы җашамагдадыр.

62. Түрк мүдрик хаҗаны түрк сир халгыны, оғуз халгыны
жүксәлдәрәк (тахтта) отуруп.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNDƏ

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi iki cildə, I c. Bakı AzFAN 1943.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üç cildə, I c Bakı Azərb. Elmlər Akademiyası nəşriyyatı 1960.
3. Abdulla Şaiq. Əsərləri beş cildə, IY c. Bakı Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 1977.
4. Ağaverdi Xəlil. Mahmud Kaşqarlıının «Türk dillərinin divanı kitabı» nda ədəbi mətn. Bakı 2001.
5. Atababa Musaxanlı. Türk ədəbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri. Ədəbiyyatdan iş kitabı. Birinci hissə. Bakı Azərnəşr, 1928.
6. Əbülfəz Rəcəbov, Yunis Məmmədov. Orxan Yenisey abidələri, Bakı «Yazıçı» 1993.
7. Əlyar Səfəreli, Xəlil Yusifli. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı Bakı, «Ozan» 1998.
8. Əlisa Şükürlü. Qədim Türk yazılı abidələrinin dili, Bakı «Maarif» 1993.
9. Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı «Mütəcim» 1997.
10. Əmin Abid. Azərbaycan Türklərinin ədəbiyyatı tarixi. Birinci kitab, Əlyazma, İstanbul-Bakı 1922-1927.
11. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı 1979.
12. Əski Türk yazılı abidələri müntəxəbatı (tərtib edən Əbülfəz Quliyev) Bakı, Universitet nəşriyyatı, 1922.
13. Ədəbiyyatdan iş kitabı, birinci hissə, Bakı Azərnəşr, 1928.
14. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan Ədəbiyyatı iki cildə, birinci cild Bakı «Elm» 1978.
15. İsmayıl Hikmət. Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi, I-II c. Bakı «Azərnəşr» 1928.
16. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı «Yazıçı» 1988.
17. Mikayıl Rəfili. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı API nəşriyyatı, 1958.
18. Nizami Cəfərov. Qədim Türk ədəbiyyatı, (Müntəxəbat) Bakı AzA TaM 2004.

19. Salman Mümtaz. Azərbaycan Ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı, «Yazıçı» 1986.
20. Ziya Göyöl. Türkçülüğün əsasları, Bakı «Maarif» 1991.

TÜRKİYƏ TÜRKCƏSİNDƏ

1. Arat R.R. Eski Türk şəri, Ankara 1965.
2. Banarlı N.S. Resimli Türk ədəbiyyatı tarixi I İstanbul Milli eğitim Basımevi. 1987.
3. Beheddin Ogel. Türk kültürünün gelişme çağları, ikinci İstanbul 1988.
4. Cəfəroğlu A. Türk dili tarixi I c. İstanbul 1970.
5. Divani lüğət – it – Türk. Tercümesi, I-III c. Çeviren Besim Atalay Ankara 1985.
6. Divani lüğət – it – Türk. Tercümesi, I-IY c. 3-cü baskı çevirani Besim Atalay Ankara 1992.
7. Kabaklı A. Türk ədəbiyyatı, ikinci basım, ikinci cild İstanbul 1968.
8. Karaalioğlu S.K. Türk ədəbiyyatı tarixi, ikinci basım I c. İstanbul 1980.
9. Köprülüzadə M.F. Türk ədəbiyyatı tarixi. I c. İstanbul 1928.
10. Köprülüzadə M.F. Ədəbiyyat araşdırmaları I c. 3-cü basım İstanbul 1989.
11. Mikayıl Baştu – (Şəms Baştu) Şan kızı Destanı «Acar» İstanbul 1991.
12. Məhərrəm Ergin. Orhun abidələri, 6 baskı İstanbul 1980.
13. Orkun H.N. Eski türk yazıtları Ankara 1987.
14. Vasfi Mahir Qocatürk. Türk ədəbiyyatı tarixi Ankara 1964.
15. Veli Osmanlı. Türk Halkları Edebiyatlarının ortak başlangıcı. (YI-X Asırlar) Erzurum 1996.

RUS DİLİNDƏ

1. Айдаров Г. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII ве – «Наука» Алма – ата. 1971.
2. Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Бильге – кагана, «Наука» Алма – ата, 1966.

3. Батманов И.А. и Куна А.Ч. Памятники древнетюркской письменности Тувы. Выпуск III Кызыл 1965.
4. Батманов И.А. Современная и древняя енисейка, Фрунзе 1962.
5. Батманов И.А. Таласские намятники древнетюркской письменности «Илим», Фрунзе 1971.
6. Бартольд В.В. Обзор истории Тюркских народов. Баку 1925.
7. Бартольд В.В. Сочинения том. V т. 1968.
8. Бернштам А.Н. Социально – экономический строй Орхоно - Енисейских Тюрк VI – VIII веков, М – Л, 1964.
9. Васильев Д.Д. Корпус Тюркских рунических памятников бассейна Енисея «Наука», Л. 1983.
10. Водовозов. Н.В. История древней русской литературы М 1962.
11. Грач А.Д. Хронологические и этно – культурные границы древнетюркского времени. Тюркологический сборник М. 1966.
12. Древнерусские литературные памятники 1979.
13. Древнерусская литература «Наука» Л. 1984.
14. Древнетюркская литература источниковедение сб. Науч – Трудов. «Наука» л. 1984.
15. Жирмунский В. Тюркологический сборник, 1970.
16. Зарубежная тюркология. Выпуск I, Древние тюркские языки и литературы «Наука» М. 1986.
17. История Древней русской литературы М. 1972.
18. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. «Наука» Л. 1980.
19. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник Средней Азии, «Наука» М. 1964.
20. Конрад Н.И. Избранные Труды «Наука» М. 1978.
21. Корш Ф.Е. Древнейший народный стих Турецких племен, СПб 1909.
22. Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников снисейской письменности «Советская Археология» 1960. № 3
23. Кызласов Л.Р. О датировке памятников енисейской письменности, «Советская Археология» 1965. № 3
24. Лихачов Д. Великое наследие. Классические произведения литературы древней руси. М. 1975.
25. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности М.-Л. изд. АН СССР 1951.
26. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков, М.Л. изд. АН СССР 1952.
27. Радлов В.В. Из. Сибири, М. 1989.
28. Радлов В.В. Опыт Словаря Тюркских наречий Т. 1. V книга. 1963.
29. Стеблева И.В. Поэзия древних Тюрков VI-VIII веков М. 1965.
30. Стеблева И.В. Поэзия древнетюркской литературы и ее Трансформация в раннеклассический период. «Наука» М. 1976.
31. Хайнметов А.О древней поэзии Тюрков. «Советская Археология» 1972. № 1.

ƏRƏB DİLİNDƏ

Məhəmməd bin əl Hüseyn bin Mahmud Kaşqari. Kitabı Divanı lüğət - it
Türk. I-III c. Birinci təbi
Darülahi mətbəə Əmirö (1333).

MÜNDƏRİCAT

BİRİNCİ FƏSİL.

Türk – Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi haradan başlanır?
(Məsələnin qoyuluşu)
Qədim Türk – Azərbaycan ədəbiyyatı barədə inövcud
ədəbi-elmi fikir.....

3

İKİNCİ FƏSİL.

Ortaq Türk ədəbiyyatının ilk yazılı nümunələri. Yenisey məzar
daş yazıları. Epitafiyalar.....

26

ÜÇÜNCÜ FƏSİL.

Orxon ədəbiyyatı.....

52

DÖRDÜNCÜ FƏSİL.

Qədim Türk şeiri.....

77

BƏŞİNCİ FƏSİL.

Qədim Türk ədəbiyyatının poetikası.....

120

ALTINCI FƏSİL.

VI-X əsrlər Türk xalqlarının tarixində ədəbi epoxa kimi.....

145

KİTABDA BƏHS ETDİYİMİZ QƏDİM TÜRK ƏDƏBİ ABİDƏLƏRİNİN MƏTNLƏRİ

154

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

238

ОСМАНЛЫ ВЕЛИ МУСА ОГЛЫ
ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА
(VI-X веков)

(на азербайджанском языке)

Баку - 2008

Çapa verilib 09.08.2008. Sifariş №149.
Format 70x100 $\frac{1}{16}$. Həcmi 30,5 ç.v.
Sayı 150. Qiyməti müqavilə ilə.

AzTU-nun mətbəəsi. H.Cavid pr. 25